پارتىيىنى سۆيۈش، ۋەتەننى سۆيۈش، سوتسىيالىزمنى
سۆيۈشكە دائىر ئوقۇشلۇق

يېڭى جۇڭگو دەۋرىدىكى بۆلگۈنچىلىك ۋە بۆلگۈنچىلىككە قارشى كۈرەش

ئاپتورى: لى شېڭ

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

图书在版编目(CIP)数据

新中国时期分裂与反分裂斗争：维吾尔文/厉声著；阿力甫·亚森译.—乌鲁木齐：新疆人民出版社，2007.10（2009.2重印）
ISBN 978－7－228－11239－5

Ⅰ.新… Ⅱ.①厉…②阿… Ⅲ.民族团结－概况－新疆－现代－维吾尔语(中国少数民族语言) Ⅳ.D633

中国版本图书馆CIP数据核字(2007)第156317号

责任编辑	穆合塔尔·马木提
责任校对	热娜古丽·阿布里米提
出版发行	新疆人民出版社
地　　址	乌鲁木齐市解放南路348号
电　　话	0991－2827472
邮　　编	830001
经　　销	新疆维吾尔自治区新华书店
印　　刷	新疆新华印刷二厂
开　　本	787×1092毫米　1/32
印　　张	5
版　　次	2007年10月第1版
印　　次	2009年2月第2次印刷
印　　数	5000—22550册
定　　价	7.10元

كىرىش سۆز

«شەرق شامىلى قۇرۇلۇشى» دۆلەت ۋە ئاپتونوم رايون بىرتۇتاش پىلانلىغان، ئاپتونوم رايونلۇق ئاخبارات ـ نەشرىيات ئىدارىسى كونكرېت تەشكىللەپ يولغا قويغان خەلققە پايدا يەتكۈزىدىغان قۇرۇلۇش. بۇ قۇرۇلۇشنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى ئاخبارات ـ نەشرىياتچىلىقنىڭ تارقىتىش ئۇسۇلى ئارقىلىق، پۈتۈن شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت دېھقان ـ چارۋىچىلىرى ئارىسىدا پەن ـ تېخنىكا بىلىملىرىنى ئومۇملاشتۇرۇپ، ئىلغار مەدەنىيەتنى تارقىتىپ، ئۇلارغا پەن ـ تېخنىكا بىلىملىرىنى ئۆگىتىدىغان، ساپاسىنى ئۆستۈرىدىغان، نامراتلىقتىن قۇتۇلۇپ ھاللىق سەۋىيىگە يېتىش ئىقتىدارىنى كۈچەيتىدىغان ئاخبارات ـ نەشرىيات ئاممىۋى مۇلازىمەت سىستېمىسى بەرپا قىلىپ بېرىشتىن ئىبارەت.

شىنجاڭدىكى ھەممە يېزا ـ كەنتلەرگە كىتاب، ئۈن ـ سىن نەشر بۇيۇملىرىنى تەقدىم قىلىش — «شەرق شامىلى قۇرۇلۇشى» دىكى مۇھىم تۈرلەرنىڭ بىرى. بۇ تۈردە سوتسىيالىستىك يېڭى يېزا قۇرۇلۇشى مۇساپىسى ۋە مەركەزنىڭ «يېزا، يېزا ئىگىلىكى، دېھقانلار» خىزمىتى توغرىسىدىكى ئورۇنلاشتۇرۇشى مۇھىم نۇقتا قىلىنىپ، پارتىيىنى سۆيۈش، ۋەتەننى سۆيۈش، سوتسىيالىزمنى سۆيۈشكە ئائىت ئوقۇشلۇقلار، «يېزا، يېزا ئىگىلىكى، دېھقانلار» خىزمىتىگە ئائىت پەننى ئومۇملاشتۇرۇش

ئوقۇشلۇقلىرى، سەھىيە ـ ساقلىقنى ساقلاش بىلىملىرىگە ئائىت ئوقۇشلۇقلار، قانۇن ساۋاتلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇشقا ئائىت ئوقۇشلۇقلار، قۇرامىغا يەتمىگەنلەرنىڭ ئىدىيە ۋە ئەخلاق تەربىيىسىگە ئائىت ئوقۇشلۇقلار، قوش تىل مائارىپى ئوقۇشلۇقلىرى، جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتىنى ئەۋج ئالدۇرۇشقا ئائىت ئوقۇشلۇقلار، كۆڭۈل ئېچىشقا ئائىت ئوقۇشلۇقلار، سوتسىيالىستىك يېڭى يېزا قۇرۇلۇشىغا ئائىت ئوقۇشلۇقلار، ماركسىزملىق دىن قارىشى، پارتىيىنىڭ مىللەتلەر سىياسىتى ۋە دىن سىياسىتىگە دائىر بىلىملەرنى ئومۇملاشتۇرۇشقا ئائىت ئوقۇشلۇقلار قاتارلىق ئون چوڭ تۈر بويىچە نەشر بۇيۇملىرىنى نەشر قىلىش ئورۇنلاشتۇرۇلدى. مەزمۇن جەھەتتە، سوتسىيالىستىك ئىناق جەمئىيەت بەرپا قىلىش ۋە سوتسىيالىستىك يېڭى يېزا قۇرۇش ئاساسىي لىنىيە قىلىندى؛ دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق رايونلىرىنىڭ «ئىشلەپچىقىرىشى تەرەققىي تاپقان، تۇرمۇشى باياشات، يېزا ئىستىلى مەدەنىي، كەنت مۇھىتى رەتلىك ۋە پاكىز، باشقۇرۇشى دېموكراتىك بولۇش»قا يېتىشىنى ئىلگىرى سۈرۈش نىشان قىلىندى؛ نەشر قىلىشتا «دېھقانچىلىق ـ چارۋىچىلىق كەسىپلىرىگە يېقىنلاشتۇرۇش، دېھقانچىلىق ـ چارۋىچىلىق رايونلىرىغا يېقىنلاشتۇرۇش، دېھقان ـ چارۋىچىلارغا يېقىنلاشتۇرۇش» مەقسەت قىلىندى؛ ھەر مىللەت دېھقان ـ چارۋىچىلىرى ئوقۇپ چۈشىنەلەيدىغان، ئۆگىنەلەيدىغان، ئىشلىتەلەيدىغان بولۇش پرىنسىپ

قىلىندى. بىز نەشر بۇيۇملىرىنى ئاممىباب، چۈشىنىشلىك قىلىپ تۈزۈشكە، تېكىستىمۇ، رەسىمىمۇ، ئاۋازىمۇ بار قىلىپ چىقىرىشقا تىرىشتۇق، شۇنداقلا ئىلمىي ۋە ئەمەلىي بولۇشىغا، مەزمۇنلۇق ۋە قىزىقارلىق بولۇشىغا كۈچىدۇق، يېڭى تېخنىكا، يېڭى ئىدىيە ۋە يېڭى بىلىملەر ئارقىلىق ھەر مىللەت دېھقان ـ چارۋىچىلىرىنى يېڭى ئىدىيە، يېڭى يۈكسەكلىك ۋە يېڭى نەزەرگە ئىگە قىلىشقا تىرىشتۇق.

بىز يەنە «شەرق شامىلى قۇرۇلۇشى» ئارقىلىق، ھەر مىللەت دېھقان ـ چارۋىچىلىرىنىڭ كىتاب سېتىۋېلىشى، كىتاب ئوقۇشى تەس بولۇش مەسىلىسىنىڭ دەسلەپكى قەدەمدە ھەل بولۇشىنى، پۈتۈن شىنجاڭدىكى دېھقانچىلىق ـ چارۋىچىلىق رايونلىرىنى كىتاب ۋە ئۈن ـ سىن بۇيۇملىرى بىلەن تەمىنلەش يېتەرلىك بولماسلىق مەسىلىسىنىڭ ئۈنۈملۈك ياخشىلىنىشىنى، ئاز سانلىق مىللەت يېزىقىدىكى مونەۋۋەر نەشر بۇيۇملىرىنىڭ قاپلاش دائىرىسى ۋە تەسىر دائىرىسىنىڭ تېخىمۇ كېڭىيىشىنى، ھەر مىللەت دېھقان ـ چارۋىچىلىرىنىڭ مەھسۇلاتىنى ئاشۇرۇپ، كىرىمىنى كۆپەيتىپ، ئىلمىي بېيىشىنى ئەقلىي مەدەت ۋە مەنىۋى كۈچ بىلەن تەمىن ئېتىشىنى ئۈمىد قىلىمىز.

شىنجاڭ ئاخبارات ـ نەشرىياتچىلىقىنىڭ
«شەرق شامىلى قۇرۇلۇشى» رەھبەرلىك
گۇرۇپپىسى ئىشخانىسى

مۇندەرىجە

يېڭى ھاكىمىيەتنى مۇستەھكەملەش يولىدا ئېلىپ بېرىلغان كۈرەشلەر 3

1. ئىنقىلابىي قوشۇنىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى توپىلاڭلارنى تىنچىتىش 4

2. غۇلجا سۆھبەت يىغىنىدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان خاتا تەشەببۇسلار 10

3. دۈشمەنگە قارشى كۈرەش تاكتىكىسىنىڭ تەڭشىلىشى 14

4. ئوسمان ۋە ئۇنىڭ يېقىنلىرى پىلانلاپ قوزغىغان توپىلاڭلارنى تىنچىتىش 18

«شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى»نىڭ چۈشنى بەرباد قىلىش 22

1. جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئازادلىقنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدىكى دۈشمەنگە قارشى كۈرەشنىڭ كەسكىن ۋەزىيىتى 23

2. ئابدۇلھېمىت داموللا پىلانلاپ قوزغىغان توپىلاڭنىڭ تىنچىتىلىشى.. 26

«شەرقىي تۈركىستان خەلق ئىنقىلابىي پارتىيىسى»نىڭ يوقىتىلىشى..36

1. چەت ئەلگە باغلانغان خادىملارنىڭ ھەرىكەتلىرى....36
2. «شەرقىي تۈركىستان خەلق ئىنقىلابىي پارتىيىسى»نىڭ قۇرۇلۇشى........ 39
3. توپىلاڭنى تىنچىتىش ۋە بۆلگۈنچى گۇرۇھلار، تەشكىلاتلارنى پاش قىلىش........ 44

20 ـ ئەسىرنىڭ 80 ـ يىللىرى يۈز بەرگەن توپىلاڭ كۆتۈرۈش، قالايمىقانچىلىق چىقىرىش ۋەقەلىرى........ 48
1. ئىسلاھات ئېلىپ بېرىلغان، ئىشىك ئېچىۋېتىلگەندىن كېيىن شىنجاڭ يېڭى كەسكىن ۋەزىيەتكە دۇچ كەلگەن 48
2. بۆلگۈنچى پارتىيىلەرنى پاش قىلىش ۋە بۆلگۈنچىلىك توپىلاڭلىرىنى تىنچىتىش........ 51
3. جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ قىسمەن رايونلىرىدا كۆرۈلگەن بۆلگۈنچىلىك خاراكتېرىدىكى قالايمىقانچىلىق تۇغدۇرۇش ۋەقەلىرى 55
4. ئۈرۈمچىدە يۈز بەرگەن بۆلگۈنچىلىك خاراكتېرىدىكى قالايمىقانچىلىق ۋەقەلەر........ 58

ئىدېئولوگىيە ساھەسىدىكى بىر مەيدان بۆلگۈنچىلىككە قارشى كۈرەش........ 65
1. «شەرقىي تۈركىستان تارىخى»نىڭ تارقاتقان زەھىرى 65
2. «ئۇيغۇرلار» قاتارلىق ئۈچ كىتابتىكى سىياسىي خاتالىقلار........ 78

3. «ئۈچ كىتاب» توغرىسىدىكى مۇھاكىمە ۋە تەنقىد....73
4. «ئۈچ كىتاب» توغرىسىدىكى مۇلاھىزە............ 77

20 ـ ئەسىرنىڭ 90 ـ يىللىرىدىكى بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرۇش كۈرىشىنىڭ ۋەزىيىتى 83
1. بۆلگۈنچىلىك ھەرىكەتلىرىنىڭ تەشكىللىك ھەرىكەت ئېلىپ بېرىش مەزگىلىگە قەدەم قويۇشى............84
2. بۆلگۈنچىلىك قىلىش خاراكتېرىدىكى قالايمىقانچىلىق تۇغدۇرۇش ۋەقەلىرىنىڭ دەرىجىسىنىڭ ئېشىشى... 92
3. «شەرقىي تۈركىستان» تېررورچىلىقىغا قارشى تۇرۇش ۋە زەربە بېرىش كۈرەشلىرى.................. 98
4. «شەرقىي تۈركىستان» تېررورلۇق كۈچلىرىنىڭ «11 ـ سېنتەبىر» ۋەقەسىدىن كېيىنكى ھەرىكەت يۈزلىنىشى 111

شىنجاڭنىڭ مۇقىملىق ئىشلىرى ئۈستىدە ئويلىغانلىرىمىز....... 124
پايدىلانغان ئاساسلىق كىتابلار 136

1949 - يىلى 10 - ئايدا جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى
قۇرۇلغاندىن كېيىن، مەملىكىتىمىز مىللىي تېررىتورى-
يىلىك ئاپتونومىيىنى يادرو قىلىپ، مىللەتلەر باراۋەرلى-
كى، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىدىن ئىبارەت تۈرلۈك مىللىي
سىياسەتلەردە چىڭ تۇرۇپ كەلدى، بۇ ھەر مىللەت ئاممى-
سىنىڭ چىن كۆڭلىدىن ھىمايىسىگە ئېرىشتى، مىللەتلەر
خىزمىتىدىمۇ مۇناسىپ ھالدا غايەت زور مۇۋەپپەقىيەتلەر
قولغا كەلتۈرۈلدى، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى ھە-
قىقىي ئازادلىققا ئېرىشىپ، قەد كۆتۈرۈپ خوجايىنغا
ئايلاندى. ئىچكىرىدىكى خەنزۇ يولداشلار شىنجاڭغا كې-
لىپ، شىنجاڭنىڭ ئىشلەپچىقىرىش، قۇرۇلۇش ئىشلىرىغا
ياردەم بەردى، ھەر مىللەت خەلقى ئىناق ئۆتۈپ، بىردەك
ئىتتىپاقلىشىپ، ئۈزلۈكسىز تۈردە سوتسىيالىستىك قۇ-
رۇلۇش ئىشلىرىنىڭ يېڭى ۋەزىيىتىنى ياراتتى. لېكىن،
مىللەتلەر ئىتتىپاق ئۆتۈشتەك ئاساسىي ئېقىم بىلەن
بىرلىكتە كونا جۇڭگودىن داۋاملىشىپ كەلگەن بۆلگۈنچى-
لىك يوشۇرۇن ئېقىمى تەڭ مەۋجۇت بولۇپ كەلدى، «خەن-
زۇلارنى قوغلاپ چىقىرىش»، «شەرقىي تۈركىستان جۇم-
ھۇرىيىتى» قۇرۇش بۆلگۈنچىلىك ئىدىيىسىدە بولغانلار
نىيىتىدىن يانمىدى. تارىخىي سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، 20 -
ئەسىرنىڭ 50 - ، 60 - يىللىرى يوشۇرۇنغان بۆلگۈنچى
كۈچلەرنى ئىككىگە بۆلۈشكە بولىدۇ، بىرى، غۇلجىدىكى
«شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى» بۆلگۈنچىلىك ھە-

رىكىستىنىڭ داۋامى؛ يەنە بىرى، جەنۇبىي شىنجاڭدىكى «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى»نىڭ جان تالىشىۋاتقان بۆلگۈنچى قالدۇق كۈچلىرى. بىزنىڭ تارىخىي «كونا ھېساباتلار»نى ۋاراقلىغۇمىز يوق، لېكىن كونا جۇڭگودىن قېپقالغان بۆلگۈنچىلىك خەۋپى ھەقىقەتەن يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، بولۇپمۇ 20 - ئەسىرنىڭ 50 - يىللىرىدىن بۇيان، شىنجاڭدا بۆلگۈنچىلىك ھەرىكەتلىرىنىڭ تەكرار كۆرۈلۈشى، بۆلگۈنچىلىككە قارشى كۈرەشنىڭ تىنچىماسلىقىنىڭ ئاساسلىق سەۋەبى بولۇپ قالدى؛ جاھىل بۆلگۈنچى كۈچلەر ھەر ۋاقىت يېڭىدىن بارلىققا كەلگەن خەلق ھاكىمىيىتىمىزگە قوراللىق يوپۇرۇشۇپ كەلمەكچى بولدى. شۇڭا، يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، شىنجاڭدىكى بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرۇش كۈرىشى، ماھىيەتتە كونا جۇڭگودىن قېپقالغان بۆلگۈنچى كۈچلەر بىلەن بولغان كۈرەشنىڭ داۋامى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

يېڭى ھاكىمىيەتنى مۇستەھكەملەش يولىدا ئېلىپ بېرىلغان كۈرەشلەر

گەپنى ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىدىن باشلىساق، گەرچە 1946 ـ يىلىدىن كېيىن ئەخمەتجان قاسىملار رەھبەرلىك ھوقۇقىنى قولىغا ئېلىپ، ئايرىلىپ چىقىپ مۇستەقىل بولۇۋېلىشتەك بەزى خاتالىقلارنى تەدرىجىي تۈزەتكەن بولسىمۇ، لېكىن گومىنداڭ، خەنزۇلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاشنى ئاساسىي مەزمۇن قىلغان « مىللىي ئازادلىق ھەرىكىتى » ئېلىپ بېرىش شوئارىنى تۇۋلاش ۋە « شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى»نىڭ بايرىقىنى كۆتۈرۈش يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغۇچە داۋاملىشىپ كەلدى. شىنجاڭ تىنچ يول بىلەن ئازاد بولغاندىن كېيىن، «شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى» قۇرۇش، «مۇستەقىللىقنى قولغا كەلتۈرۈش يولىدىكى مىللىي ئازادلىق ھەرىكىتى» قاتارلىق سىياسىي ـ ئىدىيىۋى ئېقىمنىڭ تەسىرى شىنجاڭنىڭ قىسمەن جايلىرىدىكى قىسمەن ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىرى ۋە ئاممىسىنىڭ ئارىسىدا تامامەن يوقالمىدى. 1949 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى، ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى تەشكىلاتى «شىنجاڭ تىنچلىقنى قوغداش خەلقچىل ئىتتىپاقى» مەركىزىي كومىتېتى ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ بەش يىللىقىنى خاتىرىلەش يۈزىسىدىن بەش تۈرلۈك

شوئارنى ئېلان قىلدى. بۇنىڭ ئىككىنچى شوئارى «مىللىي بۆلگۈنچىلىك ۋە مىللەتچىلىك ئۇرۇقىنى چاچقۇچى بۇزۇقلارغا قەتئىي زەربە بېرەيلى!»، تۆتىنچى شوئارى «خەلق مەنپەئىتىنى قۇربان قىلىپ جاھانگىرلىك، مۇستەملىكىچىلەر ئۈچۈن كەتمەن چاپىدىغان پانتۈركىزمغا قەتئىي قارشى تۇرايلى!» ئىدى. بۇ شوئارلار بىر تەرەپتىن «شىنجاڭ تىنچلىقنى قوغداش خەلقچىل ئىتتىپاقى» نىڭ بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرۇش مەيدانىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرسە، يەنە بىر تەرەپتىن ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ ئىچكى قىسمىدا بۆلگۈنچىلىك ئىدىيىۋى ئېقىمىغا قارشى تۇرۇشنىڭ زۆرۈرلۈكى ۋە تەخىرسىزلىكىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بەردى.

1. ئىنقىلابىي قوشۇننىڭ ئىچكى قىسمىدىكى تۇرپىلاڭلارنى تىنچىتىش

شىنجاڭ تىنچ يول بىلەن ئازاد بولغان دەسلەپكى ۋاقىتلاردا، غۇلجىدىكى ناھايىتى ئاز ساندىكى بۆلگۈنچى ئۇنسۇرلار بۆلگۈنچىلىك تەشكىلاتى قۇرۇشقا تۇتۇش قىلىپ، يېڭى قۇرۇلغان خەلق ھۆكۈمىتىمىز بىلەن قارشىلاشماقچى بولدى. بۆلگۈنچى ئۇنسۇر ئابدۇللا داموللا غۇلجىدا مەخپىي «پانتۈركىزم ئىسلام پارتىيىسى» نى قۇردى ھەمدە ئۈرۈمچى، قەشقەر، ئالتايلارغا ئادەم ئەۋەتىپ تارماق ئاپپاراتلىرىنى قۇردى. «پانتۈركىزم ئىسلام پارتىيىسى» ئىلى گۇرۇپپىسىنىڭ مەسئۇلى شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى 5 ـ ئارمىيىسىنىڭ ئىلى شەھەر مۇداپىئەسى يىغىنىنىڭ پەيجاڭى راخمانوف ئىدى. بۇ

تەشكىلات قىسمىدىكى مىللىي جەڭچىلەرنىڭ ئىسلام دىنىـ
غا ئېتىقاد قىلىشىدىن پايدىلىنىپ، «پانئىسلامىزم»، «پانـ
تۈركىزم» ئىدىيىسىنى ھەدەپ تەشۋىق قىلدى. 1950 ـ
يىلىنىڭ ئالدىنقى يېرىمىغىچە، «پانتۈركىزم ئىسلام پارتىـ
يىسى» نىڭ ئەلى گۇرۇپپىسى شۇ جايدا سەككىز كىچىك
گۇرۇپپا قۇرۇپ، 1500 دەك ئادەمنى توپلىدى. راخمانوف
قىسمەن قوراللىق كۈچلەرگە ئىگە بولۇشىدىن پايدىلىـ
نىپ، پائال تۈردە توپىلاڭ كۆتۈرۈشنى پىلانلىدى.
1950 ـ يىلى 4 ـ ، 5 ـ ئايلاردا، غۇلجا شەھىرى ئىچىدە
كۆپ قېتىم سوۋېت ئىتتىپاقىغا قارشى تۈرۈش، كومپارـ
تىيىگە قارشى تۈرۈش، مۇستەقىللىققا قۇتراتقۇلۇق قىلىش
ھەققىدىكى ئىغۋالار، لوزۇنكىلار ۋە تەشۋىقات ۋەرەقىلىرى
بارلىققا كەلدى. 7 ـ ئاينىڭ باشلىرى، يەنە يۇقىرى
قاتلامدىكى فېئودال دىنىي ئۇنسۇرلار ۋە بۆلگۈنچى ئۇنـ
سۇرلارنىڭ ئاممىنى قۇترىتىپ، روزا ھېيتتا (7 ـ ئاينىڭ
15 ـ كۈنى) كوچىغا چىقىپ نامايىش قىلىپ كۈچ كۆرـ
سەتمەكچى بولۇۋاتقانلىقى سېزىلدى. بۇ ۋاقىتتا سېزىلـ
گەچكە تارمار قىلىندى.

«پانتۈركىزم ئىسلام پارتىيىسى» نىڭ ئەلى گۇرۇپپىـ
سى يوشۇرۇن ھالدا يەنە داۋاملىق ئىسيان كۆتۈرۈشكە تەيـ
يارلىق كۆردى، ئۇلار 7 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى شەھەر
مۇداپىئەسى يىغىندىكى يۈزدىن ئارتۇق قوراللىق كۈچنى
تارتىپ چىقىپ، ئىسيان كۆتۈرمەكچى بولدى. شۇ جايدا
تۇرۇشلۇق ئارمىيە بۇ ئەھۋالدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن،
مۇداپىئە قىسىملىرىنى ئالماشتۇرۇش پۇرسىتىدىن پايدىـ

لىنىپ، تېزدىن ئىسيان كۆتۈرمەكچى بولغان قوشۇننىڭ قورالللىرىنى يىغىۋېلىپ، ئۇلارنىڭ توپىلاڭ كۆتۈرۈش پىلا-نىنى بىتچىت قىلدى ھەمدە بۆلگۈنچى تەشكىلاتنىڭ تايانچ ئۇنسۇرلىرىدىن باقىيوف قاتارلىق سەككىز ئادەمنى قولغا ئالدى. راخمانوف يوشۇرۇنۇۋالدى. 8 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى، راخمانوف قىشلاقتام كەنتىدىكى يەر ئاستى ئۆيىدە قولغا چۈشتى، نەق مەيداندا بىر دانە مىلتىق قولغا چۈشۈرۈلدى ھەمدە ئۇنىڭ ئۆيىدىن 73 دانە مىلتىق، ئالتە دانە پىلىمۇت، 91 دانە قىلىچ ۋە بۆلگۈنچى تەشكىلاتقا قاتنىشىش قەسەمنامىسى، ئەلتىماسى، كىنىشكىسى قاتارلىق بىر تۈركۈم جىنايى پاكىتلار تېپىلدى. راخمانوفقا ئەگىشىپ توپىلاڭ كۆتۈرگەن 349 ئادەمدىن توپىلاڭنى تىنچىتىش جەريانىدا 114 ئادەم قولغا ئېلىندى، 54 ئادەم قانۇن بويىچە بىر تەرەپ قىلىندى.

راخمانوف توپىلىڭى تىنچىتىلغاندىن كېيىن، ئىنقىلابىي قوشۇن ئىچىگە يوشۇرۇنۇۋالغان بۆلگۈنچى ئۇنسۇرلار مۇشۇنى باھانە قىلىپ ئىغۋا تارقاتتى ۋە قۇتراتقۇلۇق قىلدى، 5 ـ ئارمىيىنىڭ موڭغۇلكۈرەدە تۇرۇشلۇق قىسمىدا مۇقىمسىزلىق ھالىتى بارلىققا كەلدى. 8 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى، ئارمىيىدە تۇرۇشلۇق خادىم ئىدرىس نۇرباس رايون، يېزا باشلىقلىرى ۋە 5 ـ ئارمىيىنىڭ موڭغۇلكۈرەدە تۇرۇشلۇق قىسمىدىكى قىسمەن ئاز سانلىق مىللەت ئاساسىي قاتلام ئوفىتسېر ـ جەڭچىلىرىدىن تەركىب تاپقان 36 كىشىنى باشلاپ توپىلاڭ كۆتۈردى. ئۇلار شاد كەنتىدە ئاممىنى مەجبۇرىي يىغىپ ئېچىپ، قۇتراتقۇلۇق قى-

لىپ: «ئامېرىكا سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئاتوم بومبىسى تاشلىدى، بىز ئامېرىكىنىڭ ياردىمى بىلەن ئىسلام ھۆكۈمىتى قۇرىمىز» دېدى ھەمدە شۇ مەيداننىڭ ئۆزىدىلا 200 دىن ئارتۇق ئادەمنى ئۆزىنىڭ بۆلگۈنچى تەشكىلاتى «ئىسلام ھۆكۈمىتىنىڭ سادىق ئارمىيىسى» گە قاتنىششقا مەجبۇرلىدى. 8 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنى، توپىلاڭچى ئۇنسۇرلار شاد رايونىدا تۇرۇشلۇق ئارمىيىگە ھۇجۇم قوزغىدى ۋە ھەربىي رايون كوپېراتىپىغا ئوت قويۇۋەتتى، شۇنداقلا موڭغۇلكۈرە، تېكەس ۋە غۇلجىغا ھۇجۇم قىلماقچى بولدى. توپىلاڭنى تىنچىتىش قوشۇنى ۋاقتىدا يېتىپ كېلىپ، ئۇلارنىڭ ئاساسىي كۈچىنى ئېغىر پالاكەتكە ئۇچراتتى، قالدۇق دۈشمەنلەر قېچىپ كەتتى، كېيىن ئۇلار كەينى ـ كەينىدىن قولغا چۈشۈرۈلدى، ئاساسلىق پىلانلىغۇچىسى بولغان ئىدرىس نۇرباس 12 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى قولغا ئېلىندى. توپىلاڭنى تىنچىتىش جەريانىدا 47 ئادەم قولغا ئېلىندى، 29 ئادەم قانۇن بويىچە بىر تەرەپ قىلىندى.

موڭغۇلكۈرە ناھىيىسىگە قوشنا بولغان توققۇزتارا ناھىيىسىدىكى دۈشمەن كۈچلەرمۇ بۆلگۈنچىلىك توپىلىڭى كۆتۈرۈشكە تەييارلىق كۆردى. 1949 ـ يىلى ئازادلىق ھارپىسىدا، غېنى قاتارلىقلار ئىلى ۋىلايىتىدە 43 كىشىنى توپلاپ يىغىن ئېچىپ، بۆلگۈنچىلىك قىلىش، كومپارتىيەگە ۋە ئازادلىق ئارمىيىگە قارشى چىقىشنى مەخپىي پىلانلىدى. توققۇزتارا ناھىيىسىدىكى جانپولات قاتارلىق ئادەملەر غېنىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بويىچە، بۆلگۈنچى تەشكىلات قۇرۇشقا تېزدىن تۇتۇش قىلدى، ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ

193 ئادەمنى ئەزالىقىقا قوبۇل قىلدى، مالىك ھاجى بۇ تەشكىلاتنىڭ 4 ـ گۇرۇپپىسىنىڭ گۇرۇپپا باشلىقلىقىغا تەيىنلەندى. 1951 ـ يىلى 5 ـ ئايدا، غېنى، جانپولات قاتارلىقلار ئىلگىرى ـ كېيىن قولغا چۈشۈرۈلدى، بۇ بۆلگۈنچى تەشكىلاتنىڭ ھەرىكەتلىرى بىرمەھەل تىنچىدى.

لېكىن، دىنىي تونغا ئورىنىۋالغان ئايرىم بۆلگۈنچى ئۇنسۇرلار قانۇنلۇق سالاھىيىتىدىن پايدىلىنىپ، يوشۇرۇن ھالدا يەنىلا بۆلگۈنچىلىك تەشۋىقاتى ۋە تەشكىلىي ھەرىكەتلەرنى ئېلىپ باردى. توققۇزتارا ناھىيىسىدىكى دىنىي كەسپدار قادىر موللا قاتارلىقلار تەپسىر ئېيتىش نامى بىلەن دىندىن پايدىلىنىپ ئاممىنى قۇتراتتى، شۇنىڭ بىلەن بىللە، پائال تىل بىرىكتۇرۇپ، كۆپ قېتىم يىغىن ئېچىپ، ئات ـ ئۇلاغ، قورال تەييارلاپ بۆلگۈنچىلىك توپىلىڭى كۆتۈرۈشكە يوشۇرۇن تەشكىلاتچىلىق قىلدى. 1951 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 28 ـ كۈنى، مالىك ھاجى ئۆزىنى توپىلاڭچىلارنىڭ «باش قوماندانى» قىلىپ تەيىنلەپ، 110 باندىتنى توپلاپ، 200دىن ئارتۇق ئاممىنى مەجبۇرلاپ توپىلاڭ كۆتۈردى. شۇ جايدا تۇرۇشلۇق ئارمىيە يەرلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى تارماقلىرى ۋە ئاممىنىڭ ياردىمى ئاستىدا شىددەتلىك بىلەن ھۇجۇمغا ئاتلىنىپ، توپىلاڭنى تېزدىن تىنچىتتى، قالدۇق دۈشمەنلەر جەنۇبىي شىنجاڭغا قاچماقچى بولغاندا يول ئۈستىدە يەنە بىر قېتىم تارمار قىلىندى. 1952 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى، مالىك ھاجى قاتارلىق 18 ئادەم باي ناھىيىسى تەۋەسىدە قولغا چۈشۈرۈلدى، بۇنىڭ بىلەن بۇ توپىلاڭ پۈتۈنلەي تىنچىتىلدى. توپىلاڭنى

تىنچىتىش جەريانىدا 143 باندىت قولغا ئېلىندى، 98 ئا-
دەم قانۇن بويىچە بىر تەرەپ قىلىندى.

بۆلگۈنچى ئۇنسۇرلارنىڭ بۆلگۈنچىلىك ھەرىكەتلىرىگە قايتۇرما زەربە بېرىش ئۈچۈن، 1950 - يىلى 10 - ئاينىڭ 19 - كۈنى، ئىلى ھۆكۈمىتى ھەر مىللەت ئاممىسىدىن تەركىب تاپقان 15 مىڭدىن ئارتۇق ئادەمنى تەشكىللەپ، «ئەكسىيەتچىلەر ئۈستىدىن شىكايەت قىلىش يىغىنى» چا-قىردى، يىغىنغا شىنجاڭ ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ۋەكىلى ۋە ئىلى رايونلۇق پارتكوم، خەلق ھۆكۈمىتى، شۇنداقلا 5 - ئارمىيىنىڭ ئاساسلىق رەھبەرلىرى قاتناش-تى. يىغىندا «پانتۈركىزم ئىسلام پارتىيىسى» پىلانلاپ قوزغىغان راخمانوف توپىلىڭى ئۈستىدىن غەزەپلىك شىكا-يەت قىلىندى؛ «پانتۈركىزم» ئۇنسۇرلىرىنىڭ بۆلگۈنچى-لىك، بۇزغۇنچىلىق قىلىش ھەرىكەتلىرىگە قەتئىي قارشى تۇرۇپ، خەلق دېموكراتىيىسى دىكتاتورىلىقىدىكى ھاكىمى-يەتنى، خەلق ئىنقىلابىنىڭ نەتىجىلىرىنى مۇستەھكەملەش قارار قىلىندى. 1951 - يىلى 3 - ئاينىڭ 3 - كۈنى، «شىنجاڭ تىنچلىقنى قوغداش خەلقچىل ئىتتىپاقى» ئىجرائىيە كومىتېتى باش شتابى « ‹ پانتۈركىزم› ئۇنسۇر-لىرىنى قەتئىي تۈردە شىنجاڭ تىنچلىقنى قوغداش خەلق-چىل ئىتتىپاقىدىن تازىلاپ چىقىرايلى» دېگەن تېمىدىكى مەخسۇس ماقالىنى ئاشكارا ئېلان قىلىپ، ئىدىيە ۋە ئىدېي-ئولوگىيە جەھەتتە «پانئىسلامىزم»، «پانتۈركىزم» ۋە بۆل-گۈنچىلىككە قارشى تۇرۇش كۈرىشىنى قانات يايدۇرۇش مۇھىم ئىشلار كۈنتەرتىپىگە كىرگۈزۈلدى.

2. غۇلجا سۆھبەت يىغىنىدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان خاتا تەشەببۇسلار

1951 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنى، شىنجاڭدىكى 50 نەچچە ئاز سانلىق مىللەت كادىرى غۇلجىدا سۆھبەت يىغىنى ئېچىپ، ج ك پ مەركىزىي كومىتېتىنىڭ « مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىنى سىناق تەرىقىسىدە يولغا قويۇش نىزامى ‹لايىھە›» نى ۋە ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى غەربىي شىمال بيۇروسى مىللەتلەر ئىشلىرى كومىتېتىنىڭ «پىكىر ئېلىش، تەكشۈرۈش پروگراممىسى» نى مۇزاكىرە قىلدى، يىغىنغا قاتناشقانلار شىنجاڭدا كەلگۈسىدە مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىنى قانداق يولغا قويۇش توغرىسىدا ئۆز پىكىرلىرىنى بېرىشتى. ئاز ساندىكى كىشىلەر يىغىندا «شىنجاڭ ئۇيغۇرىستان ئاپتونومىيە جۇمھۇرىيىتى قۇرۇش»، ئازادلىق ئارمىيە ۋە خەنزۇ كادىرلارنى چەتكە قېقىشتەك بۆلگۈنچىلىك خاھىشى بولغان خاتا تەشەببۇسلارنى ئوتتۇرىغا قويدى ھەمدە ئۇنى يىغىن «مۇھىم ئىشلار خاتىرىسى» گە كىرگۈزۈشنى مەجبۇرىي تەلەپ قىلدى. يىغىن «مۇھىم ئىشلار خاتىرىسى» گە «ئۇيغۇرىستان جۇمھۇرىيىتى» قۇرۇشتەك بۆلگۈنچىلىك تەشەببۇسى ئاشكارا كىرگۈزۈلدى. «ئىلى سۆھبەت يىغىنى»دا ئەكس ئەتكەن، بۆلگۈنچىلىك خاھىشى بولغان خاتا ئىدىيە ۋە سۆز ـ پىكىرلەر شىنجاڭنىڭ باشقا جايلىرىدىمۇ ئۆز ئىپادىسىنى نامايان قىلدى. مەسىلەن، قەشقەر ۋىلايىتىدىكى ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىرى ئارىسىدىمۇ «ئۇيغۇرىستان ئاپتونومىيە جۇمھۇرىيىتى» قۇرۇشنى تەشەببۇس

قىلىدىغان خاتا سۆز ـ پىكىرلەر بولدى، ھەتتا شىنجاڭنى «سوۋېت ئىتتىپاقىغا قوشۇۋېتىپ»، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ بىر رېسپوبلىكىسى قىلىشتەك بۆلگۈنچىلىك تەشەببۇس-لىرىنى ئوتتۇرىغا قويغۇچىلارمۇ بولدى. بۆلگۈنچىلىككە دائىر بۇ سۆز ـ پىكىرلەر، ئەمەلىيەتتە كونا جۇڭگودىن قېپقالغان بۆلگۈنچىلىك ئىدىيىسىنىڭ ئاشكارىلىنىشى بو-لۇپ ھېسابلىناتتى.

ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى ۋە ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى غەربىي شىمال بيۇروسى ئىلى يىغىنىدا خاتا ئىدىيىلەرنىڭ ئوتتۇرىغا قويۇلغانلىقىنى كۆزدە تۇتۇپ، شىنجاڭ شۆبە بيۇروسىنىڭ كېڭەيتىلگەن يىغىن ئېچىپ، تەنقىدىي تەربىيە بېرىش ئارقىلىق مىللەتلەر سىياسىتى توغرىسىدىكى ئىدىيىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ھەققىدە يوليورۇق بەردى. 4 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنىدىن 19 ـ كۈنى-گىچە، شىنجاڭ شۆبە بيۇروسىنىڭ كېڭەيتىلگەن يىغىنى چاقىرىلدى، يىغىنغا ناھىيە، تۇەن دەرىجىلىكتىن يۇقىرى پارتىيە، ھۆكۈمەت، ئارمىيە تارماقلىرىدىكى ھەر مىللەت-تىن بولغان پارتىيە ئەزالىرى، كادىرلاردىن بولۇپ 225 ئادەم (بۇنىڭ ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەت كادىرى 120 ئادەم) قاتناشتى. يىغىنغا قاتناشقۇچىلار تولۇق غۇلغۇلا قىلىش ئارقىلىق بىردەك مۇنداق دەپ قاراشتى: ئىلىدا چاقىرىلغان 50 نەچچە كىشىلىك يىغىندا بەزى كىشىلەر ئوتتۇرىغا قويغان خاتا تەشەببۇسلارنى تەنقىد قىلىش لازىم. ئەينى ۋاقىتتىكى شارائىتنى نەزەردە تۇتۇپ، يىغىندا بۇ خاتالىقلار بۆلگۈنچىلىك سېلىش يۇكسەكلىكىگە كۆتۈرۈلمىدى، لېكىن

تەنقىد ۋە ئۆز - ئۆزىنى تەنقىد قىلىش، يىغىندا مۇزاكىرە
قىلىش ئارقىلىق، ھەر مىللەتتىن بولغان پارتىيە ئەزالى-
رى، كادىرلارنىڭ دۆلەتنىڭ بىرلىكىنى قوغداش، مىللەتلەر
ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتىش ۋە پارتىيىنىڭ مىللىي تېررى-
تورىيىلىك ئاپتونومىيە سىياسىتىنى توغرا ئىزچىللاشتۇ-
رۇشقا بولغان ئىدىيىۋى تونۇشى ئۆستۈرۈلدى. بۇ، يېڭى
جۇڭگونىڭ بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرۇش كۈرىشىدە ئىدېي-
ئولوگىيە ساھەسىدە قولغا كەلتۈرگەن تۇنجى غەلىبىسى
ئىدى. ئەمما، بۇ قېتىمقى يىغىندا كونا جۇڭگودىن قېپقالغان
«پانئىسلامىزم»، «پانتۈركىزم» ئىدىيىسى ئومۇمىي جەھەت-
تىن ئەستايىدىل تازىلانمىدى، بۇنىڭ بىلەن كېيىنكى كۈن-
لەردە ئىدېئولوگىيە ساھەسىدىكى بۆلگۈنچىلىك بىلەن بۆل-
گۈنچىلىككە قارشى تۇرۇش كۈرىشىدە يەنە بەزى يېڭى مەسى-
لىلەر ئۈزلۈكسىز كۆرۈلۈپ تۇردى.

5 - ئاينىڭ 4 - كۈنى، شىنجاڭ ئۆلكىلىك تۇنجى
نۆۋەتلىك ھەر مىللەت، ھەر ساھە زاتلىرى خەلق قۇرۇلتى-
يى چاقىرىلدى. قۇرۇلتاينىڭ تۇنجى نۆۋەتلىك ھەيئەت رى-
ياسەتى بىر تۈرلۈك مۇھىم قارارنى چىقاردى، يەنى غېنى
(شىنجاڭ ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ئەزاسى بولغان)،
فاتىخ موسلىموف (نىلقا ناھىيىسىنىڭ ھاكىمى بول-
غان)نىڭ فېئودال كۈچلەرنى قوغداش، ئىنقىلابقا قارشى
تۇرۇش ۋە باسقۇنچىلىق، بۇلاڭچىلىق جىنايىتى سادىر
قىلغانلىقىنى كۆزدە تۇتۇپ، ئىككىسىنىڭ ئىلى ۋەكىللەر
ئۆمىكىنىڭ ۋەكىللىك سالاھىيىتى ئېلىپ تاشلاندى، شۇ-
نىڭ بىلەن بىللە، ئۇلار قورالسىزلاندۇرۇلۇپ نەزەربەند قى-

لىندى. غېنى ۋە فاتىخ نىلقا قوزغىلىڭىنىڭ رەھبەرلىرى
ۋە ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى ھەرىكىتىنى قوزغىغۇچىلارنىڭ
بىرى بولغاچقا، شۇ جايدا مەلۇم تەسىرگە ئىگە ئىدى، شۇ-
ڭا ئۇلارنىڭ بىر تەرەپ قىلىنىشى شۇ جاينىڭ بۆلگۈنچى-
لىككە قارشى تۇرۇش كۈرىشىنى يەنىمۇ ئىلگىرى سۈردى.
6 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرى، مەركىزىي خەلق ھۆكۈمىتى
شىنجاڭنىڭ خىزمەتلىرى توغرىسىدا يوليورۇق بېرىپ،
نۆۋەتتىكى شىنجاڭ ۋەزىيىتىدە ئىدېئولوگىيە ساھەسىدى-
كى خىزمەتلەرنى ئالاھىدە كۈچەيتىش كېرەك: مىللىي
تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىنى يولغا قويغاندا، كادىرلارغا
بولغان ئىدىيىۋى تەربىيىنى كۈچەيتىش؛ ئاممىغا بولغان
ۋەتەنپەرۋەرلىك ۋە ئىنتېرناتسىئونالىزم تەربىيىسىنى
كۈچەيتىش؛ پانتۈركىزمچىلار بىلەن مىللەتچىلەرنى پەرق-
لەندۈرۈش؛ سىرتتىن كەلگەن خەنزۇ كادىرلار بىلەن شۇ
جايدىكى مىللىي كادىرلارنىڭ ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەي-
تىش، يەرلىك كادىرلارنى يېتىشتۈرۈشنى كۈچەيتىش.

7 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرى، شىنجاڭ ھەربىي رايونى
پارتكومى «5 ـ ئارمىيىدە سىياسىي كومىسسار قويۇش تۈ-
زۈمى ۋە سىياسىي خىزمەت تۈزۈمىنى ئورنىتىپ، ئارمى-
يىنى سىياسىي جەھەتتىن تەرتىپكە سېلىش توغرىسىدىكى
قارار»نى ئېلان قىلىپ، مىللىي 5 ـ ئارمىيىدە سىنىپىي
تەربىيىنى مەركەز قىلغان ئارمىيىنى سىياسىي جەھەتتىن
تەرتىپكە سېلىش خىزمىتىنى قانات يايدۇرۇپ، قىسىم ئى-
چىدىكى چەتكە باغلانغان ئۇنسۇرلار ۋە «پانتۈركىزم»چىلار-
نى تازىلاشنى تەلەپ قىلدى. 9 ـ ئاينىڭ باشلىرىدا، ج ك پ

مەركىزىي كومىتېتى شىنجاڭ شۆبە بيۇروسى ۋە شىنجاڭ ھەربىي رايونى پارتكومى بىرلىكتە «5 ـ ئارمىيىنىڭ خىزمىتىنى ياخشىلاش ۋە يۇقىرى كۆتۈرۈش توغرىسىدىكى قارار»نى چىقاردى، بۇ قېتىمقى ھەرىكەتنىڭ مۇھىم نۇقتىسى 5 ـ ئارمىيىگە ئەڭ زور خەۋپ بولغان «پانتۈركىزم»، «پانئىسلامىزم» ئىدىيىۋى ئېقىمىنىڭ تەسىرىنى تۈگىتىپ، ۋەتەننى قىزغىن سۆيۈش ۋە جان ـ دىل بىلەن خەلقنىڭ ئىنقىلابىي ئىشلىرى ئۈچۈن خىزمەت قىلىش، ئەمگەكچى خەلقنىڭ مەنپەئىتىنى قوغداش ئىدىيىسىنى تىكلەش بولدى. 10 ـ ئايدا، شىنجاڭ ئۆلكىلىك خەلق سوت مەھكىمىسى ئىلى شۆبىسى بۆلگۈنچىلىك قىلغان، توپىلاڭ كۆتۈرگەن راخمانوف، ئىدرىس قاتارلىق باش جىنايەتچىلەرنى سەييارە سوراق قىلىپ بولغاندىن كېيىن ئۆلۈم جازاسىنى ئىجرا قىلدى. «پانتۈركىزم»، «پانئىسلامىزم» ۋە بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۈرۈشتىكى بۇ بىر قاتار تەدبىرلەر يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن شىنجاڭ تارىخىدىكى ئىدېئولوگىيە ساھەسىدە بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۈرۈش كۈرىشىنىڭ تۇنجى يۇقىرى دولقۇنىنى شەكىللەندۈردى، ھەر مىللەت خەلق ئاممىسى كۈرەش داۋامىدا تەربىيىگە ئىگە بولدى.

3. دۈشمەنگە قارشى كۈرەش تاكتىكىسىنىڭ تەڭشىلىشى

بۆلگۈنچىلىك توپىلاڭلىرى بېسىقتۇرۇلغان بولسىمۇ، لېكىن ئىلىنىڭ توققۇزتارا، نىلقا، تېكەس، موڭغۇلكۈرە، كۈنەس ناھىيىلىرىدىكى چارۋىچىلىق رايونلىرىدا ئاز سانىدىكى يۇقىرى قاتلام فېئودال دىنىي كۈچلەر يەنىلا قۇتراپ

يۈرەتتى. دۈشمەنلەرنى چۆچۈتۈش ئۈچۈن، 1952 ـ يىلى
2 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى، توققۇزتارا ناھىيىسى بۆلگۈنچى
ئۇنسۇرلار ۋە توپىلاڭ كۆتۈرگەن ئۇنسۇرلارنى ئوچۇق سوت
قىلدى. بۇنىڭغا ئۇلاپلا غۇلجا ناھىيىسىنىڭ ھەرقايسى
رايونلىرى، يېزىلىرىدا بۆلگۈنچى ئۇنسۇرلار، توپىلاڭچى
ئۇنسۇرلار قولغا ئېلىندى، 3 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنىگىچە
جەمئىي 258 جىنايەتچى قولغا ئېلىندى. 13 ـ كۈنى، ئىلى
ھەربىي رايونى قولغا ئېلىنغان بىر تۈركۈم «پانتۈركىزم
ئىسلام پارتىيىسى» نىڭ تايانچلىرى، «پانئىسلامىزم»، «پان-
تۈركىزم» بۆلگۈنچى كۈچلىرىنىڭ باش جىنايەتچىلىرىنى
ئوچۇق سوت قىلىپ، ئۇلارنىڭ ئاساسلىق جىنايەتلىرىنى
ئېلان قىلدى ھەمدە ھەر مىللەت خەلقىنى پائال پاش قى-
لىشقا چاقىرىق قىلدى. بۇ تەدبىرلەرنىڭ قوللىنىلىشى بى-
لەن بۆلگۈنچى كۈچلەرنىڭ ھەيۋىسى يەر بىلەن يەكسان قى-
لىندى، چارۋىچىلىق رايونلىرىنىڭ ئىجتىمائىي ئامانلىقى
مۇقىملاشتى، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ روھىي قىياپىتىدە
ئۆزگىرىش بولدى. لېكىن، مەلۇم دەرىجىدە زەربە بېرىش
دائىرىسىنى كېڭەيتىۋېتىش مەسىلىسىمۇ كۆرۈلدى.

1952 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى، ج ك پ مەر-
كىزىي كومىتېتى غەربىي شىمال بيۇروسى فېئودالىلىققا
قارشى تۇرۇش بويىچە ئەڭ كەڭ بىرلىك سەپ بەرپا قى-
لىش، ھەر مىللەت يۇقىرى قاتلام زاتلىرى ۋە دىنىي
زاتلارنى قولغا كەلتۈرۈش خىزمىتىنى ياخشى ئىشلەش،
بىتەرەپ كۈچلەرنى قولغا كەلتۈرۈش ۋە ئۇلار بىلەن ئىت-
تىپاقلىشىش خىزمىتىنى ياخشى ئىشلەشنى ئاساس قى-

لىپ، شىنجاڭنىڭ چارۋىچىلىق ۋە يېرىم دېھقانچىلىق، يېرىم چارۋىچىلىق رايونلىرىدا يولغا قويۇلۇۋاتقان يەر ئىسلاھاتى سىياسىتىنى تەڭشىدى ۋە چارۋىچىلىق رايونلىرى، يېرىم دېھقانچىلىق، يېرىم چارۋىچىلىق رايونلىرىدا بىردەك يەر ئىسلاھاتى ئېلىپ بارماسلىقنى ئوتتۇرىغا قويدى. بۇنىڭدىكى دۇشمەن كۈچلەرگە قارشى تۇرۇش كۈرىشىگە دائىر قىسمىدا مۇنداق دەپ كۆرسىتىلدى: دېلو تۇرغۇزۇلغان ياكى پاش قىلىنغان تۇرلۇك دېلولارنىڭ «ماتېرىياللىرىنى ئەستايىدىل تەتقىق قىلىش، قولغا ئېلىنغانلارنى تېزدىن تەكشۈرۈش، ئومۇمەن ئىشەنچلىك ماتېرىيالى بولمىغانلارنى ئالدىن قويۇپ بېرىش لازىم.» 6 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى، مەركىزىي كومىتېت غەربىي شىمال بيۇروسىنىڭ پىكرىگە قوشۇلۇپ، ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى شىنجاڭ شۆبە بيۇروسىغا شىمالىي شىنجاڭدىكى ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى باستۇرۇش خىزمىتىنى ۋاقتىنچە توختىتىش توغرىسىدا تېلېگرامما يوللاپ، «ئومۇمەن تېخى قولغا ئېلىنىشقا باشلىمىغان رايونلار نەق ئەكسىلئىنقىلابچى بولمىسىلا، قولغا ئېلىشنى دەرھال توختىتىش؛ قولغا ئېلىنغانلارنى ۋاقتىنچە بىردەك بىر تەرەپ قىلماسلىق» نى تەلەپ قىلدى. ئارقىدىنلا ئىلى ۋىلايىتىدە «خاتا دېلولارنى تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلىش كومىتېتى» قۇرۇلدى، 1952 ـ يىلى 12 ـ ئايدىن 1953 ـ يىلى 10 ـ ئايغىچە، جەمئىي 548 جىنايەتچىنىڭ دېلوسى قايتىدىن تەكشۈرۈلدى، بۇنىڭ ئىچىدە ۋىلايەت تەكشۈرگەن 488 جىنايەتچىنىڭ ئەسلىدىكى ھۆكمى توغرا بولغىنى 124 بولۇپ، تەكشۈرگەن دېلو

ئومۇمىي سانىنىڭ 25.5 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى؛ ئەسلىدىكى ھۆكۈم ئاساسىي جەھەتتىن توغرا بولغان، لېكىن قىسمەن ماتېرىياللىرى ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن بولمىغان، جازا سەل ئېغىر كېتىپ يېنىكلىتىشكە توغرا كەلگەنلىرى ياكى كەڭچىلىك قىلىپ قويۇۋېتىشكە بولىدىغانلىرى 349 بولۇپ، تەكشۈرگەن ئومۇمىي دېلو سانىنىڭ 71.5 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى؛ تامامەن خاتا ھۆكۈم قىلىنغانلىرى 15 بولۇپ، تەكشۈرۈلگەن دېلو ئومۇمىي سانىنىڭ 3 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى. شۇ مەزگىلدە، خاتا كېسىم قىلىنغان ۋە جازا سەل ئېغىر بېرىلگەن دېلولار تۈزىتىلدى، كەڭچىلىك قىلىشقا بولىدىغانلىرى بىردەك قويۇۋېتىلدى، قىسمەن خاتا ھۆكۈم قىلىنىپ قالغانلارنىڭ جازاسى كېمەيتىلدى ۋە كېچىكتۈرۈپ ئىجرا قىلىندى.

1954 ـ يىلى مۇناسىۋەتلىك سىياسەتلەر يەنىمۇ تەڭشەلدى. چارۋىدارلار ئىقتىسادىغا قارىتا «كۈرەش قىلماسلىق، بۆلمەسلىك، سىنىپقا ئايرىماسلىق» يولغا قويۇلدى؛ مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە، دىنغا ئېتىقاد قىلىش ئەركىنلىكى قاتارلىق سىياسەتلەرنى تەشۋىق قىلىش چارۋىچىلىق رايونلىرىدا شۇ ۋاقىتتا يولغا قويۇلۇۋاتقان سىياسەتلەرنى تەشۋىق قىلىشنىڭ مۇھىم نۇقتىسى قىلىندى. بۇنىڭدىن باشقا، كادىرلارنى تەكشۈرۈشتە ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا قاتناشقان ۋە «جياڭ جيېشىغا قارشى تۇرۇش» كۈرىشىگە قاتناشقان ھەر دەرىجىلىك كادىرلار تارىخىي ئەھۋالى تەكشۈرۈلمەيدىغان خادىملار قاتارىغا كىرگۈزۈلدى. كېيىنكى يىلى، چارۋىچىلىق رايونلىرىدا «ئەكسىلئىنـ

قىلابچىلارنى باستۇرۇش» تەشۋىقاتى ئېلىپ بارماسلىق، مەركەزلىك ئاختۇرۇپ تۇتۇش ئېلىپ بارماسلىق؛ يەرلىك مىللەتلەر ئىچىدىكى بۇرۇن جىنايى قىلمىش سادىر قىلغان، لېكىن يېقىنقى ئىككى يىلدىن بۇيان ياۋاشلىق بىلەن قانۇنغا رىئايە قىلىۋاتقانلارنى ئاممىنىڭ پىكرى بولمىسىلا بىر دەك قايتا بىر تەرەپ قىلماسلىقتەك « سالماقلىق بىلەن ئالغا ئىلگىرىلەش » فاڭجېنى، شۇنداقلا چارۋىچىلىق رايونلىرىدا ۋاقتىنچە سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش ئېلىپ بارماسلىق، كوپېراتىپلاشتۇرۇشنى تەشۋىق قىلماسلىق سىياسىتى تۈزۈلدى. سىياسەتلەرنىڭ تەڭشىلىشى ئوتتۇرا، يۇقىرى قاتلامدىكىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھەرقايسى قاتلامدىكى ئاز سانلىق مىللەت زاتلىرىنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇشقا، تېخىمۇ كەڭ سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش بىرلىك سېپى بەرپا قىلىشقا، چارۋىچىلىق رايونلىرى ۋە يېرىم دېھقانچىلىق، يېرىم چارۋىچىلىق رايونلىرىنىڭ ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي مۇقىملىقىغا ۋە تەرەققىياتىغا پايدىلىق بولغان بولسىمۇ، لېكىن ئوبيېكتىپ جەھەتتە بۆلگۈنچى كۈچلەرگە ئۆزلىرىنى يوشۇرۇپ يۈرۈش پۇرسىتى يارىتىپ بەردى.

4. ئوسمان ۋە ئۇنىڭ يېقىنلىرى پىلانلاپ قوزغىغان توپىلاڭلارنى تىنچىتىش

شىنجاڭ تىنچ يول بىلەن ئازاد بولغانلىقتىن، ئىجتىمائىي زور ئۆزگىرىش ھاسىل قىلغاندا ياخشىلار بىلەن يامانلارنىڭ ئارىلىشىپ كېتىشىدىن ساقلىنىش تەس ئىدى،

جايلاردىكى ئاز ساندىكى جاھىل ئۇنسۇرلار چېگرا سىرتىد-
دىكى جاھانگىر كۈچلەرگە تايىنىپ، قوراللىق توپىلاڭ كۆ-
تۈرۈشتەك ۋاسىتىلەر ئارقىلىق شىنجاڭنىڭ تىنچ يول بىد-
لەن ئازاد بولۇشىغا قارشى تۇرماقچى بولدى. بۇنىڭ ئىچىد-
دىكى ئاساسلىقلىرى تۆۋەندىكىچە: 1950 ـ يىلى 3 ـ ئاي-
دىن 1951 ـ يىلى 9 ـ ئايغىچە سانجى، گۇچۇڭ، قۇمۇل
قاتارلىق جايلاردا يۇز بەرگەن ئوسمان، يولۋاس، جانىمقان
قاتارلىقلار باشچىلىقىدىكى قوراللىق توپىلاڭ؛ 1950 ـ
يىلى 7 ـ ئايدىن 11 ـ ئايغىچە ئورازباي قاتارلىقلار ئوسمان
توپىلىڭىغا ئاۋاز قوشۇش ئۈچۈن، ماناس، قۇتۇبى، سانجى
ۋە ئۈرۈمچىنىڭ نەنسەن ئەتراپىدا تەشكىللىگەن قوراللىق
توپىلاڭ؛ 1951 ـ يىلى 1 ـ ئايدىن 9 ـ ئايغىچە ئوسماننىڭ
يېقىنلىرى بولغان قۇسەيىن، قالىبېك قاتارلىقلار گەنسۇ،
شىنجاڭ، چىڭخەي ئۆلكىلىرى تۇتاشقان جايلاردا تەشكىل-
لىگەن قوراللىق توپىلاڭ؛ 1951 ـ يىلى 3 ـ ئايدىن
1952 ـ يىلى 9 ـ ئايغىچە ئوسماننىڭ ئوغلى شېردىمان
باركۆل ناھىيىسى، گۇچۇڭ ناھىيىسى، جىمسار ناھىيىسى،
مورى ناھىيىسى ئەتراپىدا قوزغىغان قوراللىق توپىلاڭ.

بۇ قوراللىق توپىلاڭلارنى ئاساسلىقى ئوسمان ۋە ئۇ-
نىڭ يېقىنلىرى پىلانلىغان بولۇپ، ۋاقتى بىرقەدەر مەر-
كەزلەشكەن، توپىلاڭ بولغان رايونلارمۇ ئاساسلىقى شىند-
جاڭنىڭ شەرقىدىكى تاغلىق رايونلار ۋە چارۋىچىلىق رايون-
لىرى ئىدى. توپىلاڭچى ئۇنسۇرلارنىڭ ھەرىكەتچانلىقى
كۈچلۈك بولۇپ، كۆپ ھاللاردا بىرقانچە ناھىيىگە تەسىر
كۆرسەتتى، ئۇنىڭ ئۈستىگە باندىتلار كۆچمە بولاڭچىلىق

قىلىش خاراكتېرىنى ئالغانىدى؛ باش جىنايەتچىلەر جە-
مەت، قەبىلىنى بىرلىك قىلىپ، دىنىي ئەقىدىنى ئىنتىزام
قىلىپ، مىڭلىغان، تۈمەنلىگەن چارۋىچىلارنى مەجبۇرىي
ئەگەشتۈرۈپ بىللە توپىلاڭ كۆتۈرەتتى؛ بۇنىڭدىن باشقا،
چارۋىچىلار قولىدا خېلى كۆپ قورالار قېلىپ قالغاچقا،
توپىلاڭچىلارنىڭ قورال - ياراغ مەنبەسى بار ئىدى، بۇنىڭ
بىلەن قىسمەن چارۋىچىلىق رايونلىرىنىڭ ئىجتىمائىي
مۇقىملىقى ۋە چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىغا ئېغىر بۇز-
غۇنچىلىق ئېلىپ كەلدى. قوراللىق توپىلاڭچىلارمۇ ئايرىم
بۆلگۈنچىلىك خاراكتېرىدىكى شوئارلارنى ئوتتۇرىغا قوي-
دى، مەسىلەن، ئورازباي 1950 - يىلى توپىلاڭ كۆتۈرۈش-
تىن بۇرۇن « خەنزۇلارنى قوغلاپ چىقىرىش، ئازادلىق ئار-
مىيىنى قوغلاپ چىقىرىش »، « قازاقىستان » قۇرۇش
توغرىسىدا جار سالغانىدى، لېكىن ئوسمان ۋە ئۇنىڭ يې-
قىنلىرى پىلانلاپ قوزغىغان توپىلاڭلار ئومۇمىي جەھەتتىن
ئالغاندا، ئۇنىڭ ئاساسلىق خاراكتېرى شىنجاڭنىڭ تىنچ
يول بىلەن ئازاد بولۇشىغا قارشى تۇرۇش ۋە ئۇنىڭغا توس-
قۇنلۇق قىلىش ئىدى. توپىلاڭچىلارنى مۇھاسىرىگە ئېلىپ
يوقىتىش ۋە تىنچىتىش جۇڭگو كومپارتىيىسىنىڭ شىن-
جاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىگە رەھبەرلىك قىلىپ، گو-
مىنداڭ ئەكسىيەتچى كۈچلىرىنىڭ قالدۇق كۈچلىرىگە
قارشى ئېلىپ بارغان سىياسىي كۈرىشىنىڭ داۋامى،
شۇنداقلا شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنى تەلتۆكۈس
ئازاد قىلىش ئىشلىرىنى ئىلگىرى سۈرۈش ئىدى. ئوسمان

ۋە ئۇنىڭ يېقىنلىرى قوزغىغان توپىلاڭلار تىنچىتىلغاندىن كېيىن، خەلق ھۆكۈمىتى ھەقىقەتكە قايتقان مۇھىم كە-
شىلەرنى پارتىيىنىڭ سىياسىتى بويىچە مۇۋاپىق ئو-
رۇنلاشتۇردى.

«شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» نىڭ چۈشنى بەربات قىلىش

1934 ـ يىلى 2 ـ ئايدا، «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» بۆلگۈنچى ھاكىمىيىتى گۇمران بولغاندىن كېيىن، بۆلگۈنچى باش جىنايەتچىلەر ياكى قېچىپ كەتتى ياكى ھالاك بولدى، لېكىن ئۇلار شۇ جايلاردا تارقاتقان «پانئىسلامىزم»، «پانتۈركىزم» ئىدىيىسى ۋە «ئىسلام دۆلىتى» قۇرۇشتەك بۆلگۈنچىلىك ئىدىيىسى، «خەنزۇلارغا قارشى تۇرۇش، خەنزۇلارنى چەتكە قېقىش»، «غازات» ئېلىپ بېرىشقا قۇتراتقۇلۇق قىلىشتەك ئۇچىغا چىققان دىنىي ئاشقۇنلىق ئىدىيىسى ئۆزىنىڭ ئاقىۋىتىنى ئىزچىل كۆرسەتمەكتە. ئاشلار ھېچقانداق تەسىرگە ئۇچرىمىدى، ئۇلارغا ئەگىشىپ بۆلگۈنچىلىك ھەرىكەتلىرىنى ئېلىپ بارغان ئاز ساندىكى جاھىل ئۇنسۇرلار ئىزچىل تۈردە قۇتراپ، «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» نى قۇرۇش خام خىيالىدا بولدى. بولۇپمۇ، 1946 ـ يىلى بۆلگۈنچى ئۇنسۇر مۇھەممەت ئىمىن گومىنداڭنىڭ قوللىشى ئارقىسىدا شىنجاڭنىڭ سىياسىي سەھنىسىدە قايتىدىن پەيدا بولدى، بۇنىڭ بىلەن بۆلگۈنچى ئۇنسۇرلارنىڭ خورىكى تېخىمۇ ئۆستى؛ 1949 ـ يىلى، مۇھەممەت ئىمىن قاتارلىقلار يەنە چەت ئەلگە قېچىش ئۈچۈن جەنۇبىي شىنجاڭدىن ئۆتكەندە بىر يۈرۈش بۆلگۈن-

چىلىك ھەرىكەتلىرىنى ئورۇنلاشتۇردى. بۇلارنىڭ ھەممىسى يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن جەنۇبىي شىنجاڭدا بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرۇش كۈرىشىدە مۇرەككەپ ۋە كەسكىن ۋەزىيەتكە دۇچ كېلىدىغانلىقىمىزدىن دېرەك بەردى، يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، بولۇپمۇ 50 ـ يىللاردا جەنۇبىي شىنجاڭ رايونىدىكى بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرۇش كۈرىشىنىڭ ماھىيەتتە «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» دىن قېپقالغان كۈچلەر بىلەن بولغان كۈرەشنىڭ داۋامى بولىدىغانلىقىنى بەلگىلىدى.

1. جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئازادلىقنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىدىكى دۈشمەنگە قارشى كۈرەشنىڭ كەسكىن ۋەزىيىتى

ئايۇپ قارىي ۋە خاندى مەدرىسىسىنىڭ تەسىرى. 1945 ـ يىلى، دىنىي ئائىلىدە دۇنياغا كەلگەن ئايۇپ قارىي شىنجاڭ يەكەندە خاندى مەدرىسىسىنى قۇردى. بۇ مەدرىسە يىلدىن ـ يىلغا كېڭىيىپ، ئەڭ كۆپ بولغاندا 4000 دىن ئارتۇق دىن مۇرىتى بىرلىكتە دىن ئۆگىنىدىغان سورۇنغا ھەممە تېزدىنلا شىنجاڭنىڭ ئىسلام دىنى تەربىيىسى مەركەزلىرىنىڭ بىرىگە ئايلاندى. مەدرىسىنى باشقۇرغۇچى ئايۇپ قارىيمۇ پۈتۈن شىنجاڭغا داڭلىق چوڭ ئىشان بولۇپ قالدى، ئۇ يېتىشتۈرگەن تالىپلار ۋە ئۇنىڭ ھاۋالىسى بىلەن ھەرقايسى جايلاردا ھەرىكەت ئېلىپ بېرىۋاتقان خەلىپىلەر پۈتۈن جەنۇبىي شىنجاڭغا تارالدى. ئۇ ئۆزى ئەڭ مەمنۇن بولغان خەلىپىسى ئابدۇلھېمىت داموللىنى خوتەننىڭ قاراقاش ناھىيىسىگە ئىشانلىققا ئەۋەتتى. ئايۇپ قارىي

«پانئىسلامىزم»، «پانتۈركىزم» چى بولۇپ، ھەدەپ «غازات»
نى تەرغىب قىلاتتى، ئۇنىڭ باشقۇرۇشىدىكى يەكەن خاندى
مەدرىسىسى جەنۇبىي شىنجاڭدا بۆلگۈنچىلىك ئىدىيىسىنى
تارقىتىدىغان مۇھىم مەنبەگە ئايلاندى.

مۇھەممەت ئىمىن 1933 - يىلى جەنۇبىي شىنجاڭدا قۇرۇلغان «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى»نى پىلانلىغۇچىلارنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇزۇن مۇددەت چەت ئەلدە قېچىپ يۈرگەندى. 1940 - يىلى، گومىنداڭ ھۆكۈمىتى-نىڭ «تەكلىپ» قىلىشى بىلەن ۋەتەنگە قايتقان، 1946 - يىلى يەنە گومىنداڭ ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن شىنجاڭغا ئەۋە-تىلىپ، شىنجاڭ ئۆلكىلىك بىرلەشمە ھۆكۈمەتنىڭ ئەزاسى قوشۇمچە قۇرۇلۇش نازارىتىنىڭ نازىرى بولغانىدى. ئۇ قا-نۇنلۇق سالاھىيىتىدىن پايدىلىنىپ، جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ خوتەن قاتارلىق جايلىرىدا ئاشكارا ھالدا بۆلگۈنچىلىك ئى-دىيىسىنى تەرغىب قىلدى ۋە ئۇنىڭغا قۇتراتقۇلۇق قىلدى. ئايۇپ قارىينىڭ نىيىتى مۇھەممەت ئىمىن بىلەن بىردەك بولغاچقا، مۇھەممەت ئىمىن1947 - يىلىدىن كېيىن كۆپ قېتىم يەكەندىكى خاندى مەدرىسىگە ئادەم ئەۋەتىپ، ئايۇپ قارىي بىلەن ئاتالمىش «شىنجاڭنىڭ مۇستەقىللىقى» ئىش-لىرىنى خۇپىيانە كېڭەشتى؛ ئىككى تەرەپ ئۈزلۈكسىز تۈردە خەت - ئالاقە قىلىشىپ، شىنجاڭدا «ئىسلام ھۆكۈ-مىتى قۇرۇشنىڭ قەدەم باسقۇچلىرى» نى مۇزاكىرىلەشتى. 1949 - يىلى 9 - ئايدا، مۇھەممەت ئىمىن، ئەيسا قاتار-لىقلار گومىنداڭنىڭ ھەقىقەتكە قايتىشىنى رەت قىلغان ئارمىيە، مەمۇرىيەت خادىملىرى بىلەن بىرلىكتە چەت ئەل-

گە قېچىش يولىدا قەشقەر، قاغىلىق، گۇما قاتارلىق جايلاردىن ئۆتكەندە كۆپ قېتىم شۇ جايدىكى بۆلگۈنچى ئۇنسۇرلار ۋە يۇقىرى قاتلامدىكى فېئودال دىنىي كۈچلەرنى يىغىپ، بۆلگۈنچىلىككە قۇتراتقۇلۇق قىلدى، كومپارتىيە-گە قارشى تۇرۇشنى تەرغىب قىلدى، تەدبىر كۆرسىتىپ، يوشۇرۇنۇشنى ئورۇنلاشتۇردى. ئايۇپ قارىي ئابدۇلھېمىت قاتارلىقلارنى مەخسۇس ئەلچى قىلىپ مۇھەممەت ئىمىننىڭ قېشىغا بۆلگۈنچىلىك ئىشلىرى ئۈستىدە مەسلىھەتلى-شىشكە ئەۋەتتى، مۇھەممەت ئىمىن: ئۈچ يىلدىن بەش يىل-غىچە قايتىپ كېلىپ «ئىسلام ھۆكۈمىتى» قۇرىمەن، دېدى. مۇھەممەت ئىمىن قاغىلىق مەسچىتىدە 2000 دىن ئارتۇق دىن مۇرىتىغا «قورال تەييارلاش، مۇرىتلىرىنى كۆپەيتىش» توغرىسىدا قۇتراتقۇلۇق قىلىپ، ئۈچ يىلدىن كېيىن قاي-تىپ كېلىپ ھاكىمىيەتنى قولغا ئالىدىغانلىقىنى ئېيتتى. مۇھەممەت ئىمىن قاتارلىقلار چەت ئەلگە چىقىپ كەتكەن-دىن كېيىن، خوتەن قاراقاشتىكى ئابدۇلھېمىت دامولла باشچىلىقىدىكى بۆلگۈنچى كۈچلەر خوتەننىڭ چەت، يىراققا جايلاشقان، قاتنىشىنىڭ قۇلايسىز بولۇشى، ئازادلىق ئار-مىيىنىڭ تېخى يېتىپ كەلمىگەنلىكىدىن پايدىلىنىپ، ئالدىن بۆلگۈنچى ھاكىمىيەت قۇرۇپ، خوتەننى ئازاد قى-لىشنى توسۇماقچى بولۇشتى. خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى-نىڭ 2 - جۇن 15 - تۇەنى ئاقسۇدىن چىقىپ خوتەن دەر-ياسىنى بويلاپ تەكلىماكان قۇملۇقىنى كېسىپ، جىددىي ھەربىي يۈرۈش قىلىپ 17 كۈندىلا خوتەنگە يېتىپ بېرىپ، بۆلگۈنچى كۈچلەرنىڭ سۇيىقەستىنى تارمار قىلدى. 1950 -

يىلى، چاۋشيەن ئۇرۇشى پارتلىدى، مۇھەممەت ئىمىن
پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ شىنجاڭدىكى بۆلگۈنچى كۈچلەر
بىلەن بولغان ئالاقىنى قويۇقلاشتۇردى، چېگرا ئىچىدىكى-
لەردىن پۈرسەتنى چىڭ تۇتۇپ، بۆلگۈنچىلىك توپىلىڭى
ئېلىپ بېرىشنى تېزدىن پىلانلاشنى تەلەپ قىلدى. جەنۇبىي
شىنجاڭدا يوشۇرۇنۇپ يۈرگەن بۆلگۈنچى ئۇنسۇرلار كۆپ
قېتىم يىغىلىپ يىغىن ئېچىپ، توپىلاڭ لايىھىسىنى مەس-
لىھەتلەشتى، جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى ناھىيە بازار-
لىرىدىكى توپىلاڭچى تەشكىلاتلارنىڭ مەسئۇللىرىنى بې-
كىتتى ھەمدە ئالدى بىلەن ئابدۇلھېمىت داموللا خوتەندە
توپىلاڭ كۆتۈرۈشنى، باشقا جايلار ماسلىششىنى قارار قى-
لىشتى. ئەينى ۋاقىتتا، خوتەندىكى ھەر مىللەت خەلقى
داغدۇغىلىق ھالدا ئىجارىنى كېمەيتىش، زوراۋانلىققا قار-
شى تۇرۇش ۋە يەر ئىسلاھاتى ھەرىكىتى ئېلىپ بېرىۋاتات-
تى، شۇڭا ئۇلارغا پۈرسەت بولمىدى؛ شۇنىڭ بىلەن بىللە،
جامائەت خەۋپسىزلىكى تارماقلىرىمۇ بۆلگۈنچى كۈچلەرنىڭ
توپىلاڭ كۆتۈرۈش پىلانىنى رازۋېدكا قىلىپ پاش قىلدى.
ئايۇپ قارىي ئالدىراپ - تېنەپ قېچىپ كەتتى، بۆلگۈنچى-
لىك توپىلاڭ كۆتۈرۈش پىلانى بىتچىت قىلىندى.

2. ئابدۇلھېمىت دامولla پىلانلاپ قوزغىغان توپىلاڭنىڭ تىنچىتىلىشى

قاراقاش ناھىيىسىدىكى توپىلاڭ. بۇ توپىلاڭنى ئاب-
دۇلھېمىت دامولla بىۋاسىتە پىلانلىغان ۋە يولغا قويۇش-
قا تەشكىللاتچىلىق قىلغان. 1952 - يىلى 5 - ئايدا، ئايۇپ

قارى ئۆلگەندىن كېيىن، ئابدۇلھېمىت داموللا يەنىلا ئەسلىدىكى پىلان بويىچە توپىلاڭ كۆتۈرۈشنى پىلانلىدى. بۇ مەزگىلدە، ئابدۇلھېمىت داموللا ئۆزىنىڭ قانۇنلۇق دىنىي سالاھىيىتىدىن پايدىلىنىپ، ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ خوتەن، لوپ، قاراقاش، گۇما قاتارلىق جايلاردا 28 خەلىپە تەربىيىلىدى ۋە تەيىنلىدى، 15 مىڭدىن كۆپرەك مۇرىت يېتىشتۈردى؛ خوتەن ئەتراپىدىكى گۇما، چىرا، كېرىيە، نىيە ناھىيىلىرىدە يەتتە توپىلاڭ تەشكىلاتى قۇردى ھەمدە ئايرىم - ئايرىم ھالدا مەسئۇللىرىنى تەيىنلىدى. 1954 - يىلى 5 - ئايدا، ئابدۇلھېمىت داموللا تايانچ ئۇنسۇرلىرىنى يىغىپ، «ئىسلام ھۆكۈمىتى بىرلەشمە كومىتېتى» نى تەشكىللىدى؛ 12 - ئاينىڭ 22 - كۈنى، ئۇ خوتەن ناھىيىسى شورباغ يېزىسىدا ئۈچ كۈن «ئىسلام ھۆكۈمىتى بىرلەشمە كومىتېتى» نىڭ 3 - قېتىملىق يىغىنىنى ئۆتكۈزدى، يىغىندا «غازات» ئارقىلىق «ئىسلام ھۆكۈمىتى» قۇرۇشنىڭ تەشكىلىي پروگراممىسى، ھەرىكەت پىلانى ماقۇللاندى ۋە بىرلەشمە كومىتېتنىڭ 11 ئەزاسى سايلاپ چىقىلدى ھەمدە 1955 - يىلى 1 - ئاينىڭ 1 - كۈنى توپىلاڭ كۆتۈرۈش قارار قىلىندى.

1954 - يىلى 12 - ئاينىڭ 27 - ، 28 - كۈنلىرى، پەتىردىن باشچىلىقىدىكى توپىلاڭ كاتتىۋاشلىرى دىنىنى نىقاب قىلىپ، 200 دىن ئارتۇق دىن مۇرىتىنى « قۇرئان » تۇتۇپ « غازات » قىلىشقا قەسەم قىلىشقا مەجبۇرلىدى، ئارقىدىن ئۇلارغا قاتىللىق قوراللىرىنى تارقىتىپ بەردى. 12 - ئاينىڭ 31 - كۈنى كەچتە، ئابدۇلھېمىت داموللا ۋە

پەتىردىن قايمۇقتۇرۇلغان 300 دىن ئارتۇق مۇرىتىنى توپلاپ، قوللىرىغا تۇرلۇك قاتىللىق قوراللىرىنى ئېلىپ قاراقاش ناھىيىلىك ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش مەيدانىغا ھۇجۇم قىلدى، نەق مەيداندا مەيدان يېتەكچىسىدىن بىرنى، بىر بەنجاڭنى، يەتتە ئەسكەرنى ئۆلتۈرۈپ، قىسمەن قورال ۋە بىر ئاپتوموبىلنى قولغا چۈشۈردى ھەمدە تۈرمە دەرۋا-زىسىنى بۇزۇپ تاشلاپ، جىنايەتچىلەرنى توپىلاڭغا قاتنى-شىشقا ياكى قېچىپ كېتىشكە قۇتراتتى، شۇنداقلا خوتەن ناھىيىسى بازىرىغا ھۇجۇم قىلماقچى بولدى. توپىلاڭچى ئۇنسۇرلار يەنە ھەر تەرەپكە ئادەم ئەۋەتىپ، بىرلىشىپ تې-خىمۇ چوڭ توپىلاڭ قوزغىماقچى بولدى. توپىلاڭ پارتلى-غاندىن كېيىن، شىنجاڭ ھۆكۈمىتى سىياسىي جەھەتتىن پارچىلاش بىلەن قوراللىق قورشاپ باستۇرۇشنى بىرلەش-تۈرۈش فاڭجېنىنى قوللاندى، ئىككى كۈندىن كۆپرەك ۋاقىت تەربىيە بېرىش ۋە كۈرەش قىلىش ئارقىسىدا تو-پىلاڭنى تىنچىتتى. توپىلاڭنى تىنچىتىش جەريانىدا ئىككى توپىلاڭچى ئېتىپ ئۆلتۈرۈلدى، توپىلاڭ تايانچىلىرىدىن 42 ئادەم قولغا ئېلىندى، لېكىن باش جىنايەتچى ئابدۇلھېمىت داموللا قېچىپ كەتتى.

توپىلاڭ تىنچىتىلغاندىن كېيىن، قېچىپ يۈرگەن باش جىنايەتچى ئابدۇلھېمىت داموللا ۋە ئۇنىڭ باشقا مۇرىتلىرى نىيىتىدىن يانماي توپىلاڭ كۆتۈرۈشنى داۋاملىق پىلانلى-دى. ئابدۇلھېمىت داموللا دەسلىپىدە خوتەن، قاراقاش نا-ھىيىلىرىدىكى يېقىنلىرىنىڭ ئۆيىدە يوشۇرۇنۇپ يۈردى، شامال بېسىققاندىن كېيىن، يەنە ناماز ئوقۇشنى نىقاب قى-

لىپ مەخپىي يىغىلىش قىلىپ، مۇرىتلىرىنى كۆپەيتتى.
1956 - يىلى 3 - ئايغىچە، ئۇ يېقىنى باقى دامولللا بىلەن
بىرلىكتە 158 مۇرىت قوبۇل قىلدى. ئارقىدىنلا توپىلاڭ
كۆتۈرۈش پىلانىنى تۈزدى. 3 - ئاينىڭ 9 - كۈنى كەچتە،
200 دىن ئارتۇق توپىلاڭچى قوللىرىغا قاتىللىق قورالل-
رىنى ئېلىپ، بىر قىسىم ئاممىنى ئۆزلىرىگە يول باشلاشقا
مەجبۇرلاپ، يېزا ئىگىلىك 3 - تۈەنگە ھۇجۇم قىلدى.
شۇ جايدىكى جامائەت خەۋپسىزلىكى كادىر، ساقچىلىرى ۋە
قىسىم ئامالسىز قايتۇرما زەربە بېرىپ، توپىلاڭنى تىن-
چىتتى ھەمدە 29 غوللۇق ئۇنسۇرنى قولغا ئالدى ۋە قىس-
مەن قاتىللىق قوراللىرىنى قولغا چۈشۈردى.

باقى دامولللا مەغلۇبىيىتىگە تەن بەرمەي، 11 - كۈنى
سەھەردە يەنە يېقىنلىرىنى باشلاپ، مەسچىتلەرگە بېرىپ،
ئاممىنىڭ ناماز ئوقۇغىلى كەلگەن پۇرسىتىدىن پايدىلى-
نىپ، قۇتراتقۇلۇق قىلدى ۋە 500 دىن ئارتۇق ئاممىنى
توپلىدى، ئۇلار «كومپارتىيىنى يوقىتايلى»، «كاپىرلارنى
ئۆلتۈرەيلى»، «ياشىسۇن ئىسلام ھۆكۈمىتى» دېگەندەك شو-
ئارلارنى توۋلاپ، شۇ جايدىكى خەلق ھۆكۈمىتىگە ھۇجۇم
قىلماقچى ۋە ئىسكىلات، تەمىنات - سودا كوپېراتىپىنى
بۇلىماقچى بولدى. خەلق ساقچىلىرى ئوتتۇرا ئەترىتى يول
ئۈستىدە قاتىللىق قىلىشقا قوماندانلىق قىلىۋاتقان ئۈچ
كاتتىۋاشنى ئېتىپ ئۆلتۈردى؛ بۇ ئىشتىن خەۋەر تېپىپ
يېتىپ كەلگەن شۇ جايدىكى خەلق ھۆكۈمەت خادىملىرى
تەشۋىقات، تەربىيە ئېلىپ باردى، ئامما ھۆكۈمەتنىڭ سى-
ياسىتىنى چۈشىنىپ يەتتى، كۆپ ساندىكى ئادەملەر قول-

دىكى قاتىللىق قوراللىرىنى تاشلىندى ھەمدە تىغ ئۇچىنى ئارقىغا قارىتىپ، نەق مەيداندىلا باقى دامولla قاتارلىق 12 تايانچ ئۇنسۇرنى تۇتۇپ بەردى. توپىلاڭ تېزدىن تىنچىتىلدى، جەمئىي تاللىق مىلتىقتىن ئۈچى ، 27 پاي ئوق ۋە بىر تۈركۈم قاتىللىق قوراللىرى قولغا چۈشۈرۈلدى. توپىلاڭ تىنچىتىلغاندىن كېيىن، ئىككى قېتىم نەق مەيداندا غوللۇق ئۇنسۇردىن 41 ى قولغا چۈشۈرۈلگەندىن سىرت، داۋاملىق چوڭقۇر قېزىش ۋە ئاممىنىڭ پاش قىلىشى بىلەن يەنە 18 ى قولغا ئېلىندى، بۇنىڭ بىلەن قولغا ئېلىنغانلار جەمئىي 59 بولدى. بۇنىڭ ئىچىدىكى 34 كىشىگە قانۇن بويىچە كېسىم قىلىندى، 15 كىشى بىر تەرەپ قىلغۇچە كېپىلگە بېرىلدى.

لوپ ناھىيىسىدىكى توپىلاڭ. بۇ قېتىمقى توپىلاڭنى ئابدۇلھېمىت دامولla پىلانلىغان، كونكرېت ئېلىپ بارغۇچىلار ئۇنىڭ سوپىسى ئابدۇقادىر بىلەن چىرا ناھىيىسىدىكى ئەبەيدۇللا قارىي ئىدى. 1956 ـ يىلى 4 ـ ئايدىن باشلاپ، ئۇلار كۆپ قېتىم خۇپىيانە مەسلىھەتلىشىپ، توپىلاڭ كۆتۈرۈش ۋاقتى، پىلانى ۋە ئىش تەقسىماتىنى بېكىتتى؛ توپىلاڭغا تەييارلىق كۆرۈش يىغىنىدا، ئۇلار رەسمىي تۈردە «ئىسلام جۇمھۇرىيىتى»نىڭ بايرىقىنى ئېسىپ، ئابدۇقادىر قارىينى «جۇمھۇرىيەت»نىڭ رەئىسى قوشۇمچە ۋاقىتلىق «باش قوماندان»لىققا، ئەبەيدۇللا قارىينى مۇئاۋىن رەئىس ۋە مۇئاۋىن قوماندانلىققا سايلىدى؛ يەنە 21 ماددىلىق تەشكىلىي پروگراما ئېلان قىلىپ، توپىلاڭنىڭ تەپسىلىي پىلانىنى تۈزدى. 5 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنى سەھەردە،

ئابدۇقادىر قارىي ۋە ئەبەيدۇللا قارىيلار 260 تىن ئارتۇق توپىلاڭچىنى توپلاپ، 1300 دىن ئارتۇق ئاممىنى قۇترىتىپ ۋە مەجبۇرىي ئەگەشتۈرۈپ، «ئىسلام جۇمھۇرىيىتى ياشىسۇن» دېگەندەك شوئارلارنى توۋلاپ، توپىلاڭ قوزغىدى. قوللىرىغا قاتىللىق قوراللىرىنى ئېلىپ، لوپ ناھىيىسى 4 - رايونىنىڭ رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىگە ھۇجۇم قىلىدى، ئاشلىق پونكىتى ۋە ماددىي ئەشيا ئامبىرىنى بۇلىدى ھەمدە ناھىيە بازىرىغا ئۇلىنىدىغان تېلېفون سىمىنى ئۈزۈۋەتتى، ئاندىن ئۈچ يولغا بۆلۈنۈپ لوپ ناھىيە بازىرىغا ھۇجۇم قىلدى. خوتەن ۋىلايەتلىك خەلق ھۆكۈمىتى توپىلاڭ بولغانلىق خەۋىرىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، تېزدىن جامائەت خەۋپسىزلىكى كادىر، ساقچىلىرى، قوراللىق ساقچى قىسىملىرىنى توپىلاڭنى تىنچىتىشقا ئەۋەتتى، ئۇلار توپىلاڭچى ئۇنسۇرلار بىلەن دوقۇرۇشما جەڭ ئېلىپ باردى. توپىلاڭچى ئۇنسۇردىن 19 نى ئېتىپ ئۆلتۈردى ۋە 12 نى يارىلاندۇردى، باش جىنايەتچى ئابدۇقادىر قارىينى قولغا چۈشۈردى، بۇنىڭ بىلەن توپىلاڭ كۆتۈرۈلۈشى بىلەنلا تىنچىتىلدى. توپىلاڭنى تىنچىتىش داۋامىدا 20 غوللۇق ئۇنسۇر قولغا ئېلىندى؛ 100 دىن ئارتۇق مەجبۇرىي ئەگەشكەنلەر خەلق ھۆكۈمىتىگە كېلىپ ئۆزىنى مەلۇم قىلدى ھەمدە بىر دانە ئاپتومات، بىر دانە تاپانچا، بىر دانە يەرلىك قورال ۋە ئون نەچچە تال قاتىللىق قورالىنى تاپشۇردى.

خوتەندىكى توپىلاڭ. بۇ قېتىمقى توپىلاڭنىمۇ ئابدۇلھېمىت داموللا پىلانلىغان، ئۇنىڭ ئايال سوپىسى خېلىچەخان ئېلىپ بارغان. خېلىچىخان ئابدۇلھېمىتنىڭ «ئىسلام

ھۆكۈمىتى» قۇرۇش سەپسەتىسىنىڭ قايمۇقتۇرۇشى بىلەن دىنىي ھەرىكەتلەرنى نىقاب قىلىپ، قۇتراتقۇلۇق قىلدى ۋە توپىلاڭغا تەشكىلاتچىلىق قىلدى. 1957 - يىلى 4 - ئاينىڭ 12 - كۈنى، ئۇلار يىغىن ئېچىپ، «ئىسلام ھۆكۈمەتى»نىڭ رەئىسى، مۇئاۋىن رەئىسلىرى قاتارلىقلارنى كۆرسىتىپ، توپىلاڭ كۆتۈرىدىغان كۈننى بېكىتتى. شۇ جايدىكى جامائەت خەۋپسىزلىكى تارماقلىرى توپىلاڭ كۆتۈرۈش پىلانىنى رازۋېدكا قىلىپ پاش قىلدى. خىزمەت گۇرۇپپىسى قايمۇقتۇرۇلغان ئاممىغا نەسىھەت قىلىۋاتقاندا، خېلىدچىخان «ئىسلام ھۆكۈمىتى قۇرۇش ئۈچۈن كۈرەش قىلايلى» دېگەن شوئارنى توۋلاپ، 70 نەچچە توپىلاڭچىنى باشلاپ غالجىرلارچە قاتىللىق قىلدى. ئۇلار ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ خىزمەت گۇرۇپپىسى ئەزاسى، ئاپتونوم رايونلۇق خەلق قۇرۇلتىيى ۋەكىلى، مەملىكەتلىك ئىسلام دىنى جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى، ئاپتونوم رايونلۇق سىياسىي كېڭەشنىڭ ئەزاسى، ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى ناسىر ھاجىغا ۋە تۆت نەپەر جامائەت خەۋپسىزلىكى كادىر، ساقچىسىغا زىيانكەشلىك قىلدى، دىنىي زاتلارنى يارىلاندۇردى. ياردەمگە كەلگەن جامائەت خەۋپسىزلىكى كادىر، ساقچىلىرى يېتىپ كېلىپ، ئاساسلىق جىنايەتچى ھەسەن بىلەن تۆردى باقىنى ئېتىپ ئۆلتۈردى، توپىلاڭچىدىن ئالتىنى يارىلاندۇردى، نەق مەيداندىلا 37 ئادەمنى قولغا ئېلىپ، توپىلاڭنى تىنچىتتى.

قەشقەر ۋىلايىتى يېڭىسار ناھىيىسىدىكى توپىلاڭ. بۇ توپىلاڭنى ئابدۇلھېمىت دامولىلىنىڭ يولىيورۇقى بويىچە،

يەكەن خاندى مەدرىسىسى پىلانلىغان ھەمدە جېلىل قارىي-
نىڭ ئېلىپ بېرىشىغا بۇيرۇغان. 1954 - يىلى 11 - ئايدا، ئابدۇلھېمىت داموللا خاندى مەدرىسىسىنىڭ خوتەندىكى توپىلاڭغا ئاۋاز قوشۇشىنى تەلەپ قىلىشى بىلەن خاندى مەدرىسىسىنىڭ خەلىپىسى جېلىل قارىينى يېڭىسارغا بېرىپ دىننى نىقاب قىلىپ توپىلاڭ كۆتۈرۈشنى تەشكىللەشكە ئەۋەتتى. 1956 - يىلى 4 - ئاينىڭ 19 - كۈنى، جېلىل قارىي يىغىن ئېچىپ توپىلاڭ پىلانىنى تۈزدى ھەتتا جەنۇبىي شىنجاڭغا قوشنا ئەللەرگە بېرىپ ئالاقە باغلاپ، چەت ئەلنىڭ ياردىمىنى قولغا كەلتۈرمەكچى بولدى. كېيىن جامائەت خەۋپسىزلىكى تارماقلىرى بايقاپ قالغانلىقتىن، جېلىل قارىي سەككىز توپىلاڭچىنى باشلاپ، ئالدىراپلا ھەرىكەت ئېلىپ باردى، بۇ تېزلا جامائەت خەۋپسىزلىكى تارماقلىرى تەرىپىدىن تىنچىتىلدى.

1954 - يىلىدىن 1957 - يىلىغىچە جەنۇبىي شىنجاڭدا بەش قېتىم توپىلاڭ يۈز بەرگەن بولۇپ، بۇلارنىڭ ھەممىسىنى ئەمەلىيەتتە ئابدۇلھېمىت داموللا چېگرا سىرتىدىكى مۇھەممەت ئىمىنىنىڭ ئىرادىسىگە بىنائەن پىلانلىغان. ئابدۇلھېمىت داموللا 1933 - يىلىلا «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» دىن ئىبارەت بۆلگۈنچى ھاكىمىيەتنى قۇرۇش توپىلىڭىغا قاتناشقان، 1949 - يىلى مۇھەممەت ئىمىن چەت ئەلگە قېچىش ئالدىدا يەنە ئۇنىڭغا خۇپىيانە ئورۇنلاشتۇرۇش ئېلىپ بارغان. شىنجاڭ ئازاد بولغاندىن كېيىنمۇ، چېگرا ئىچى - سىرتىدىكى بۆلگۈنچى كۈچلەر ئۆزئارا ئالاقىسىنى ئۈزمىگەن. تەكشۈرۈپ ئېنىق-

لىنىشىچە، 1950 ـ يىلىدىن 1956 ـ يىلىغىچە 131 ھاجى چېگرا سىرتىدىن خوتەنگە قايتىپ كەلگەن، بۇنىڭ ئىچىدە 11 ى جاسۇسلۇق ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالغان. ئىككىنچىدىن، ئېنىق مەقسىتى ۋە پروگراممىسى بولغان. بۇ توپىلاڭلارنى ئېلىپ بېرىشتىكى مەقسەت كومپارتىيە ۋە خەلق ھۆكۈمىتىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، ئاتالمىش «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى»دىن ئىبارەت بۆلگۈنچى ھاكىمىيەتنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، شىنجاڭنى پارچىلاشتىن ئىبارەت. ئابدۇلھېمىت دامولla: «ئىسلام جۇمھۇرىيىتى ھۆكۈمىتى كومىتېتى» نىڭ رەئىسلىكىنى ۋاقتىنچە ئۆزى ئۈستىگە ئالىدىغانلىقى، «ئىنقىلابتا غەلىبە قازانغاندىن كېيىن، مۇھەممەت ئىمىن ئۈستىگە ئالىدىغانلىقى» توغرىسىدا ئاشكارا جار سالغان. ئۈچىنچىدىن، ئىدىيە جەھەتتە قايمۇقتۇرۇش ئېلىپ بارغان. ئابدۇلھېمىت دامولla ۋە ئۇنىڭ كاتتىۋاشلىرى ئىسلام دىنىدىن پايدىلىنىپ «غازات» قىلىشقا، كاپىرلارنى قوغلاپ چىقىرىشقا چاقىرىق قىلغان؛ شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئۇلار يەنە تارىخ بۇرمىلانغان يەر ئاستى نەشر بۇيۇملىرى، مەسىلەن، «يەتتە تۇرمۇش»، «شەرقىي تۈركىستان تارىخى»، «ئۇيغۇرلار تارىخى» ۋە «دىنىي خىتابنامە» قاتارلىقلارنى تارقىتىپ ئاممىنى قايمۇقتۇرغان ۋە ئالدىغان.

ھۆكۈمەت توپىلاڭنى تىنچىتىشتا ئىزچىل تۈردە سىياسىي جەھەتتە قولغا كەلتۈرۈشنى ئاساس قىلىش، ھەربىي جەھەتتىن مۇداپىئە كۆرۈشنى قوشۇمچە قىلىش سىياسىتىدە چىڭ تۇردى. مەسىلەن، 1954 ـ يىلى 12 ـ

ئايدا ئابدۇلھېمىت دامولla باشچىلىقىدىكى توپىلاڭچىلار دەسلەپىدە قاراقاش، خوتەن، لوپ قاتارلىق جايلاردىكى 6000 دىن ئارتۇق ئاممىنى توپلىغان، بۇلار ھۆكۈمەتنىڭ سىياسىي جەھەتتىن تەربىيە ئىشلىشى ۋە تەسىرلەندۇرۇشى ئارقىسىدا بەس ـ بەستە تەرەپ ـ تەرەپكە تارقاپ كېتىشكەن، پەقەتلا 300 ئادەم توپىلاڭغا قاتناشقان. بۇ 300 ئادەمگىمۇ تەربىيە ئىشلەش ئارقىلىق كۆپ ساندىكىلىرى كەينى ـ كەينىدىن جامائەت خەۋپسىزلىكى تارماقلىرىغا بېرىپ ئۆزىنى مەلۇم قىلغان.

بۇنىڭدىن باشقا، ھەر مىللەت ئاممىسى توپىلاڭنى تىنچىتىش داۋامىدىمۇ مۇھىم رول ئوينىغان. 1954 ـ يىلى 12 ـ ئايدا ئابدۇلھېمىت پىلانلاپ ئېلىپ بارغان توپىلاڭنى ئەڭ بالدۇر قاراقاش ناھىيىسىدىكى ۋەتەنپەرۋەر دىنىي زات ھۆكۈمەتكە دوكلات قىلغان. جەنۇبىي شىنجاڭدا ئېلىپ بېرىلغان بىر قاتار توپىلاڭلارنى پىلانلىغۇچى ئابدۇلھېمىت دامولla ئىزچىل تۇردە ئاممىۋى سورۇنلاردا ئاشكارا ئوتتۇرىغا چىققان ئەمەس ئىدى، 1954 ـ يىلى 6 ـ ئايدا ئۇ سىرلىق ھالدا غايىب بولغاندىن كېيىن، ئۇزۇن مۇددەت يەر ئاستىدا يوشۇرۇنۇپ پىلان تۈزگەن ۋە قوماندانلىق قىلغان. 1959 ـ يىلى، ئابدۇلھېمىت دامولlىنىڭ گۇمانلىق ئىز ـ دېرىكىنى بىرقانچە ئۇيغۇر ئاياللىرى ھۆكۈمەتكە دوكلات قىلغان، شۇنىڭ بىلەن جامائەت خەۋپسىزلىكى خادىملىرىمىز ئۇنى گەمىدىن تۇتۇپ چىققان.

« شەرقىي تۈركىستان خەلق ئىنقىلابىي پارتىيىسى» نىڭ يوقىتىلىشى

شىنجاڭ ئازاد بولغاندىن كېيىن، ئاپتونوم رايوندىكى ھەر دەرىجىلىك خەلق ھۆكۈمەتلىرى ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىرىنى يېتىشتۈرۈش ۋە ئىشلىتىشكە ئىنتايىن ئەھمىيەت بەردى. خوتەننىڭ قىسمەن ناھىيىلىرى، رايونلىرىدا يۈز بەرگەن بىر قاتار توپىلاڭلار تىنچىتىلغاندىن كېيىن، ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم «يەرلىك ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىرىنى زور كۈچ بىلەن يېتىشتۈرۈش ۋە ئۆستۈرۈش» فاڭجېنىنى يەنە بىر قېتىم بېكىتتى. ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىرى قوشۇنى تېزدىن زورىيىپ، شىنجاڭنىڭ سوتسىيالىستىك ئىنقىلاب ۋە قۇرۇلۇش ئىشلىرىغا رەھبەرلىك قىلىدىغان مۇھىم كۈچكە ئايلاندى. لېكىن، تارىخىي ۋە ئىجتىمائىي سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، شىنجاڭنىڭ كادىرلار قوشۇنىدا سىياسىي جەھەتتە ساپ بولماسلىقتەك مۇرەككەپ ئەھۋاللار ساقلاندى، ھەتتا چەت ئەلگە باغلانغان ئۇنسۇرلار پەيدا بولدى.

1. چەت ئەلگە باغلانغان خادىملارنىڭ ھەرىكەتلىرى

1960 ـ يىلى جۇڭگو ـ سوۋېت مۇناسىۋىتى نا-

چارلاشقاندىن كېيىن، چېگرا ئېچىدىكى چەت ئەلگە باغلان-
غان ئۇنسۇرلار سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن ئالاقە باغلاپ،
سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ قوللىشىغا تايىنىپ شىنجاڭنى
پارچىلاش ۋەقەلىرىنى يەنە سادىر قىلماقچى بولۇشتى.
1960 - يىلى، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ جۇڭگودا تۇرۇشلۇق
ئەلچىخانىسىنىڭ خادىملىرى شىنجاڭدىكى چەت ئەلگە
باغلانغان كۈچلەر بىلەن ئۇچراشقاندا مۇنداق دەپ يوليورۇق
بەردى: «سىلەر ئىچكى ئىختىلاپنى بىر چەتكە قايرىپ قو-
يۇپ، ئىتتىپاقلىقنى كۈچەيتىشىڭلار، تەشكىلات قۇرۇپ،
ئىككى بەنزە تەسىس قىلىشىڭلار، ئىككى خىل ئۇسۇلنى
قوللىنىپ كۈرەشكە رەھبەرلىك قىلىشىڭلار، بىر قىسىم
كىشىلەر پەردە ئارقىسىدا تۇرۇشى، بىر قىسىم كىشىلەر
پەردە ئالدىغا چىقىشى لازىم.»

1962 - يىلى 4 - ئايدا، ئىلى ۋە تارباغاتاينىڭ
چېگرا بويلىرىدىكى بەزى جايلىرىدا ئىلگىرى - كېيىن
بولۇپ 50 - 60 مىڭ چېگرا رايون خەلقى قانۇنسىز ھالدا
چېگرىدىن ئۆتۈپ كەتتى. 5 - ئاينىڭ 29 - كۈنى، ئاز
ساندىكى چەت ئەلگە باغلانغان ئۇنسۇرلار غۇلجىدا «سىيا-
سىي توپىلاڭ» كۆتۈردى. سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ غۇلجىدا
تۇرۇشلۇق كونسۇلخانىسىنىڭ ماسلىشىشى ئارقىسىدا،
يەرلىك ئاھالىلەرنىڭ قانۇنسىز چېگرىدىن ئۆتۈشىگە
قۇتراتقۇلۇق قىلىندى، 2000 دىن كۆپرەك كىشى توپلى-
شىپ ۋەقە تۇغدۇردى. ئاز ساندىكى توپىلاڭچىلار پۇرسەتتىن
پايدىلىنىپ قالايمىقانچىلىق تۇغدۇرۇپ، باشقۇرغۇچى كا-

دىرلارنى ئۆردى، ئاممىۋى مۇئەسسەسەلەرنى بۇزدى ۋە ئاپ-تومۇبىللارنى چېقىۋەتتى، يەنىمۇ تەرەققىي قىلىپ خەلق ساقچىلىرى ۋە خەلق ئەسكەرلىرىنى ئۇرۇش، قوراللىرىنى بۇلاشقا ئۆزگەردى. چۈشتىن كېيىن سائەت ئالتىدە، تو-پىلاڭچىلار ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ ئوبلاست باشلىقىنى تۇتقۇن قىلىۋېلىپ، ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستلىق خەلق كومىتېتى بىناسىغا باستۇرۇپ كىرىپ، ئۇرۇش، چېقىش، بۇلاش ۋەقەسىنى سادىر قىلدى ۋە 1000 پارچىگە يېقىن مۇھىم ھۆججەتنى بۇلاپ كەتتى؛ ئارقىدىنلا بەزى توپىلاڭچىلار قاتىللىق قوراللىرىنى ئېلىپ، يەنە ئى-لى ئاپتونوم ئوبلاستلىق پارتكومىنىڭ خىزمەت بىناسىغا ھۇجۇم قىلدى. جامائەت خەۋپسىزلىكى خادىملىرى ئاپتو-نوم ئوبلاستلىق پارتكوم قورۇسىغا بېسىپ كىرگەن ئاز ساندىكى توپىلاڭچىلارنى ئاگاھلاندۇرۇپ ئاسمانغا ئوق چى-قارغان بولسىمۇ ئۈنۈمى بولمىدى، شۇڭا، ۋەقەنىڭ يەنىمۇ كېڭىيىپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن، ئۇلارغا قەتئىي زەربە بەردى، توپىلاڭچىلار تەرەپ - تەرەپكە قې-چىشتى، بۇنىڭ بىلەن توپىلاڭ تىنچىتىلدى. ۋەقە يۈز بەر-گەندىن كېيىنكى تەكشۈرۈپ ئېنىقلىنىشىچە، «29 - ماي» سىياسىي توپىلاڭغا قاتناشقان ئورگان كادىرلىرى 52 گە يەتكەن، بۇنىڭ ئىچىدە پارتىيە ئەزالىرى 29، ئىتتىپاق ئەزالىرى 90 كىشى ئىكەن. مەركىزىي كومىتېت ۋە ئاپتو-نوم رايونلۇق پارتكومىنىڭ يوليورۇقىغا ئاساسەن، ئىلى تە-رەپ چېگرىنى تاقىۋەتتى، سوۋېت مۇھاجىرلىرى جەمئى-يىتىنى ئەمەلدىن قالدۇردى. چەت ئەلگە باغلانغان ئۇن-

سۇرلار يوشۇرۇن ھەرىكەت ئېلىپ بېرىشقا ئۆتتى، ئېنىق پروگراممىسى بولغان، تەشكىلىي مۇستەھكەم بولغان بۆلگۈنچى پارتىيە قۇرۇشنى مەخپىي پىلانلاپ، كۆچ توپلاپ، پۇرسەت كۈتۈپ، تېخىمۇ كەڭ دائىرە ۋە كۆلەمدە بۆلگۈنچىلىك ھەرىكىتى ئېلىپ بارماقچى بولدى. كېيىن شىنجاڭنىڭ مەركىزىي شەھىرى ئۈرۈمچى ۋە جەنۇبىي شىنجاڭدىكى مۇھىم شەھەر قەشقەردە ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ «شەرقىي تۈركىستان مۇستەقىللىق كۈرىشى ئىتتىپاقى»، «شەرقىي تۈركىستان ياشلار ۋەتەن قۇتقۇزۇش ئارمىيىسى» قاتارلىق شىنجاڭنى پارچىلاشنى مەقسەت قىلغان سىياسىي تەشكىلاتلار بارلىققا كەلدى.

2. «شەرقىي تۈركىستان خەلق ئىنقىلابىي پارتىيىسى» نىڭ قۇرۇلۇشى

1966 - يىلى، مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى پارتلىدى، يۇقىرى قاتلامغا يوشۇرۇنغان چەت ئەلگە باغلانغان ئۇنسۇرلارنىڭ قوماندانلىقىدا توختى قۇربان (ئاپتونوم رايونلۇق نەشرىياتنىڭ كادىرى)، نىياز ئۆمەر(ئارشاڭ ناھىيىسىنىڭ كادىرى)، ئىسمائىل ئىبراھىم قاسىم پەرسا (ئاپتونوم رايونلۇق تاشقى سودا ئىدارىسىنىڭ كادىرى) قاتارلىقلار ئوتتۇرىغا چىقىپ، پۈتۈن شىنجاڭغا تارالغان بۆلگۈنچىلىك تەشكىلات «شەرقىي تۈركىستان خەلق ئىنقىلابىي پارتىيىسى» نى قۇردى. بۇ پارتىيە ئەڭ دەسلەپتە 1967 - يىلى ئايرىم - ئايرىم ھالدا ئۈرۈمچى ۋە قەشقەردە ئىككى تارماق ئاپپارات قۇرۇپ، ئۇنىڭغا «ئۇيغۇرىيە (ىس-

تان) خەلق ئىنقىلابىي پارتىيىسى» دەپ ئات قويغانىدى؛
كېيىن پۈتۈن شىنجاڭ بويىچە بىرلىككە كەلگەن تەشكىلات
قۇرۇشنى پىلانلىغاندا، كۆز بوياپ، ئاممىنى ئالداش ئۈ-
چۈن، بۇ نامنى شىنجاڭ ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى مەزگىلى-
دىكى خەلق ئىنقىلابىي پارتىيىسىنىڭ نامى بىلەن ئوخشاش
قىلىپ ئۆزگەرتتى ھەمدە شىنجاڭ تارىخىدىكى بۆلگۈنچى
ھاكىمىيەتلەرنىڭ قۇرۇلغان ۋاقتى بىلەن بىردەك قىلىش
ئۈچۈن (1933 ـ يىلى قۇرۇلغان «شەرقىي تۈركىستان
ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» ۋە 1944 ـ يىلى قۇرۇلغان «شەر-
قىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى» دىن ئىبارەت ئىككىلا
بۆلگۈنچى ھاكىمىيەت 11 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى قۇرۇلغان
)، قۇرۇلغان ۋاقتىنى 1960 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 12 ـ
كۈنى دەپ ئۆزگەرتتى. 1968 ـ يىلى 2 ـ ئايدا، پۈتۈن
شىنجاڭ بويىچە بىرلىككە كەلگەن گۇرۇھ تەشكىلاتى رەس-
مىي قۇرۇلۇپ، توختى قۇربان رەئىسلىكىدىكى «شەرقىي
تۈركىستان خەلق ئىنقىلابىي پارتىيىسى مەركىزىي كومى-
تېتى»، شۇنداقلا بىرقانچە ئەزا ۋە كاندىدات ئەزالاردىن
تەشكىللەنگەن «شەرقىي تۈركىستان خەلق ئىنقىلابىي پار-
تىيىسى مەركىزىي ھەيئەت رىياسىتى» تەشكىللەندى. توخ-
تى قۇربان: « ‹شەرقىي تۈركىستان خەلق ئىنقىلابىي پارتى-
يىسى›نىڭ ھازىرقى باسقۇچتىكى پروگراممىسى ۋە ۋەزى-
پىسى سوۋېت ئىتتىپاقىغا تايىنىپ شىنجاڭنىڭ مۇستە-
قىللىقىنى ئىشقا ئاشۇرۇش، ‹شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇ-
رىيىتى›نى قۇرۇش» دەپ جار سالدى. «شەرقىي تۈركىستان
خەلق ئىنقىلابىي پارتىيىسى» قۇرۇلغاندىن كېيىن، مەدە-

نىيەت زور ئىنقىلابىدىكى قالايمىقانچىلىقتىن پايدىلىنىپ تەشكىلات سىستېمىسىنى تېزدىن راۋاجلاندۇردى. 1969 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگۈچە، «شەرقىي تۈركىستان خەلق ئىنقىلابىي پارتىيىسى»نىڭ بىۋاسىتە رەھبەرلىكىدىكى «تەڭرىتاغ قىساسچىلىرى»، «تەڭرىتاغ ئۆلارلىرى»، «ياشلار تەشكىلاتى»دىن ئىبارەت ئۈچ بۆلگۈنچى تەشكىلاتتىن باشـ. قا، يەنە ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ ۋىلايەت دەرىجىلىك تار. ماق ئاپپاراتلار ۋە 78 ئاساسىي قاتلام تەشكىلاتى قۇرۇلدى، ئۇنىڭ تەشكىلات سىستېمىسى پۈتۈن شىنجاڭدىكى 12 ۋىلايەت، ئوبلاست، شەھەر ۋە ئاپتونوم رايوندىكى 22 رايون دەرىجىلىك ئورۇنغىچە كېڭەيدى. 1969 ـ يىلىنىڭ ئاخىـ. ـرىغىچە، بۇ پارتىيە تۈرلۈك مۇناسىۋەتلىرىدىن پايدىلىنىپ مەخپىي ھالدا 1500دىن ئارتۇق ئادەمنى قوبۇل قىلدى.

«شەرقىي تۈركىستان خەلق ئىنقىلابىي پارتىيىسى» قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ «نىزامنا. مە»، «ئومۇمىي پروگراما»، كۈرەش نىشانى قاتارلىقلارنى تۈزدى ۋە «پارتىيە گېربى»، «پارتىيە بايرىقى»، شۇنداقلا «ئۇيغۇرىستان خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ دۆلەت بايرىقى» نۇسخىسىنى تەييارلىدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، «شەرقىي تۈركىستان خەلق ئىنقىلابىي پارتىيىسى» يەنە بۆلگۈنچىـ. لىك جامائەت پىكرى توپلاش، ھەر مىللەت ئاممىسىغا بۆل. گۈنچىلىك ئىدىيىسىنى سىڭدۈرۈشنى بىر تۈرلۈك مۇھىم ۋەزىپە قىلدى. بۇ پارتىيە ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ «مەشـ. ئەل گېزىتى»، «ئويغىنىش گېزىتى»، «مۇستەقىللىق گېـ. ـزىتى» قاتارلىق گېزىت ـ ژۇرناللار ھەمدە بۆلگۈنچىلىك

تەشەببۇسلىرى بېسىلغان تەشۋىقات ۋەرەقىلىرى ياكى كىتابچىلارنى كۆپلەپ بېسىپ، يوشۇرۇن تارقاتتى.

قوراللىق توپىلاڭ كۆتۈرۈش، خەلق ھۆكۈمىتىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش، بۆلگۈنچى ھاكىمىيەت قۇرۇش «شەرقىي تۈركىستان خەلق ئىنقىلابىي پارتىيىسى» نىڭ ئاخىرقى نىشانى ئىدى، شۇڭا، بۇ پارتىيىنىڭ «مەركىزىي كومىتېتى» كۆپ قېتىم جايلاردىكى تارماق ئاپپاراتلىرىغا « قورال-لىق كۈرەش بازىسى قۇرۇشنى چىڭ تۇتۇش»، «قورال، ئوق ـ دورا، ئاشلىق، كىيىم ـ كېچەك قاتارلىق جەڭگە كېرەكلىك بۇيۇملارنى پائال تەييارلاش» توغرىسىدا يوليورۇق بەردى. توپىلاڭ كۆتۈرۈش خىراجىتىنى توپلاش ئۈچۈن، جايلاردىكى تارماق ئاپپاراتلار بانكا، ئىسكىلات، ماگىزىن، ئاشلىق دۇكىنى قاتارلىقلارنى بۇلىدى، پەقەت ئۈرۈمچى، ئىلى، قاراماي قاتارلىق جايلاردىلا 22 قېتىم بۇلاڭچىلىق قىلىپ، 100 نەچچە مىڭ يۈەندىن ئارتۇق نەق پۇل بۇلىدى. چېگرا بويىغا جايلاشقان رايونلاردىكى تارماق ئاپپاراتلار قوراللىق توپىلاڭ ئېلىپ بېرىش پىلانىنى تۈزۈشنى تېزلىتىپ، چېگرا سىرتىدىكىلەرنىڭ قوللىشى بىلەن بۆلگۈنچى ھاكىمىيەت قۇرۇش خام خىيالىنى قايتىدىن ئىشقا ئاشۇرماقچى بولۇشتى. «شەرقىي تۈركىستان خەلق ئىنقىلابىي پارتىيىسى»نىڭ «ئالتاي شۆبە بيۇروسى» ھەر تەرەپلىمە قورال توپلاپ، كىيىم ـ كېچەك، ئوزۇق ـ تۈلۈك تەييارلاپ، ھەربىكەت خەرىتىسىنى سىزىپ، قوراللىق توپىلاڭ كۆتۈرۈشكە تەييارلىق كۆردى. «بورتالا شۆبە بيۇروسى» بورتالادا تۇرۇشلۇق ئارمىيە ۋە ساقچىخانىنىڭ

قورال ـ ياراغلىرىنى بۇلاپ، قارا تولۇق تېغىنىڭ ئېغىزىدا قوراللىق بازا قۇرۇپ، پارتىزانلىق ھەرىكىتى ئېلىپ بې-رىش پىلانىنى تۈزدى. «ئىلى كومىتېتى» غۇلجا ناھىيىسى-نىڭ نەنتەيزى كۆمۈر كېنىنىڭ قورال، ئوق ـ دورىلىرىنى بۇلىغاندىن كېيىن قوراللىق توپىلاڭ كۆتۈرۈشنى پىلانلى-دى. «تارباغاتاي شۆبە بيۇروسى»نىڭ شىخو ناھىيىلىك يا-چېيكىسى ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتىنىڭ 10 توننىدىن ئار-تۇق بۇغدىيىنى تارتىۋېلىپ توپىلاڭنىڭ يېمەكلىك زاپىسى قىلىشنى پىلانلىدى. بۇ پارتىيىنىڭ «ئىلى كومىتېتى»، «ئۈرۈمچى شۆبىسى»، «ئالتاي شۆبە بيۇروسى» ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ 12 قېتىم 26 ئادەمنى (جامائەت خەۋپسىز-لىكى چېگرا مۇداپىئەسى تارماقلىرى 12سىنى قولغا چۈ-شۈردى) چېگرا سىرتىغا چىقىپ ئالاقىلىشىشكە ئەۋەتىپ، قورال ـ ياراغ ۋە ئالاقىلىشىش ئۈسكۈنىلىرى ياردىمىگە ئېرىشىشنى ئۈمىد قىلدى، ھەتتا ھەربىي مەسلىھەتچى ئە-ۋەتىشنى تەلەپ قىلدى. چېگرا سىرتىدىكى جاسۇسلۇق، ئاخبارات ئورۇنلىرى ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ توققۇز تۈركۈمدە خۇپىيانە ھالدا 14 ئادەم/قېتىم (جامائەت خەۋپ-سىزلىكى چېگرا مۇداپىئەسى تارماقلىرى توققۇز ئادەمنى قولغا چۈشۈردى) تېلېگراف ئاپپاراتى، قورال ـ ياراغ ۋە ھەرىكەت خىراجىتى كىرگۈزۈپ، «شەرقىي تۈركىستان خەلق ئىنقىلابىي پارتىيىسى» بىلەن ئالاقىلەشتى. بۇ پار-تىيىنىڭ چېگرا بويىدىكى رايونلاردا قوراللىق توپىلاڭ كۆ-تۈرۈش پىلانى جامائەت خەۋپسىزلىكى تارماقلىرىمىز تەرى-پىدىن ۋاقتىدا پاش قىلىنىپ، ئۇلارنىڭ توپىلاڭ كۆتۈرۈش

ھەرىكىتى بۇزۇۋېتىلدى.

3. توپىلاڭنى تىنچىتىش ۋە بۆلگۈنچى گۇرۇھلار، تەشكىلاتلارنى پاش قىلىش

1969 ـ يىلى 1 ـ ئايدا، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق جامائەت خەۋپسىزلىكى، قوغداش تارماقلىرى «شەرقىي تۈركىستان خەلق ئىنقىلابىي پارتىيىسى»نىڭ بۆلگۈنچى گۇرۇھلىرى، تەشكىلاتلىرى ئۈستىدە مەخسۇس دېلو تۇرغۇزۇپ، رازۋېدكا قىلىپ تەكشۈردى. شۇ پارتىيىنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى رەئىسى توختى قۇربان بۆلگۈنچىلىك، بۇزغۇنچىلىق ھەرىكەتلىرى بىلەن ئاشكارا شۇغۇللانغاچقا ئاممىۋى تەشكىلاتلار تەرىپىدىن سولاندى، كېيىن ئىسمائىل ئىبراھىم سوۋېت ئىتتىپاقىغا قېچىپ كەتتى، نىياز ئۆمەر قولغا ئېلىندى. مۇتەللىپ (ئاپتونوم رايونلۇق خەلق بانكىسىنىڭ سابىق مۇئاۋىن باشلىقى)، ئىدرىس (شىنجاڭ ھەربىي رايونى پىيادە ئەسكەرلەر مەكتىپىنىڭ ئوفىتسېرى) يېڭى رەھبەرلىك يادروسىنى تەشكىللىدى. مۇشۇ ۋاقىتتا، جامائەت خەۋپسىزلىكى تارماقلىرى ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ شىمالىي شىنجاڭنىڭ چېگرا بويى رايونلىرىدىكى «شەرقىي تۈركىستان خەلق ئىنقىلابىي پارتىيىسى» نىڭ تارماق ئاپپاراتلىرىنى پاش قىلىپ بولغان، توپىلاڭ كۆتۈرۈش سۇيىقەستى ئاشكارىلىنىپ بولغانىدى. 8 ـ ئايدا، بۇ پارتىيىنىڭ «مەركىزىي كومىتېتى» «قەشقەر جەنۇبىي شىنجاڭ بيۇروسى» غا جەنۇبىي شىنجاڭ رايونلىرىدا قورallıق توپىلاڭنى دەرھال ئېلىپ بېرىپ،

«مۇستەھكەم بازا قۇرۇش» نى تەلەپ قىلىپ مەخپىي بۇيرۇق چۈشۈردى ھەمدە «قوماندان»، «سىياسىي كومىسسار»لارنى تەيىنلىدى.

ئەينى ۋاقىتتا «شەرقىي تۈركىستان خەلق ئىنقىلابىي پارتىيىسى» «قەشقەر جەنۇبىي شىنجاڭ شۆبە بيۇروسىنىڭ شۇجىسى» ئاخۇنوف (قەشقەر تراكتور پونكىتىنىڭ سابىق باشلىقى) قەشقەر شەھىرى ۋە مەكىت ناھىيىسىدە توپىلاڭ كۆتۈرۈشنى قارار قىلدى. توپىلاڭغا تەييارلىق كۆرۈش يىغىنىدا، ئاخۇنوف «توپىلاڭغا رەھبەرلىك قىلىش گۇرۇپپىسى» قۇرۇپ، ھەرىكەت پىلانىنى بېكىتتى ھەمدە توپىلاڭ كۆتۈرگەندىن كېيىن جۇڭگو - سوۋېت ئىتتىپاقى چېگراسىغا قاراپ يۈرۈش قىلىشنى، «‹شەرقىي تۈركىستان›نىڭ قۇرۇلغانلىقىنى جاكارلاش» نى، چېگرا سىرتىدىكى قوراللىق كۈچلەرنى كۈتۈۋېلىشنى ئېنىق ئوتتۇرىغا قويدى. 8 - ئاينىڭ 20 - كۈنى، توپىلاڭ كۆتۈردى، مەكىت ناھىيىسىدىكى توپىلاڭچى ئۇنسۇرلار ناھىيىلىك خەلق ئەسكەرلىرى قورال - ياراغ ئىسكىلاتىنى بۇلىدى. توپىلاڭچى ئۇنسۇرلار چېگرا تەرەپكە قاراپ ھەرىكەت قىلىۋاتقاندا، يەرلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى تارماقلىرىمىز ۋە قوراللىق ساقچى قىسىملىرىمىز تەرىپىدىن ئايرىم - ئايرىم ھالدا قورشاپ يوقىتىلدى ھەمدە بىر تۈركۈم قورال - ياراغ، ئوق - دورا ۋە باشقا قاتىللىق قوراللىرى قولغا چۈشۈرۈلدى. ئاخۇنوف قاتارلىق 10 توپىلاڭچى ئۇنسۇر ئېتىپ ئۆلتۈرۈلدى، قالغانلىرى قولغا ئېلىندى.

قوراللىق توپىلاڭنى تىنچىتىش بىلەن بىللە، ئاپتو-

نوم رايونىمىزدىكى جامائەت خەۋپسىزلىكى، قوغداش تار-
ماقلىرى مەخسۇس دېلو تۇرغۇزۇپ ئەتراپلىق رازۋېدكا قى-
لىپ، «شەرقىي تۈركىستان خەلق ئىنقىلابىي پارتىيىسى»
نىڭ تەشكىللىنىش ۋە ھەرىكەت قىلىش ئەھۋالىنى ئاسا-
سىي جەھەتتىن ئىگىلەپ، تولۇق، ئىشەنچلىك پاكىتلارنى
قولغا چۈشۈرۈپ بولدى. ئاپتونوم رايونلۇق ئىنقىلابىي كو-
مىتېت ۋە شىنجاڭ ھەربىي رايونى بۇ توپىلاڭنى ئازادلىق-
تىن بۇيان شىنجاڭدا يۈز بەرگەن كۆلىمى ئەڭ چوڭ، تەش-
كىلاتى، پروگراممىسى، پىلانى، ھەرىكىتى بولغان بۆلگۈن-
چىلىك گۇرۇھى دېلوسى دەپ بېكىتتى. مەركىزىي خەلق
ھۆكۈمىتىنىڭ يوليورۇقى بويىچە، ئاپتونوم رايونلۇق ئىن-
قىلابىي كومىتېت جامائەت خەۋپسىزلىكى، قوغداش تار-
ماقلىرىنى پۈتۈن شىنجاڭ مىقياسىدا «شەرقىي تۈركىستان
خەلق ئىنقىلابىي پارتىيىسى» بۆلگۈنچى گۇرۇھى تەشكىلا-
تىنى قانۇن بويىچە تازىلاش ۋە بىر تەرەپ قىلىشقا بۇيرۇ-
دى، 1970 ـ يىلى 3 ـ ئايغىچە پۈتۈن دېلو پاش قىلىنىپ
بولدى. ستاتىستىكىغا ئاساسلانغاندا، پۈتۈن شىنجاڭدا بۇ
دېلوغا چېتىشلىق ئادەملەر 5000 دىن ئارتۇق بولغان، بۇ-
نىڭ ئىچىدە «شەرقىي تۈركىستان خەلق ئىنقىلابىي پارتى-
يىسى» نىڭ ئەزاسى 1165 ئادەم دەپ بېكىتىلگەن؛ 230
ئادەم قانۇن بويىچە جازالانغان، 135 ئادەم باشقىچە بىر تە-
رەپ قىلىنغان.

پاش قىلىنغان «شەرقىي تۈركىستان خەلق ئىنقىلابىي
پارتىيىسى» نىڭ تەشكىلىي خادىملىرىنىڭ ئەھۋالىنىڭ
مۇرەككەپلىكى، يەنە كېلىپ كۆپ ساندىكىلەر ئىقرار قى-

لىپ مەسىلىسىنى تاپشۇرغانلىقى، جىنايىتىنى تونۇپ، قا-
نۇننىڭ جازاسىغا بويسۇنغانلىقى، شۇنداقلا بۇ دېلونىڭ يەنە
10 يىللىق «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دەك قالايمىقانچى-
لىق يىللىرىدىن ئىبارەت ئالاھىدە مۇھىتتا سادىر بولغان-
لىقىنى كۆزدە تۇتۇپ، زەربە بېرىش دائىرىسىنى كىچىكلى-
تىش، تەربىيە بېرىش دائىرىسىنى كېڭەيتىش ئۈچۈن،
مەركىزىي كومىتېتنىڭ 1975 - يىلى 8 - ئايدا بۇ دېلو
توغرىسىدا بەرگەن يوليورۇقىنىڭ روھىغا ئاساسەن، ئاپتو-
نوم رايونلۇق پارتكومنىڭ قارار قىلىشى بىلەن، بۇ دېلونىڭ
بىر تەرەپ قىلىنىشى قايتىدىن قاراپ چىقىلدى. تۇپىلاڭدا
ئېتىپ ئۆلتۈرۈلگەن ۋە باشقا بىر تەرەپ قىلىنغان 387
مۇھىم جىنايەتچىدىن باشقا 1165 ئادەم بۇ پارتىيىنىڭ
ئەزاسى دەپ قارالماي، سىياسىي خاتالىق ئۆتكۈزگۈچىلەر
دەپ قارالدى. جىنايىتى يېنىك بولغان ۋە جىنايىتىنى تو-
نۇپ قانۇننىڭ جازاسىنى قوبۇل قىلىپ جازا مۇددىتىنى
ئۆتەۋاتقانلارنىڭ جازاسى يېنىكلىتىلدى ياكى ئۇلار مۇددەت-
تىن بۇرۇن قويۇپ بېرىلدى.

20 ـ ئەسىرنىڭ 80 ـ يىللىرى يۈز بەرگەن توپىلاڭ كۆتۈرۈش، قالايمىقانچىلىق چىقىرىش ۋەقەلىرى

1. ئىسلاھات ئېلىپ بېرىلغان، ئىشىك ئېچىۋېتىلگەندىن كېيىن شىنجاڭ يېڭى كەسكىن ۋەزىيەتكە دۇچ كەلگەن

1978 ـ يىلى ئىسلاھات ئېلىپ بېرىلغان، ئىشىك ئېچىۋېتىلگەندىن كېيىن، مەركىزىي ھۆكۈمەت يېڭى دەۋردىكى مىللەتلەر خىزمىتى ۋەزىپىسىنىڭ مۇھىم نۇقتىسىنى ئىككى تۈرلۈك قىلىپ بېكىتتى: بىرىنچىسى، ھەر مىللەت خەلقىنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ، ھەر مىللەت ئاممىسىنىڭ ئاكتىپلىقىنى تولۇق قوزغاپ، 20 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى تۆتنى زامانىۋىلاشتۇرۇشنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن كۈرەش قىلىش؛ ئىككىنچىسى، ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئىقتىساد، مەدەنىيەت ئىشلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشىغا زور كۈچ بىلەن ياردەم بېرىپ، تارىختىن قېلىپ قالغان ئەمەلىيەتتىكى باراۋەرسىزلىكنى يەنىمۇ تۈگىتىش. مۇشۇ باش ۋەزىپىنى چۆرىدىگەن ھالدا، ئىدىيىدە ئازاد بولۇپ، مىللەتلەر خىزمىتىدىكى چەكلەنگەن رايوننى بۇزۇپ تاشلاپ، مىللەت، دىن سىياسىتىنى ئەمەلىيلەشتۇرۇش، ئۇۋال قىلىنغان، ساختا، خاتا دېلولارنى تۈزىتىش

خىزمەتلىرى قانات يايدۇرۇلدى. ئاپتونوم رايونلۇق خەلق
ھۆكۈمىتى مەركەزنىڭ شىنجاڭ خىزمىتى توغرىسىدىكى
بىر قاتار يوليورۇقلىرىنى قەتئىي ئىزچىللاشتۇرۇپ، تۈر-
لۈك مىللەتلەر سىياسەتلىرىنى ئەستايىدىل ئەمەلىيلەش-
تۈرۈپ، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى خىزمىتىنى بىرىنچى
ئورۇنغا قويۇشتا چىڭ تۇردى. ئۆزال قىلىنغان، ساختا،
خاتا دېلولارنى تۈزىتىش، تۈرلۈك مىللەتلەر سىياسەتلىرى-
نى ئەمەلىيلەشتۈرۈش ئارقىلىق، مىللەتلەر ئىتتىپاقلى-
قىغا تەسىر يەتكۈزىدىغان بىر تۈركۈم مەسىلىلەرنى مەر-
كەزلىك ھالدا ھەل قىلدى. دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى
سىياسىتىنى ئەمەلىيلەشتۈرۈش ئارقىلىق، دىنغا ئېتىقاد
قىلىدىغان ئاممىنىڭ ئىدىيىۋى ئاسارىتىنى تۈگەتتى. ئاز
سانلىق مىللەتلەر توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايونلاردا
نامراتلارغا يار - يۆلەك بولۇش خىزمىتىنى نۇقتىلىق قانات
يايدۇرۇش ئارقىلىق، يەرلىك خەلقنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسى-
نى ئۆستۈردى. مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە تۈ-
زۈمىنى مۇكەممەللەشتۈرۈش ئارقىلىق، شىنجاڭدىكى ھەر
مىللەت خەلقىنىڭ ئورتاق ئاپتونومىيە ھوقۇقىغا كاپالەت-
لىك قىلدى. يۇقىرىقىدەك، قالايمىقانچىلىقلارنى ئوڭشاش
خىزمەتلىرى شىنجاڭدىكى مىللەتلەر مۇناسىۋىتىنىڭ ئى-
ناق تەرەققىي قىلىشىدا مۇھىم تۈرتكىلىك رول ئوينىدى.
لېكىن، بازار ئىگىلىكىگە ئۆتۈشكە ئەگىشىپ، قىس-
مەن ئاز سانلىق مىللەت ئاممىسى ئوتتۇرىسىدا كىرىم ۋە
تۇرمۇش سەۋىيە جەھەتتە خېلى زور پەرق پەيدا بولدى؛
سىياسىي مۇھىتنىڭ كەڭ - كۇشادە بولۇشى دىنىنىڭ ئۆز-

لۇكسىز «كۆچىيىشى» نى كەلتۈرۈپ چىقاردى؛ ئىشىكنى
سىرتقا ئېچىۋېتىش سىياسىتىنىڭ يولغا قويۇلۇشى يەنە
ئۈزۈن مۇددەت چەت ئەلدە تۇرۇۋاتقان بۆلگۈنچى ئۇن-
سۇرلارغا سىڭىپ كىرىش پۇرسىتى يارىتىپ بەردى؛ ئىق-
تىسادىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتى داۋامىدا، بەزى ئاساسىي قاتلام
تەشكىلاتلىرى پالەچ ياكى باشقۇرۇشى كۈچلۈك بولماسلىق-
تەك ھالەتكە چۈشۈپ قالدى؛ ئۇنىڭ ئۈستىگە، سوۋېت
ئىتتىپاقى پارچىلىنىش ھارپىسىدا ئوتتۇرا ئاسىيا رايون-
لىرىدا بارلىققا كەلگەن مىللىي بىر تەرەپلىمىلىك ۋە دىن-
نى قايتىدىن گۈللەندۈرۈش پىكىر ئېقىملىرى شىنجاڭغا
خېلى زور تەسىر كۆرسەتتى، ئىسلاھات ئېلىپ بېرىلغان،
ئىشىك ئېچىۋېتىلگەندىن كېيىن بارلىققا كەلگەن بۇنداق
يېڭى ئەھۋال ۋە يېڭى مەسىلىلەر شۇ مەزگىلدە شىنجاڭنىڭ
ئىجتىمائىي مۇقىملىق ئىشلىرىدا مۇرەككەپ ۋەزىيەتنى
شەكىللەندۈردى. يەنە بىر تەرەپتىن، شىنجاڭدا يەنىلا بۆل-
گۈنچىلىك ئىدىيىسىنىڭ قالدۇقلىرى بار ئىدى. گەرچە
20 ـ ئەسىرنىڭ 50 ـ يىللىرى ئىلى ۋە جەنۇبىي شىن-
جاڭنىڭ قىسمەن رايونلىرىدا يۈز بەرگەن بۆلگۈنچىلىك تو-
پىلاڭلىرى تىنچىتىلغان، شۇنداقلا 20 ـ ئەسىرنىڭ 70 ـ
يىللىرىنىڭ باشلىرىدا «شەرقىي تۈركىستان خەلق ئىنقىلا-
بىي پارتىيىسى» پاش قىلىنىپ چەت ئەلگە باغلانغان ئۇن-
سۇرلار تازىلانغان، شىنجاڭدىكى بۆلگۈنچى كۈچلەرگە قاق-
شاتقۇچ زەربە بېرىلگەن، شىنجاڭدا 10 يىلغا يېقىن چوڭ
كۆلەملىك بۆلگۈنچىلىك ھەرىكەتلىرى بارلىققا كەلمىگەن
بولسىمۇ، لېكىن 20 ـ ئەسىرنىڭ 50 ـ يىللىرىدىن 70 ـ

يىللىرىغىچە بولغان ئالاھىدە تارىخىي شارائىتتا، كونا جۇڭگودىن قېلىپ قالغان بۆلگۈنچىلىك پىكىر ئېقىملىرى ۋە «مىللىي ئازادلىق ھەرىكىتى» گە بولغان خاتا تونۇشلار ئەستايىدىل تازىلانمىغانلىقتىن، بولۇپمۇ قىسمەن ئاز سان-لىق مىللەت زىيالىيلىرى ۋە دىنىي زاتلاردا ساقلىنىۋاتقان «پانتۈركىزم»، «پانئىسلامىزم» ئىدىيىسى ئەستايىدىل تا-زىلانمىغانلىقتىن، شۇنداقلا ئامما ئارىسىدا بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرۇش كۈرىشى تەربىيىسى ئاشكارا ئېلىپ بېرىل-مىغانلىقتىن، بىرمەھەل پەسەيگەن بۆلگۈنچىلىك پىكىر ئېقىمى ئىسلاھات، ئېچىۋېتىشتىن كېيىن يەنە قايتىدىن باش كۆتۈرۈپ، يېڭىۋاشتىن يالقۇنجاشقا ۋە يامراشقا باش-لىدى، يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ بۇنى باھانە قىلىپ مىللىي بىر تەرەپلىمىلىككە ۋە دىنىي ئەسەبىيلىككە قۇتراتقۇلۇق قى-لىش، بۆلگۈنچى پارتىيە تەشكىللەش، بۆلگۈنچىلىك قىلىش ۋەقەلىرى كۆرۈلۈشكە باشلىدى.

2. بۆلگۈنچى پارتىيىلەرنى پاش قىلىش ۋە بۆلگۈنچىلىك تو-پىلاڭلىرىنى تىنچىتىش

1981 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى، پەيزاۋات نا-ھىيىسىدىكى يۇرتىغا قايتقان زىيالىي ياش ھەسەن ئىسما-ئىل قاتارلىق كىشىلەر قۇرئان تۇتۇپ قەسەم قىلىپ، «شەرقىي تۈركىستان يالقۇن پارتىيىسى» نى قۇردى، قار-مىقىدا «مىللىي خەلق ئازادلىق سېپى»، «ئىقتىسادىي ئىشلار كومىتېتى»، «تەشكىلىي ئىشلار كومىتېتى»، «ئىن-تىزام تەكشۈرۈش كومىتېتى» قاتارلىق ئاپپاراتلارنى تە-

سىس قىلدى. بۇ پارتىيىنىڭ يىغىنىدا ماقۇللانغان
پروگراممىسى «‹شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيە-
تى› قۇرۇش» بولدى. پارتىيىنىڭ نۆۋەتتىكى ۋەزىپىسى:
«قورالللىق كۈچ تەشكىللەپ، ئىسلام قوراللىق كۈچلىرىدىن
پايدىلىنىپ، ‹كاپىرلار›، جاھانگىرلارغا جەڭ ئېلان قى-
لىش» دەپ بەلگىلەندى. بۇ پارتىيە يەنە پارتىيە ئىنتىزامى-
نى تۈزۈپ چىقتى ۋە پارتىيە بايرىقى، تامغىسى قاتارلىقلار-
نى لايىھىلەپ چىقتى. بۇ پارتىيە قۇرۇلغىنىغا ئىككى ئاي
بولمايلا ئالتە قېتىم «دائىمىي كومىتېت يىغىنى» ئېچىپ،
139 ئادەمنى پارتىيىگە قوبۇل قىلدى. بۇ 148 پارتىيە
ئەزاسى ئىچىدە، ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇغۇچىلى-
رى 58، يۇرتىغا قايتقان زىيالىي ياشلار ۋە ياش دېھقانلار
60 ئادەم ئىدى؛ 15 ياشتىن 20 ياشقىچە بولغانلار ئومۇمىي
سانىنىڭ 85 پىرسەنتىنى ئىگىلىگەنىدى، ئەڭ چوڭى ئارانلا
29 ياشتا ئىدى. مۇشۇنداق بىر بۆلگۈنچى پارتىيە 80 ـ
يىللاردا شىنجاڭدىكى تۈنجى، شۇنداقلا بىردىنبىر بۆلگۈن-
چىلىك توپىلىڭىنى پىلانلىدى.

1981 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى كەچتە، ئىن-
چىكىلىك بىلەن پىلانلاش ئارقىلىق، «شەرقىي تۈركىستان
يالقۇن پارتىيىسى» نىڭ كاتتىۋاشلىرىدىن ھەسەن ئىسما-
ئىل، داۋۇت ساۋۇتلار 150 تىن ئارتۇق ئەزاسىنى توپلاپ،
ئۈچ يولغا بۆلۈنۈپ پەيزاۋات ناھىيىلىك قوراللىق كۈچلەر
بۆلۈمىنىڭ خەلق ئەسكەرلىرى قورال ـ ياراغ ئامبىرىغا
كىرىپ، تۈرلۈك قوراللاردىن 152 تال ۋە ھەر خىل ئوق ـ

دورا، گراناتلارنى بۇلاپ كەتتى. ناھىيىلىك قورال ـ ياراغ ئامبىرىنى ساقلىغۇچى ھامۇتجاننىڭ ئايالى قەمەرگۈل تو-پىلاڭچىلارنىڭ قورال ـ ياراغلارنى بۇلىغاندىن كېيىن نا-ھىيە بازىرىغا ھۇجۇم قىلماقچى بولغانلىقىنى ئاڭلاپ، ھا-ياتىنىڭ خەۋپ ئىچىدە قالغىنىغا قارىماي، يالاڭ ئاياغ يەتتە كىلومېتىر يولنى يۈگۈرۈپ، ناھىيىلىك قوراللىق كۈچلەر بۆلۈمىگە خەۋەر قىلدى. توپىلاڭچىلار بۇلاڭچىلىق قىلىپ بولغاندىن كېيىن ناھىيە بازىرىغا ھۇجۇم قىلماقچى بول-غاندا، ناھىيە بازىرىنىڭ بۇنىڭغا تەييارلىق كۆرۈپ بولغان-لىقىنى كۆرۈپ، ناھىيە بازىرىدىن ئۈچ كىلومېتىر يىراق-لىقتىكى قويۇق ئورمانلىق ئىچىگە توپلىنىپ، ئاشكارا ھالدا «شەرقىي تۈركىستان يالقۇن پارتىيىسى» ۋە «مىللىي خەلق ئازادلىق سېپى» بايرىقىنى كۆتۈرۈپ چىقىپ، ئۆز-لىرىنى «غازاتچىلار قوشۇنى» دەپ ئاتاشتى. شۇ جايدىكى جامائەت خەۋپسىزلىكى تارماقلىرى ۋە ئارمىيە قوراللىق توپىلاڭچىلارنى تېزدىن قورشاپ، ئۇلارغا كۈچلۈك ئىدىيە-ۋى خىزمەت ئىشلىدى، توپىلاڭچىلار ئىچىدىكى ياشلار بەس ـ بەستە قوراللىرىنى تاشلاپ ئۆزىنى مەلۇم قىلدى، ئاخىرىدا بارلىق توپىلاڭچى ئۇنسۇرلار قورالىنى تاشلاپ تەسلىم بولدى. بۇ دېلونى تەكشۈرۈش جەريانىدا، «شەرقىي تۈركىستان يالقۇن پارتىيىسى» تەكشۈرۈپ پاش قىلىندى. جىنايى پاكىتلىرىنى نەقلەشتۈرۈش ئارقىلىق 13 ئادەم قا-نۇن بويىچە بىر تەرەپ قىلىندى.

20 ـ ئەسىرنىڭ 80 ـ يىللىرىدا جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئۈچ قېتىملىق بۆلگۈنچىلىك خاراكتېرىدىكى قالايمىقانچىلىق توغدۇرۇش ۋەقەلىرى جەدۋىلى

ۋاقتى، نامى	كېلىپ چىقىش سەۋەبى	قالايمىقانچىلىق كۆلىمى	قالايمىقانچىلىق چىقىرىش شەكلى ۋە يارىلانغان ئادەم سانى	تۇتۇلغان ئاساسلىق شوئارلار	بىر تەرەپ قىلىنىشى
1980 ـ يىلى، ئاقسۇدىكى «9 ـ ئاپرېل» ۋەقەسى	بىر ئاز سانلىق مىللەت ئاممىسى كۆتۈلمىگەندە زەخىملىنىپ ئۆلۈش	3000 دىن ئارتۇق ئادەم ئۈچ كۈن قالايمىقانچىلىق چىقارغان	پارتىيە، ھۆكۈمەت،ئورگانلىرىغا ھۇجۇم قىلىش؛ جەسەتنى كۆتۈرۈپ قانۇنسىز نامايىش قىلىش؛ ئۇرۇش، چېقىش، بۇلاش، ئۆلتۈرۈش. ئىككى ئادەم ئۆلگەن، 549 ئادەم يارىلانغان، بۇنىڭ ئىچىدە 93 ئادەم ئېغىر يارىلانغان.	«خىتايلارنى يوقىتايلى»، «خەنزۇلار ئىچكىرىگە كەتسۇن»	155 ئادەم تەكشۈرۈلدى،12 ئادەم قانۇن بويىچە بىر تەرەپ قىلىندى
1981 ـ يىلى قاغىلىقتىكى «13 ـ يانۋار»قالايمىقانچىلىق توغدۇرۇش ۋەقەسى	مەسچىتكە ئوت كېتىش	2000 دىن ئارتۇق ئادەم تۆت كۈن قالايمىقانچىلىق توغدۇرغان	پارتىيە، ھۆكۈمەت،ئورگانلىرىغا ھۇجۇم قىلىش؛ قانۇنسىز نامايىش قىلىش؛ كادىر ساقچىلار، پارتىيە، ھۆكۈمەت ئورگان كادىرلىرىنى ئۇرۇش. 155 ئادەم تاياق يېگەن.	«ئىسلام ئىنقىلابىنى ئاداققىچە ئېلىپ بارايلى»، «كوپارلارنى يوقىتايلى»، «ياشىسۇن ئىسلام جۇمھۇرىيىتى»	86 ئادەم يىغىۋېلىنىپ سوراق قىلىندى. 10 ئادەم قانۇن بويىچە بىر تەرەپ قىلىندى
1981 ـ يىلى قەشقەردىكى «30 ـ ئۆكتەبىر»ۋەقەسى	بىر ئاز سانلىق مىللەت ئاممىسى كۆتۈلمىگەندە زەخىملىنىپ ئۆلۈش	2000 دىن ئارتۇق ئادەم ئىككى كۈن قالايمىقانچىلىق توغدۇرغان	قانۇنسىز نامايىش قىلىش؛ ئۇرۇش، چېقىش، بۇلاش، ئۆلتۈرۈش؛ پارتىيە، ھۆكۈمەت ئورگىنىغا ھۇجۇم قىلىش، 631 ئادەم تاياق يېگەن، 262 ئادەم يارىلانغان، بۇنىڭ ئىچىدە 197 ئادەم ئېغىر يارىلانغان، ئىككى ئادەم ئۆلگەن.	«خىتايلارنى يوقىتايلى»، «خىتايلارنى قوغلاپ چىقىرايلى»، «ياشىسۇن ئىسلام جۇمھۇرىيىتى»	231 ئادەم تەكشۈرۈلدى، 67 ئادەم يىغىۋېلىنىپ سوراق قىلىندى

3. جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ قىسمەن رايونلىرىدا كۆرۈلگەن بۆلگۈنچىلىك خاراكتېرىدىكى قالايمىقانچىلىق تۇغدۇرۇش ۋەقەلىرى

20 ـ ئەسىرنىڭ 70 ـ يىللىرىنىڭ ئاخىرى، جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ قىسمەن جايلىرىدا مىللىي كەيپىيات بىر تەرەپلىمىلىشىش، دىنىي كەيپىيات ئەسەبىيلىشىشتەك بىنورمال ئەھۋاللار بارلىققا كەلدى. 20 ـ ئەسىرنىڭ 80 ـ يىللىرىنىڭ باشلىرىدا، بۆلگۈنچى كۈچلەرنىڭ قايمۇقتۇرۇشى ئارقىسىدا، بەزى جايلاردا بۆلگۈنچىلىك خاراكتېرىدىكى سىياسىي قالايمىقانچىلىقلار بارلىققا كەلدى، بىرقەدەر چوڭ بولغان ۋەقەدىن ئۈچى كۆرۈلدى.

جەدۋەلدىن 20 ـ ئەسىرنىڭ 80 ـ يىللىرىنىڭ باشلىرىدا جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ قىسمەن جايلىرىدا يۈز بەرگەن ئۈچ قېتىملىق بۆلگۈنچىلىك خاراكتېرىدىكى قالايمىقانچىلىق چىقىرىش ۋەقەسىنىڭ تۆۋەندىكىدەك ئالاھىدىلىككە ئىگە ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ:

(1) ئۈچ قېتىملىق قالايمىقانچىلىق چىقىرىش ۋەقەسىنىڭ كېلىپ چىقىشىدا سەۋەبچى ئامىللار بولسىمۇ، لېكىن ھەر قېتىمقى ۋەقە ناھايىتى تېزلا پارتلىغان، ئەگەشكۈچىلەر ۋە قايمۇقتۇرۇلغۇچىلار كۆپ، كۆتۈرۈپ چىققان بۆلگۈنچىلىك بايراقلىرى ئېنىق، داۋاملىشىش ۋاقتى بىرقەدەر ئۇزۇن بولغان. ئىجتىمائىي مۇقىملىق ۋە مىللەتلەر مۇناسىۋىتىگە يامان تەسىرلەرنى پەيدا قىلغان.

(2) ئۈچ قېتىملىق قالايمىقانچىلىق ۋەقەسىدە كۆتۈرۈپ چىققان ئاساسلىق سىياسىي شوئارلار 20 ـ ئەسىرنىڭ 30 ـ ، 40 ـ يىللىرى ۋە 50 ـ ، 60 ـ يىللىرى

بۆلگۈنچى ئۇنسۇرلار كۆتۈرۈپ چىققان شوئارلار بىلەن
ئوخشاش بولۇپ، يەنىلا «خەنزۇلارنى قوغلاپ چىقىرىش»،
«ئىسلام دۆلىتى» ياكى «شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيى-
تى» قۇرۇشتىن ئىبارەت بولغان. بۇنىڭدىن قالايمىقانچى-
لىق ۋەقەلىرىنىڭ كەينىگە تارىختىن بۇيان داۋاملىشىپ
كەلگەن بۆلگۈنچىلىك « قارا لىنىيە »نىڭ يوشۇرۇنغانلىقى-
نى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

(3) قالايمىقانچىلىق چىقىرىش ۋەقەسىگە قاتناشقۇ-
چىلار ياشلاشقان. قالايمىقانچىلىققا تەشكىلاتچىلىق قىل-
غۇچىلار، تاياقچىلار ۋە قاتناشقۇچىلارنىڭ مۇتلەق كۆپ
قىسمى ياشلار بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدىكى نۇرغۇنى خۇ-
سۇسلار ئاچقان دىنىي مەكتەپلەردە ئوقۇپ چىققان «تا-
لىپ»لار ئىدى، ئۇلار قالايمىقانچىلىقتا كۆپىنچە ئالدىدا
ماڭغۇچىلار بولغان. بۇ « مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دىن
ئىبارەت 10 يىللىق قالايمىقانچىلىق مەزگىلىدە، دۆلەت
قارىشى، ۋەتەنپەرۋەرلىك ۋە مىللەتلەر سىياسىتى، دىن
سىياسىتى، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى توغرىسىدىكى تەربى-
يىنىڭ ئاجىز بولغانلىقىنى، ئۇنىڭ ئەكس تەسىرىنىڭ
قىسمەن ياشلاردا نامايان بولغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ
بېرىدۇ.

(4) بىر تەرەپلىمىلىك دىنىي ئەسەبىيلىك كەيپىياتى
مەۋجۇت. قاغىلىقتىكى «13 ـ يانۋار» قالايمىقانچىلىق
پەيدا قىلىش ۋەقەسىدە، ئاز ساندىكى توپىلاڭچىلار: «دىنى-
مىز ئۈچۈن، ئاللانىڭ كۆرسەتمىسى بويىچە ئىش كۆرۈپ،
ئىسلام ئىنقىلابىنى ئاداققىچە ئېلىپ بارايلى» دەپ قۇتراتـ-

قۇلۇق قىلغان. شۇنىڭ بىلەن بىللە، «مۇسۇلمان قېرىنداشلارغا مۇراجىئەت»نى ھەممە يەردە تارقىتىپ، «كوچىغا چىقىپ نامايىش قىلىش غازات ئېلىپ بارغانلىقتۇر. دىن ئۈچۈن قۇربان بەرگۈچىلەر قەھرىماندۇر، شېھىتتۇر، ئەڭ شەرەپلىك ئىشتۇر، ئۇ ئالەمدە جەننەتكە كىرگۈچىلەردۇر! مۇسۇلمان قېرىندىشىمىز بولساڭلار بىز بىلەن بىرگە ناھىيىلىك پارتكومغا بېرىڭلار، بارمىغۇچىلار مۇسۇلمان ئەمەستۇر» دەپ جار سالدى. قەشقەردە يۈز بەرگەن «30 ـ ئۆكتەبىر»ۋەقەسىدىمۇ، تەشكىللىگۈچىلەر «ئۆكتەبىر دېگەن غازات ئېيىدۇر، ئۆلگۈچىلەر شېھىت، ھايات قالغۇچىلار قەھرىماندۇر» دەپ جار سېلىپ، كۆچىنىڭ بارىچە دىنىي ئەسەبىيلىككە قۇترىتقۇلۇق قىلغان.

قەشقەر «30 ـ ئۆكتەبىر» بۆلگۈنچىلىك، قالايمىقانچىلىق ۋەقەسىنى تەكشۈرۈش داۋامىدا، «ئوتتۇرا ئاسىيا ئۇيغۇرىستان ياشلار ئۇچقۇن پارتىيىسى»دىن ئىبارەت بۆلگۈنچى تەشكىلات ئېنىقلاندى. بۇ پارتىيە 1981 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى قەشقەر شەھىرىدە رەسمىي قۇرۇلغان ھەمدە رەئىس، مۇئاۋىن رەئىسلىرىنى سايلىغان ۋە قەسەم ئىچىشكەن. ھازىرقى ھۆكۈمەتنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، ئۇيغۇرلارنىڭ «مۇستەقىل، ئۆزىگە ئۆزى خوجا بولغان» دۆلەتنى قۇرۇش ئۈچۈن كۈرەش قىلىشنى ئۆزلىرىنىڭ ئاساسىي مەقسىتى قىلغان. بۇ پارتىيە قۇرۇلۇپ ئۇزۇن بولمايلا «30 ـ ئۆكتەبىر» ۋەقەسى يۈز بەرگەن. بۇ پارتىيىنىڭ رەھبەرلىرى تېزدىن ۋەقەنىڭ رەھبەرلىك ھوقۇقىنى قولغا كىرگۈزۈپ، ئۇنىڭغا تەشكىلاتچىلىق قىلغان ۋە تەش-

ۋىقات ئېلىپ بارغان، ئاممىنى قايمۇقتۇرغان ياكى بۆلگۈن-چىلىك تەشۋىقات ۋەرەقىلىرىنى تارقىتىپ، ۋەقەنى زورايـ-تىشقا كۈچىنىڭ بارىچە ئۇرۇنغان ھەمدە ۋەقەنى ئاساسلىق پىلانلىغۇچىلار بولغان. بۇ پارتىيە ياشلارنىڭ بىلىمى كەم-چىل بولۇش ۋە ئاسانلا ھاياجانلىنىشتەك ئاجىزلىقىنى تۇ-تۇۋېلىپ، قالايمىقانچىلىقتا ھەدەپ ئۇرۇش، چېقىش، بۇلاش ئېلىپ بارغان، ھەتتا قالايمىقانچىلىقتىن پايدىلىنىپ قورال بۇلاپ، قالايمىقانچىلىق ۋەقەسىنى قوراللىق تو-پىلاڭغا ئۆزگەرتمەكچى بولغان. تەكشۈرۈپ ئېنىقلىنىشىـ-چە، «ئوتتۇرا ئاسىيا ئۇيغۇرىستان ياشلار ئۇچقۇن پارتىيىـ-سى» 15 كىشىدىن تەشكىللەنگەن بولۇپ، بۇلارنىڭ ھەمـ-مىسى 19 ياشتىن تۆۋەن ياشلار — ئۆسمۈرلەر ئىكەن، بۇ يەنە بىر قېتىم «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى»دىن ئىبارەت 10 يىللىق قالايمىقانچىلىق مەزگىلىدە ياشلار — ئۆسمۈر-لەرنى تەربىيىلەش جەھەتتە سەۋەنلىكنىڭ ساقلانغانلىقىنى ئىسپاتلاپ بەردى.

4. ئۈرۈمچىدە يۈز بەرگەن بۆلگۈنچىلىك خاراكتېرلىكى قالايمىقانچىلىق ۋەقەلەر

ئۈرۈمچى شەھىرى شىنجاڭنىڭ مەركىزىي شەھىرى بولۇپ، تارىختا ۋە شىنجاڭ ئازاد بولغاندىن كېيىن ئۇنىڭ سىياسىي ۋەزىيىتى بىرقەدەر مۇقىم بولۇپ كەلگەن. ئىسلاھات ئېلىپ بېرىلغان، ئىشىك ئېچىۋېتىلگەندىن كېـ-يىن، يوشۇرۇنغان بۆلگۈنچى ئۇنسۇرلار كەڭ — كۆلەمدە سىياسىي مۇھىتتىن پايدىلىنىپ قۇترىماقچى بولۇشتى،

20 ـ ئەسىرنىڭ 80 ـ يىللىرى ئۈرۈمچىدە يۈز بەرگەن ئۈچ قېتىملىق بۆلگۈنچىلىك خاراكتېرىنى ئالغان قالايمىقانچىلىق تۇغدۇرۇش ۋەقەلىرى جەدۋىلى

ۋاقتى، نامى	كېلىپ چىقىش سەۋەبى	قالايمىقانچىلىق كۆلىمى	قالايمىقانچىلىق چىقىرىش شەكلى ۋە يارىلانغان ئادەم سانى	توۋلىغان ئاساسلىق شوئارلار	بىر تەرەپ قىلىنىشى
1985 ـ يىلى، ئۈرۈمچىدە «12 ـ دېكابىر» ۋەقەسى	شىنجاڭدىكى ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىرىنىڭ خىزمەت ئورنىنىڭ تەڭشىلىشىگە نارازىلىق بىلدۈرۈشنى باھانە قىلغان	2000 دىن ئارتۇق ئوقۇغۇچى ئۈچ كۈن قالايمىقانچىلىق چىقارغان	قانۇنسىز نامايىش قىلىش؛ يىغىلىش ئۆتكۈزۈش. شىنجاڭنىڭ خوتەن، ئاقسۇ، بورتالا رايونلىرى، بېيجىڭ، تەنجىڭ، شاڭخەيدە ئارقا ـ ئارقىدىن نامايىش قىلىپ ئاۋاز قوشقان.	«خەنزۇلار شىنجاڭدىن چىقىپ كەتسۇن»، «ياشىسۇن شىنجاڭنىڭ مۇستەقىللىقى»	تارقاقلاشتۇرۇش، تەربىيە بېرىش
1988 ـ يىلى، ئۈرۈمچى «15 ـ ئىيۇن» ۋەقەسى	ھاجەتخانىغا يېزىلغان ھاقارەت خاراكتېرىدىكى شوئار	500 دىن ئارتۇق ئوقۇغۇچى تۆت كۈن قالايمىقانچىلىق چىقارغان	قانۇنسىز نامايىش قىلىش	«خەنزۇلارنى قوغلاپ چىقىرايلى»	تارقاقلاشتۇرۇش، تەربىيە بېرىش
1989 ـ يىلى، ئۈرۈمچى «19 ـ ماي» ۋەقەسى	مەسىلىسى بار نەشر بۇيۇمى	3000 دىن ئارتۇق ئادەم بىر كۈن قالايمىقانچىلىق چىقارغان	قانۇنسىز نامايىش قىلىش؛ ئاپتونوم رايوندىكى پارتىيە، ھۆكۈمەت ئورگانلىرىغا ھۇجۇم قىلىش، ئۇرۇش، چېقىش، بۇلاش. 154 ئادەم يارىلانغان. بۇنىڭ ئىچىدە، 33 ئادەم ئېغىر يارىلانغان.	پارتىيە ۋە ھۆكۈمەتكە قارشى تۇرۇش شوئارلىرى توۋلانغان؛ «مۇسۇلمانلارنىڭ كۆچىنى كۆتۈرۈپ قويۇڭلار»	241 ئادەم يىغىۋېلىپ سوراق قىلىندى، 40 ئادەم قانۇن بويىچە بىر تەرەپ قىلىندى

لېكىن ئۇلار يوشۇرۇن كونترول قىلىش ۋاستىسىنى قوللىنىپ، قىسمەن ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇغۇچىلىرىنى سەھنە ئالدىغا چىقىرىپ قويۇپ «ئويۇن» كۆرسەتتى. 20 ـ ئەسىرنىڭ 80 ـ يىللىرىنىڭ ئاخىرلىرىدا ئۈرۈمچىدە يۈز بەرگەن ئۈچ قېتىملىق بۆلگۈنچىلىك خاراكتېرىنى ئالغان سىياسىي قالايمىقانچىلىق تۇغدۇرۇش ۋەقەلىرىنىڭ ھەممىسى قىسمەن ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇغۇچىلىرى، بولۇپمۇ ئالىي مەكتەپتىكى قىسمەن ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇغۇچىلىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك.

يۇقىرىقى جەدۋەلدە كۆرسىتىلگەن 20 ـ ئەسىرنىڭ 80 ـ يىللىرىنىڭ ئاخىرلىرى ئۈرۈمچى شەھىرىدە يۈز بەرگەن ئۈچ قېتىملىق بۆلگۈنچىلىك خاراكتېرىدىكى سىياسىي قالايمىقانچىلىق تۇغدۇرۇش ۋەقەسىنىڭ بىرى بولغان 1989 ـ يىلىدىكى «19 ـ ماي» قالايمىقانچىلىق تۇغدۇرۇش ۋەقەسى ئىچكىرىدىكى قالايمىقانچىلىق تۇغدۇرۇش ۋەقەسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، ئاساسلىقى جەمئىيەتتىكى بىكار تەلەپلەر ۋە ئىسلام دىنى ئىنستىتۇتىدىكى قىسمەن ئوقۇغۇچىلار قاتناشقاندىن باشقا، قالغان ئىككىسى تەشكىللىك ھالدىكى ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ قانۇنسىز نامايىش قىلىش، قالايمىقانچىلىق چىقىرىش ۋەقەسىدۇر. ئوقۇغۇچىلاردىن، نىسپىي «قانۇنلۇق ۋاستىلەر» دىن پايدىلىنىپ ئېلىپ بېرىلغان بۇنداق بۆلگۈنچىلىك ھەرىكەتلىرى جەنۇبىي شىنجاڭ رايونىدا يۈز بەرگەن ئۇرۇش، چېقىش، بۇلاش قالايمىقانچىلىقىدىن پەرقلىق بولۇپ، ئۇنىڭ ئاممىنى ئالداش، قايمۇقتۇرۇش

رولى ۋە يوشۇرۇن خەۋپى جەنۇبىي شىنجاڭدا يۈز بەرگەن ۋەقەلەردىن زور. قالايمىقانچىلىق تۇغدۇرغان ئوقۇغۇچىلار تىل بىرىكتۈرۈۋالغان، ھەتتا خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى ئۈرۈمچى قۇرۇقلۇق ئارمىيە مەكتىپىگە بېرىپ مىللىي ئوقۇغۇچىلار ئارىسىدا ۋەقە تۇغدۇرۇشقا قۇتراتقۇلۇق قىلغان. قالايمىقانچىلىق تۇغدۇرۇش بىلەن بىللە، ئوقۇغۇچىلار بۆلگۈنچىلىك قىلىش شوئارلىرىنى توۋلىغاندىن سىرت، يەنە ھە دەپ دۆلەتنىڭ ئاساسىي دۆلەت سىياسىتى ۋە چوڭ ـ فاڭجېن ـ سىياسەتلىرىگە ھۇجۇم قىلغان. ئاپتونوم رايوننىڭ مەركىزىي شەھىرىدە يۈز بەرگەن بۇ ئىككى قېتىملىق قالايمىقانچىلىق تۇغدۇرۇش ۋەقەسى شۇ مەزگىلدە شىنجاڭنىڭ مۇقىملىقىنى قوغداشتىن ئىبارەت ئومۇملۇققا مۇناسىۋەتلىك خىزمەتلەرگە زەربە بولدى. ئاتۇش، قەشقەر، ئاقسۇ، خوتەن قاتارلىق جايلاردا ئۇدا بۆلگۈنچىلىك تەرغىب قىلىنغان، ئۈرۈمچىدىكى قالايمىقانچىلىققا ياردەم بېرىش تەشەببۇس قىلىنغان تەشۋىقات ۋەرەقىلىرى ۋە لوزۇنكىلار بارلىققا كەلدى. 1998 ـ يىلىدىكى «19 ـ ماي» قالايمىقانچىلىق تۇغدۇرۇش ۋەقەسى ئالدىنقى ئىككى قېتىملىق ۋەقەدىن بىر ئاز پەرقلىنىپ تۇرىدۇ، بۇ كوچىدىكى بىكار تەلەپلەر ئاساس بولۇپ تۇغدۇرغان بىر قېتىملىق ئۇرۇش، چېقىش، بۇلاش قالايمىقانچىلىق ۋەقەسى، ئازاد بولغاندىن بۇيان شىنجاڭنىڭ مەركىزىي شەھىرىدە كۆرۈلگەن تۇنجى قېتىملىق، شۇنداقلا بىردىنبىر قالايمىقانچىلىق ۋەقەسىدۇر. بىرنەچچە يۈز توپىلاڭچى ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم ئورگىنىغا باستۇرۇپ كىرىپ ھە-

دەپ ئۆرۈش، چېقىش، بۇلاش ئېلىپ بارغان، گەرچە ۋەقە تېزلىك بىلەن تىنچىتىلغان بولسىمۇ، لېكىن ناھايىتى ناچار تەسىر پەيدا قىلغان.

لېكىن، قانداقلا بولمىسۇن شىنجاڭنىڭ ئازاد بولغىنىغا 30 نەچچە يىل بولدى، پارتىيە ۋە خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ خىزمەتلىرى ھەر مىللەت ئاممىسى ئارىسىدا مۇستەھكەم ئاساسقا ئىگە بولۇپ بولغانىدى. 80 ـ يىللاردا بۆلگۈنچىلىك ئىدىيىسى قايتىدىن باش كۆتۈرگەن، دۈشمەن ئۇنسۇرلار قوراللىق توپىلاڭ كۆتۈرۈش، سىياسىي قالايمىقانچىلىق تۇغدۇرۇشتەك بۆلگۈنچىلىك، بۇزغۇنچىلىق قىلىش ھەرىكەتلىرىنى ئاشكارا ئېلىپ بارغاندا، بۇنىڭغا شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ غەزىپى قوزغالدى ۋە ئۇنىڭغا قەتئىي قارشى تۇردى. جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئاز سانلىق مىللەت پۇقرالىرى مۇنداق دېيىشتى: «ھازىر پارتىيە يېزا ئىقتىسادىي سىياسىتىنى كەڭ قويۇۋېتىپ، يېزىلاردا كۆپ خىل شەكىلدىكى ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمىنى يولغا قويدى، بىز ئەمدىلا ياخشى كۈن كۆرۈپ باي بولايلى دەپ تۇرساق، بۇ بىر توپ بۇزۇق كىشىلەر ئىش تېرىپ، ئىشلەپچىقىرىشقا تەسىر يەتكۈزدى، بىز ئۇلارغا قەتئىي قارشى تۇرىمىز». دىنىي زاتلار مۇنداق دېيىشتى: «ھازىر پارتىيە مىللەتلەر سىياسىتى، دىن سىياسىتىنى ئەمەلىيلەشتۈردى، بىز بۇنىڭدىن ناھايىتى رازى، بۇ بىر توپ ئەبلەخلەر جېدەل تېرىپ، جەمئىيەت ئامانلىقىغا تەسىر يەتكۈزۈپلا قالماستىن، دىن سايىمىزغىمۇ يامان تەسىر پەيدا قىلدى.» ھەر مىللەت كادىر ئاممىسى ئاڭلىق

ھالدا توپىلاڭچىلار ۋە بۆلگۈنچى كۈچلەرگە قارشى قەتئىي كۈرەش ئېلىپ باردى. ئۇلار بايرىقى روشەن ھالدا توپىلاڭ كۆتۈرۈشكە، قالايمىقانچىلىق سادىر قىلىشقا، ئۇرۇش، چېقىش، بۇلاشتەك جىنايى قىلمىشلارنى سادىر قىلىشقا، خەنزۇلارغا قارشى تۇرۇشقا ۋە ئاتالمىش «غازات» قا قارشى تۇردى، قەتئىي ھالدا ۋەتەننىڭ بىرلىكى ۋە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى قوغدىدى. ئۇلار قالايمىقانچىلىق تۇغدۇرۇش ۋەقەسىگە قاتناشقان ئوقۇغۇچىلارغا يۈزتۇرا تۇرۇپ مۇنداق دېيىشتى: «شىنجاڭدا يېقىنقى يىللاردىن بېرى قولغا كەلتۈرۈلگەن شۇنچە زور نەتىجىلەر، تەرەققىياتنىڭ قايسىبىرى دۆلەتنىڭ مەدەتىسىز، خەنزۇ يولداشلارنىڭ ياردىمىسىز قولغا كەلگەن، شىنجاڭدىكى كادىرلار مەيلى خەنزۇ بولسۇن ياكى ئاز سانلىق مىللەت بولسۇن ھەممىسى پارتىيىنىڭ كادىرى، شىنجاڭ سوتسىيالىستىك ۋەتەنگە، جۇڭگودىكى ھەر مىللەت خەلقىگە مەنسۇپ، نېمە ئۈچۈن ھەممە ئىشتا مۇشۇنداق ئۇ مىللەت، بۇ مىللەت دەپ ئايرىپ يۈردىسىلەر، سىلەر مۇشۇنداق غوۋغا كۆتۈرسەڭلار، پارتىيە ۋە دۆلەتنىڭ تەربىيىلەپ يېتىشتۈرگىنىگە يۈز كېلەلمەيسىلەر، سىلەرنى زېرىكمەي ـ تېرىكمەي تەربىيىلىگەن خەنزۇ ئوقۇتقۇچىلارغىمۇ يۈز كېلەلمەيسىلەر.» شۇڭا، 20 ـ ئەسىرنىڭ 80 ـ يىللىرى شىنجاڭ مۇرەككەپ بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرۇش كۈرىشى ۋەزىيىتىگە دۇچ كەلگەن، بۆلگۈنچىلىك قىلىش، توپىلاڭ كۆتۈرۈش ۋە بىرقانچە قېتىملىق قالايمىقانچىلىق سادىر قىلىش ۋەقەلىرى يۈز بەرگەن بولسىمۇ، لېكىن دۆلەتنىڭ بىرلىكى، مىللەتلەر ئىتتى-

تىپاقلىقىدىن ئىبارەت ئومۇمىيلىققا تەسىر كۆرسىتەلمە-
دى، شىنجاڭنىڭ ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي تەرەققىياتى يە-
نىلا پۇختا قەدەم بىلەن ئالغا ئىلگىرىلىدى.

ئىدېئولوگىيە ساھەسىدىكى بىر مەيدان بۆلگۈنچىلىككە قارشى كۈرەش

1. «شەرقىي تۈركىستان تارىخى» نىڭ تارقاتقان زەھىرى

1933 ـ يىلى «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» دىن ئىبارەت بۆلگۈنچى ھاكىمىيەتنى قۇرۇشقا قاتناشقان مۇھەممەت ئىمىن چەت ئەلگە قېچىپ چىققاندىن كېيىن، 20 ـ ئەسىرنىڭ 40 ـ يىللىرىنىڭ باشلىرىدا چەت ئەلدە «شەرقىي تۈركىستان تارىخى» دېگەن كىتابنى يېزىپ چىقتى. دىنىي ئائىلىدە دۇنياغا كەلگەن، «ئوقۇتقۇچى» بولغان بۇ ئاپتور «پانئىسلامىزم»، «پانتۈركىزم» مەيدانىدا تۇرۇپ، تارىخنى ئويدۇرۇپ چىقىش ۋە ئۆزگەرتىش ئۇسۇلىدىن پايدىلىنىپ، كۈچىنىڭ بارىچە نەزەرىيە جەھەتتىن ۋە شىنجاڭنىڭ تارىخىي تەرەققىياتىدىن بۆلگۈنچىلىككە ئاتالمىش «پاكىت» ئىزدەپ، «شەرقىي تۈركىستان مۇستەقىللىقى نەزەرىيىسى» دىن ئىبارەت بۆلگۈنچىلىك ئىدىيىسى سىستېمىسىنى توقۇپ چىقتى.

بىرىنچى، «شەرقىي تۈركىستان تارىخى» دېگەن كىتابتا «پانتۈركىزم» مەيدانىدا تۇرۇپ، تارىختا جۇڭگونىڭ شىمالى، غەربىي يۇرت رايونلىرىدا ياشىغان بارلىق مىللەتلەر، جۈملىدىن تۈركىي تىل سىستېمىسىدىكى تىللاردا ۋە

باشقا تىللاردا سۆزلىشىدىغان مىللەتلەرنىڭ ھەممىسى «تۈرك مىللىتى»گە كىرگۈزۈلگەن. تارىختىكى بۇ مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيىتىنىڭ ھەممىسى «تۈرك مەدەنىيىتى»، تارىختىكى بۇ مىللەتلەر قۇرغان ھاكىمىيەتلەر «تۈرك دۆلىتى» دېيىلگەن. ئىككىنچى، تارىختىكى «تۈرك مىللەتلىرى»نىڭ ئورنىنى خالىغانچە كۆتۈرگەن ۋە مۇبالىغىلەشتۈرگەن، تۈرك مىللىتى «ئىنسانلار تارىخىنى ياراتقۇچىلار» دەپ جار سېلىپ، مىلادىيە 552 ـ يىلىدىن 744 ـ يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن كۆك تۈرك خانلىقى ۋە 200 نەچچە يىللا مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان تۈركلەر بىرلەشمە گەۋدىسىنى بۈگۈنگىچە 11 مىڭ يىللىق تارىخقا ئىگە مىللەت (قەدىمىي مىسىردىنمۇ «5000 يىل ئۇزۇن») بولۇپ، 9000 يىل بۇرۇنلا ئۆزىنىڭ يېزىقىنى ياراتقان دەپ ئويدۇرۇپ چىققان. ئۈچىنچى، «شەرقىي تۈركىستان ئەزەلدىنلا بىر مۇستەقىل دۆلەت ئىدى»، ئۇ «دۇنيادا ئەڭ قەدىمىي، ئەڭ مەشھۇر، مەدەنىيىتى ئەڭ بۇرۇن تەرەققىي قىلغان دۆلەت» دېگەن سەپسەتىنى ئويدۇرۇپ چىقىرىپ، ھۇن ئىمپېرىيىسى گۈللىنىشتىن بۇرۇنلا «شەرقىي تۈركىستان»دا «ئۇيغۇرلار دۆلىتى» مەۋجۇت ئىدى، دەپ قارىغان. تۆتىنچى، شىنجاڭنىڭ خەن سۇلالىسىدىن تارتىپلا جۇڭگونىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى سۇلالىلەرنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغانلىقىدەك تارىخىي پاكىتنى ئىنكار قىلىپ، خەن سۇلالىسى دەۋرىدە «جۇڭگو پادىشاھى جاڭ چيەننى شەرقىي تۈركىستاننىڭ ۋالىيلىقىغا تەيىنلىگەن ... شەرقىي تۈركىستاننى ئىگىلىگەن ۋاقتى پەقەتلا 49 يىل» دەپ

ۋالاقشىغان. بەشىنچى، چېگرا رايوندىكى مىللەتلەرنىڭ تا-رىختىكى ئاساسىي ئېقىمىنى ئىنكار قىلىپ، ئوتتۇرا تۈز-لەڭلىك بىلەن چېگرا رايوندىكى مىللەتلەر مۇناسىۋىتى تا-رىخىنى خەنزۇلار بىلەن چېگرا رايوندىكى مىللەتلەرنىڭ ئۆزئارا ئۆچمەنلەشكەن ۋە جازا يۈرۈشى تۈگىمىگەن تارىخ، دەپ تەسۋىرلىگەن. «جۇڭگو شەرقىي تۈركىستان مىللەتلە-رىنىڭ 3000 يىللىق دۈشمىنى» دەپ جار سالغان، چىڭ سۇلالىسىنىڭ شىنجاڭنى ئىدارە قىلغانلىقىنى «جۇڭگو-لۇقلار ئاسسىمىلياتسىيە قىلىش سىياستىنى يولغا قو-يۇپ، دۇنيادا پۈتكۈل تۈركىستاننىڭ نەسلىنى قۇرۇتماقچى بولغان، بۇ ‹شەرقىي تۈركىستان ›نى يۇتۇۋېتىپ، جۇڭگو-نىڭ بىر ئۆلكىسىگە ئايلاندۇرماقچى بولۇش يولىدىكى سۇ-يىقەستلىك، مەقسەتلىك ۋە زەھەرلىك ۋاستىدۇر. شۇنىڭ بىلەن بىللە، بۇنىڭدىن جۇڭگو ھۆكۈمىتى ۋە جۇڭگو مىل-لىتىنىڭ ‹شەرقىي تۈركىستان › خەلقىگە ئۆچمەنلىك بى-لەن قارايدىغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ» دەپ ۋالاقشى-غان. ئالتىنچى، مىللەتلەرنى بۆلگۈنچىلىك قىلىشقا قۇت-رىتىپ، «قەتئىي نىيەتكە كېلىپ، جەڭنى ئاداققىچە ئېلىپ بېرىپ، ئۆلۈمگە پىسەنت قىلماي، شەرەپلىك ھالدا قۇربان بېرىش» لازىم دەپ جار سالغان.

شۇڭا، «شەرقىي تۈركىستان تارىخى» دېگەن كىتاب ئەمەلىيەتتە شىنجاڭدا «پانتۈركىزم»، «پانئىسلامىزم» ئىد-دىيىسىنى تەرغىب قىلىش ۋە شىنجاڭغا بۇ ئىدىيىلەرنى كۆچۈرۈپ كېلىشتىكى ۋەكىللىك كىتاب، ئۇنىڭدا تارىخ-تىكى بۆلگۈنچىلىك ئىدىيىسىنىڭ سىياسىي قارىشى،

مىللەت قارىشى ۋە دىن قارىشى مەركەزلىك يىغىنچاقلانغان ھەمدە ئۇلار قىلىپلاشتۇرۇلغان، نەزەرىيىلەشتۇرۇلگەن ۋە سىستېمىلاشتۇرۇلغان. بۇ ئارقىلىق بۆلگۈنچىلىك ئىدىيىسىنىڭ ئىدىيىۋى سىستېمىسىنى شەكىللەندۇرۇپ، بۆلگۈنچى كۈچلەرنىڭ «ئىدىيىۋى ۋە روھىي تۈۋرۈكى» گە ئايلاندۇرماقچى بولغان.

شىنجاڭ تارىخى خالىغانچە بۇرمىلانغان، ئۆزگەرتىلگەن ۋە ئويدۇرۇپ چىقىرىلغان مۇشۇنداق بىر كىتاب، 1940 ـ يىلى چەت ئەلدە نەشر قىلىنغاندىن كېيىن، ھەممە جايغا تارالغان. 1949 ـ يىلى شىنجاڭ ئازاد بولغاندىن كېيىن، «شەرقىي تۈركىستان تارىخى» دېگەن كىتاب يەنىلا يوشۇرۇن تارقىلىپ يۈرگەن. 1987 ـ يىلى ئەنقەرەدە يەنە تولۇقلانغان نەشرى نەشر قىلىنغان. چېگرا سىرتىدىكى بۆلگۈنچى تەشكىلاتلارنىڭ ژۇرنىلى بولغان «شەرقىي تۈركىستان ساداسى» ژۇرنىلى يەنە بۇ كىتابنى تولۇق كۆچۈرۈپ باسقان ھەمدە تۈرلۈك يوللار ئارقىلىق شىنجاڭغا كىرگۈزگەن.

2. «ئۇيغۇرلار» قاتارلىق ئۈچ كىتابتىكى سىياسىي خاتالىقلار

ئىسلاھات ئېلىپ بېرىلغان، ئىشىك ئېچىۋېتىلگەندىن بۇيان، بۆلگۈنچى كۈچلەر ھەدەپ سىياسىي قالايمىقانچىلىق تۇغدۇرۇش بىلەن بىللە، ئىدېئولوگىيە ساھەسىدە يوچۇق ئېچىشقا ئۇرۇندى. ئۇلار ياكى ئاشكارا ھالدا مەكتەپ، دەرس مۇنبىرى، ھەر خىل نەشر بۇيۇملىرى ۋە ژۇرنال، گېزىتلەردىن پايدىلىنىپ، ياكى يوشۇرۇن ھالدا شوئار چاپلاش، تەشۋىقات ۋەرەقىلىرى تارقىتىش ۋە ئۈن ـ سىن بۇيۇملى-

رىنى ئىشلەش ۋاستىلىرىدىن پايدىلىنىپ، بۆلگۈنچىلىك-
كە قۇتراتقۇلۇق قىلدى ۋە بۇ ھەقتىكى ئىدىيە، ئاڭنى تار-
قاتتى. 1986 - يىلىدىن 1989 - يىلىغىچە بولغان ئۈچ
يىل ئىچىدە، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئەدەبىيات -
سەنئەتچىلەر بىرلەشمىسىنىڭ كادىرى تۇرغۇن ئالماس
ئاشكارا ھالدا «ئۇيغۇرلار»، «ھۇنلارنىڭ قىسقىچە تارىخى»،
«قەدىمكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى» دېگەن ئۈچ كىتاب(تۆۋەندە
قىسقارتىلىپ «ئۈچ كىتاب» دەپ ئاتىلىدۇ)نى نەشر قىلـ-
دۇردى. بۇ «ئۈچ كىتاب» مۇ 20 - ئەسىرنىڭ 40 - يىلـ-
لىرى چېگرا سىرتىدا نەشر قىلىنغان «شەرقىي تۈركىستان
تارىخى» غا ئوخشاشلا «پانتۈركىزم»، «پانئىسلامىزم» مەيدا-
نىدا تۇرۇپ، ئىلىم مۇھاكىمىسى ۋىۋىسكىسىنى كۆتۈرۈۋې-
لىپ، تارىخنى بۇرمىلاش، ئۆزگەرتىش ۋە ياساپ چىقىش
ئۇسۇللىرى بىلەن، ۋەتەننىڭ بىرلىكىگە بۇزغۇنچىلىق قى-
لىدىغان، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىغا زىيان سالىدىغان نۇر-
غۇنلىغان خاتا نۇقتىئىنەزەرلەرنى تارقىتىپ، بىر قىسىم
كادىرلار ۋە ئاممىنىڭ ئىدىيىسىنى قالايمىقانلاشتۇرۇۋەت-
تى. بولۇپمۇ، تارىخىي ئەھۋاللارنى ئانچە كۆپ چۈشەنمەيدى-
غان، جەمئىيەتكە ئەمدىلا قەدەم قويغان ياشلارنى زەھەرلى-
دى، ئۇلار «ئۈچ كىتاب» نى بەس - بەستە قولدىن - قولغا
ئېلىپ كۆرۈپ، ھەممىلا يەردە كىتابتىكى خاتا نۇقتىئىنە-
زەرلەرنى تارقىتىپ يۈردى. چېگرا سىرتىدىكى بەزى تەش-
كىلاتلار، ئاپپاراتلار «ئۈچ كىتاب» نى تەرجىمە قىلىشقا
كىرىشىپ كەتتى ھەمدە بۇنى بۆلگۈنچىلىككە قۇتراتقۇلۇق
قىلىش ۋە بۆلگۈنچىلىك پىكىر ئېقىمىنى تەشۋىق قىلىش-

تىكى يەنە بىر «نەمۇنە ئوقۇشلۇق» قىلدى. «ئۈچ كىتاب»نىڭ ئاساسىي مەزمۇنىغا قارايدىغان بولساق، ئۇ «شەرقىي تۈركىستان تارىخى» بىلەن ئاساسىي جەھەتتىن ئوخشاش بولۇپ، ئەمەلىيەتتە ئۇنى «شەرقىي تۈركىستان تارىخى»نىڭ كۆچۈرۈلمىسى دېيىشكە بولاتتى.

«ئۈچ كىتاب»نىڭ ئەجەللىك يېرى شۇكى، ئۇنىڭدا «شەرقىي تۈركىستان تارىخى»غا ئوخشاشلا بۆلگۈنچىلىك ئىدىيىسى تەرغىب قىلىنغان.

بىرىنچىدىن، ئاپتور جۇڭگونىڭ تارىختىن تارتىپلا كۆپ مەنبە بىر گەۋدىلەشكەن بىرلىككە كەلگەن مىللەتلەر دۆلىتى ئىكەنلىكىدىن ئىبارەت پاكىتنى ئىنكار قىلىپ، تارىختا ئۇيغۇرلار جۇڭگودىن مۇستەقىل تۇرغان مىللەت، دەپ جار سالغان؛ قەدىمكى دەۋردىكى ئۇيغۇرلار ۋە جۇڭگونىڭ شىمالىدىكى چارۋىچى مىللەتلەر ئوخشاش بولمىغان دەۋردە قۇرغان ھاكىمىيەتلەرنىڭ ھەممىسى جۇڭگونىڭ سىرتىدا تۇرغان «مۇستەقىل دۆلەت» دەپ ھېسابلىغان. يەنىمۇ قالايمىقانچىلىق ھاسىل قىلىش ئۈچۈن، ئاپتور ھۇن دېگىنىمىز تۈرك، تۈرك دېگىنىمىز، ئۇيغۇرلار دېگەندەك ئاتالمىش مىللەت مەنبەسىنى ئاساس قىلىپ، قەدىمكى زامان ياۋروپا تارىخىدىكى ئاتىللا ھۇن ئىمپېرىيىسى (مىلادىيە 4 ـ ئەسىردىن 5 ـ ئەسىرگىچە ھۆكۈم سۈرگەن)، قەدىمكى زامان ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىدىكى ئېفتالىت ئىمپېرىيىسى (مىلادىيە 5 ـ ئەسىردىن 6 ـ ئەسىرنىڭ 70 ـ يىللىرىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن، يەنە «ئاق ھۇن ئىمپېرىيىسى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ)، قەدىمكى جەنۇبىي ئاسىيا ۋە

غەربىي ئاسىيا ئەتراپىدىكى غەزنەۋىيلەر سۇلتانلىقى
(مىلادىيە 962 ـ يىلىدىن 1186 ـ يىلىغىچە ھۆكۈم سۈر ـ
گەن)، ئافغانىستان ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى رايونلاردىكى،
قەدىمكى كىچىك ئاسىيادىكى سالجۇقلار سۇلتانلىقى
(مىلادىيە 1081 ـ يىلىدىن 1302 ـ يىلىغىچە ھۆكۈم
سۈرگەن)، قەدىمكى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى خارەزىم خانىدان ـ
لىقى (مىلادىيە 1194 ـ يىلىدىن 1220 ـ يىلىغىچە ھۆ ـ
كۈم سۈرگەن) قاتارلىق قەدىمكى ئۇيغۇرلار بىلەن ھېچ ـ
قانداق مۇناسىۋىتى بولمىغان ئىمپېرىيە ياكى سۇلتان ـ
لىقلارنى ئورقۇن ئۇيغۇر خانلىقى، قاراخانىيلار خانلىقى
بىلەن بىر يەرگە قويۇپ، بۇلارنىڭ ھەممىسى ئۇيغۇرلار تا ـ
رىختا قۇرغان بىر يۇرۇش «ئۇلۇغ، قۇدرەتلىك، باي، مەدە ـ
نىي دۆلەتلەر» دۇر دەپ قۇرۇقتىن ـ قۇرۇق ئويدۇرۇپ
چىقارغان ھەمدە بۇنى ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمدىن تارتىپلا،
مۇستەقىل ھالدا جۇڭگونىڭ سىرتىدا تۇرغانلىقىنىڭ «پا ـ
كىتى» قىلغان.

ئىككىنچىدىن، «ئۈچ كىتاب» «شەرقىي تۈركىستان
تارىخى» غا ئوخشاشلا، جۇڭگو تارىخىدا ھەرقايسى مىللەت ـ
لەرنىڭ كۈنسايىن يېقىنلىشىش، ئۆزئارا قوبۇل قىلىش،
بېقىنىش ۋە ئورتاق تەرەققىي قىلىشتەك ئاساسىي ئېقىم ـ
غا كۆز يۇمۇپ، جۇڭگونىڭ مىللەتلەر مۇناسىۋىتى تارىخى ـ
نى ھەرقايسى مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت ۋە كۈ ـ
رەش تارىخى قىلىپ بۇرمىلىغان. بولۇپمۇ، چېگرا رايونىدى ـ
كى مىللەتلەر بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى خانلىقلار،
خەنزۇلار تارىختا ئۆچمەنلىشىش، قىساس ئېلىش ۋە يۇتۇ ـ

ۋېلىش ئەھۋالىدا تۇرغان دەپ كۈچىنىڭ بارچە جار سې-
لىپ، بۇ ئارقىلىق بۈگۈنكى كۈندە شىنجاڭ رايونىدىكى
مىللەتلەر ئارىسىدا زىددىيەت ۋە قارشىلىشىش پەيدا قىل-
ماقچى بولغان. مەسىلەن، تارىختىكى شەرقىي خەن سۇلا-
لىسىنىڭ غەربىي يۇرت قورۇقچىبېگى بەن چاۋ غەربىي
يۇرتتا 30 يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت پائالىيەت ئېلىپ بې-
رىپ، چېگرا رايوننى ئىدارە قىلىش ۋە غەربىي يۇرتنىڭ
ئىجتىمائىي مۇقىملىقىنى قوغداش ئۈچۈن زور تۆھپە
قوشقانىدى. لېكىن، «ئۈچ كىتاب» تا مۇنداق خۇلاسە چى-
قىرىلغان: «بەن چاۋ تارىم ۋادىسىدىكى ئۇيغۇر خانلىقلىرى-
نىڭ ئۆزئارا زىددىيىتىدىن پايدىلىنىپ، ئۇلارنى بىر -
بىرى بىلەن كاللا سوقۇشتۇرۇپ، ئۆزئارا ئۇرۇشقا سېلىپ
قويۇپ، كۆپلەپ قان تۆكۈلۈشكە سەۋەب بولدى». ھالبۇكى،
تارىختا ئېنىق خاتىرىلەنگەن، يەنى مىلادىيە 10 - ئەسىر-
دە، ئىسلام دىنى شىنجاڭغا تارقىلىشقا باشلىغان، دەھرىي
فېئودال ھۆكۈمران كۈچلەر ئۆز كۈچى دائىرىسىنى كې-
ڭەيتىش ئۈچۈن، ئىسلام دىنىدىن پايدىلىنىپ «غازات» ئې-
لىپ بېرىپ، پاجىئەلىك يۈز يىللىق ئۇرۇشنى قوزغاپ،
ئەقىدىسىگە يات بولغانلارنى يوقاتقان ۋە قىرغىن قىلغان
تارىخىي پاكىتلارنى «ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىنىڭ بۇددا دى-
نىغا قارىغاندا جەڭگىۋارلىقىنى ئاشۇرۇش كۈچىنىڭ زورلۇ-
قىنى ھېس قىلغان»، شۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇرلار «ئىسلام دى-
نىنى ئۆز ئىختىيارىيلىقى بىلەن قوبۇل قىلغان» دەپ
قەستەن ئۆزگەرتكەن.

ئۈچىنچىدىن، «ئۈچ كىتاب» تىمۇ «شەرقىي تۈركىس-

ـتان تارىخى» غا ئوخشاشلا «پانتۈركىزم» تەرغىب قىلىنىش بىلەن بىللە، ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخى خالىغانچە ئويدۇرۇپ چىقىرىلىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي ئورنى ۋە رولى مۇبالىـ غىلەشتۈرۈۋېتىلگەن. ئاپتور قىلچىمۇ ئاساسى بولمىغان تۈرۈۋقلۇق: بۇنىڭدىن 8000 يىل بۇرۇن، ئۇيغۇرلار «شەرقـ ـتە چوڭ ھىنگان تاغلىرى، غەربتە قارا دېڭىز، شىمالدا ئالتاي تاغلىرى، جەنۇبتا ھىمالايا تېغىغىچە بولغان» كەڭ مەنىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا رايونلىرىدا ياشىغان، دەپ ۋالاقشىغان. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئۇيغۇرلار بىر مىللەت بولۇش سۈپىتىدە بۇنىڭدىن 7000 يىل بۇرۇنلا يېزا ئىگىـ لىكىگە ئىگە بولغان، چارۋىچىلىق ئىگىلىكى ۋە دېھقانچىـ لىق ئىگىلىكى بىللە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ۋەزىيەتنى مەيدانغا كەلتۈرگەن؛ بۇنىڭدىن 4000 يىل ئىلگىرى يېزىق يارىتىلغان، «يېزىق ئارقىلىق خاتىرىلەش تارىخىغا قەدەم قويۇشقا باشلىغان» دېگەننى توقۇپ چىققان. ئۇيغۇر مەدەـ نىيىتى ھەرقايسى مىللەتلەر مەدەنىيىتىنىڭ مەنبەسى، دۇنيا مەدەنىيىتىگە «مۆلچەرلىگۈسىز» تەسىر كۆرسەتكەن، ئۇ «دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ ئەڭ قەدىمكى، ئەلا، داڭلىق ئالـ ـتۇن بۆشۈكلىرىنىڭ بىرى» دەپ ئاغزىغا كەلگەننى بىلـ جىرلىغان. بۇنداق قىلچىمۇ ئاساسى بولمىغان ھالدا توقۇپ چىقىش ئارقىلىق، ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي ئورنى ۋە رولىنى خالىغانچە كۆپتۈرگەن.

3. «ئۈچ كىتاب» توغرىسىدىكى مۇھاكىمە ۋە تەنقىد

«ئۈچ كىتاب» ئارقا ـ ئارقىدىن ئاشكارا نەشر قىلىنىـ

غاندىن كېيىن، جەمئىيەتتە كۈچلۈك ئىنكاس قوزغىدى. ھەر مىللەت كادىرلىرى، ئاممىسى ئۆزىنىڭ تارىخىي پا-كىتلارغا خىلاپ ئويدۇرمىلار ۋە بۆلگۈنچىلىكنى تەرغىب قىلىدىغان تۈرلۈك سىياسىي خاراكتېرلىك خاتالىقلاردىن قاتتىق غەزەپلەندى. 1990 ـ يىلى 2 ـ ئايدا، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم تەشۋىقات بۆلۈمى جەم-ئىيەتتىكى ئىنكاسلارغا ئاساسەن، مۇتەخەسسىس، ئالىملار-نى بۇ كىتابلارنى ئوقۇپ تەكشۈرۈشكە تەشكىللىدى. ئاپتو-نوم رايونلۇق پارتكوم 5 ـ ئاي ۋە 12 ـ ئايدا ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ ئىككى قېتىم يىغىن ئېچىپ، «ئۈچ كىتاب»تا ساقلانغان ئىدېئولوگىيە جەھەتتىكى مەسىلىلەرنى مەخ-سۇس مۇزاكىرە ۋە مۇھاكىمە قىلدى ھەمدە ئالىملارنىڭ ئوقۇپ تەكشۈرگەندىن كېيىنكى پىكرىنى ئاڭلىدى. مۇتە-خەسسىس، ئالىملار مۇنداق دەپ قارىدى: «ئۈچ كىتاب» ئى-لىم مۇھاكىمىسى ۋىۋىسكىسىنى كۆتۈرۈۋېلىپ، تارىخىي ماتېرىياللارنى بۇرمىلىغان، ئۆزگەرتكەن ۋە ئويدۇرۇپ چىققان، ھەتتا تارىخنى توقۇپ چىققان بولۇپ، ماركسىزم-لىق مىللەت قارىشى ۋە تارىخ قارىشىغا پۈتۈنلەي خىلاپ. چېگرا رايوننىڭ مۇقىملىقى، بىرلىكىنى قوغداش ياكى دۆ-لەتنىڭ بىرلىكىگە بۆلگۈنچىلىك قىلىش، مىللەتلەر ئىت-تىپاقلىقىنى كۈچەيتىش ياكى مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىغا بۇزغۇنچىلىق قىلىش، سوتسىيالىزمدا چىڭ تۇرۇش ياكى «پانتۈركىزم» نى تەرغىب قىلىشتەك چوڭ ھەق ـ ناھەق مەسىلىلەردە ئېغىر سىياسىي خاتالىق ئۆتكۈزگەن، ئۇ ئىسلاھات ئېلىپ بېرىلغان، ئىشىك ئېچىۋېتىلگەندىن بۇ-

يان، شىنجاڭدا بۆلگۈنچىلىك پىكىر ئېقىمىنىڭ يامراپ
كېتىشى، ئىدېئولوگىيە ساھەسىدىكى بۆلگۈنچىلىككە
قارشى تۇرۇش كۈرىشى ۋەزىيىتىنىڭ كۈنسايىن كەسكىن-
لىشىۋاتقانلىقىنىڭ گەۋدىلىك ئىپادىسى. مۇتەخەسسىس،
ئالىملار يەنە مۇنداق دەپ كۆرسەتتى: «ئۇچ كىتاب» تىكى
مەسىلىلەر ھەرگىزمۇ قانداقتۇر ئىلمىي نۇقتىئىنەزەردىكى
ئىختىلاپ بولماستىن، بەلكى مەقسەتلىك ھالدا تارىخنى
بۇرمىلاش، تارىخنى توقۇپ چىقىش ۋە مۇھەممەت ئىمىن-
نىڭ «شەرقىي تۈركىستان تارىخى» دېگەن كىتابىنى كۆ-
چۈرۈش بولۇپ، مەقسەتلىك ھالدا مەلۇم سىياسىي كۆز-
قاراشنى تەشۋىق قىلىشتۇر. ئۇنىڭدىكى بۆلگۈنچىلىك
خاراكتېرىدىكى سىياسىي خاتالىقلارنى چوقۇم قاتتىق تەن-
قىد قىلىش لازىم.

1991 ـ يىلى 2 ـ ئايدا، ئۈرۈمچى شەھىرىدە «ئۇي-
غۇرلار قاتارلىق ئۇچ كىتاب مەسىلىسى توغرىسىدا مۇھا-
كىمە يىغىنى» چاقىرىلدى، يىغىنغا قاتناشقان ھەرقايسى
جايلاردىن كەلگەن ھەر مىللەت مۇتەخەسسىسلىرى «ئۇچ
كىتاب» تىكى بۆلگۈنچىلىك خاراكتېرىدىكى سىياسىي خا-
تالىقلارنى ئەستايىدىل تەھلىل قىلدى ھەمدە ئىجابىي جە-
ھەتتىن شىنجاڭنىڭ تارىخى، مەدەنىيىتى، قەدىمكى ئاھا-
لىلەرنىڭ كۆچۈشى ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ شەكىللىنىشى، تە-
رەققىي قىلىشى قاتارلىقلارنى ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن
ئىزدىگەن ھالدا ئىلمىي شەرھلەپ بەردى. ئۇلار ئۆز كەسپى-
نى ئاساس قىلىپ، تارىخىي پاكىتى، ئاساسى، نەزەرىيىسى،
مەقسىتى بولغان ھالدا «ئۇچ كىتاب» تا ئەكس ئەتتۇرۇلگەن

ئېغىر سىياسىي خاتالىقلارنى مۇھاكىمە ۋە تەنقىد قىلدى، تارىخىي پاكىتلارنى ئايدىڭلاشتۇردى، سەپسەتىلەرنى مۇھاكىمە قىلىش ئارقىلىق ئايدىڭلاشتۇرۇپ، ئەجەللىك جايلىرىنى كۆرسىتىپ بەردى، پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويدى.

مۇتەخەسسىسلەرنىڭ پىكرىگە ئاساسەن، ئاپتونوم رايون رەھبەرلىرى «ئۈچ كىتاب» نىڭ خاراكتېرى ۋە بۇنىڭدىن كېيىن ئىشلىنىدىغان خىزمەتلەرنى يىغىنچاقلىدى، شۇنداقلا يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ چۈشەندۈرۈش ئېلىپ باردى. شۇ ۋاقىتتا، ئاپتونوم رايوننىڭ رەئىسلىكىنى ئۆتەۋاتقان تۆمۈر داۋامەت مۇنداق دەپ كۆرسەتتى: «ئۈچ كىتاب»نىڭ ئەجەللىك يېرى شۇكى، ئۇنىڭدا دۆلىتىمىزنىڭ قەدىمدىن تارتىپ كۆپ مىللەتلىك، بىرلىككە كەلگەن دۆلەت ئىكەنلىكى ئىنكار قىلىنغان، مۇستەقىللىق تەرغىب قىلىنىپ، بۆلگۈنچىلىككە قۇتراتقۇلۇق قىلىنغان، مىللىي بۆلگۈنچىلىككە تارىخىي ئاساس يارىتىپ بېرىلگەن. «ئۈچ كىتاب» نىڭ سىياسىي مەيدانى ۋە سىياسىي قارىشى پانتۈركىزم ئىدىيىسىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان ئەسەر «شەرقىي تۈركىستان تارىخى» بىلەن تومۇرداش بولۇپ، نۇرغۇن مەسىلىلەرنىڭ بايان قىلىنىشى جەھەتتىن ئالغاندا، «ئۈچ كىتاب» «شەرقىي تۈركىستان تارىخى» نىڭ كۆچۈرۈلمىسى، ئۇ 30 ـ ، 40 ـ يىللاردىكى پانتۈركىست مەسئۇد، مۇھەممەت ئىمىن، ئەيسالارنىڭ قارىشىنى تولۇق كۆچۈرۈۋالغان، ئۇنىڭدا يېڭى نەرسە يوق. « ئۈچ كىتاب»نىڭ قەپەستىن چىقىشى شىنجاڭدىكى ئىدېئولوگىيە ساھەسىدىكى جىددىي كۈرەش، بۇنىڭ ئىجتىمائىي تەسىرىنى تەلتۆكۈس

تۈگـتـىش لازىم. ئەينى ۋاقتتا، ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم-
ـنىڭ مۇئاۋىن شۇجـىلىقى، ئاپتونـوم رايونلۇق سـىياسـىي
كېڭەشنىڭ رەئىسلىكىنى ئـۆتەۋاتقان جانابىل مۇنـداق دەپ
كۆرسەتتى: « ‹ ئۇچ كىتاب›تا بايان قىلىنغان بىر قاتار خا-
تا نۇقتىئىنەزەرلەر ۋە روشەن سىياسىي خاھىشـلار ئىلىـم
شەكلى ئارقىلىق تارىخىي ۋە ئـەدەبىي ئەسـەرلەردە ئىپـادى-
لەنگەن بولغاچقا، مۇرەككەپلىك ۋە تېخىمۇ زور كۆز بويام-
چىلىققا ئىگە. ئاپتور ۋارىسلىق قىلغان ۋە تەرغىب قىلغان
خاتا نۇقتىئىنەزەرنىڭ ۋەكىللىـك قىلىـدىغىنـى بىر خىـل
‹پانتۈركىزم› لىق ئىجتىمائىي پىكىر ئېقىمى. شۇڭا، ئۇنى
يالغۇز ئاپتورنىڭلا مەسىلىسى دەپ قارىماسلىقىمىز لازىم.
‹شـەرقىي تۈركىستان تارىخى› دېگەن كىتـاب بىلەن ‹ئـۇي-
غۇرلار› قاتارلىق ‹ئۇچ كىتاب› تارقاتقان خاتا نۇقتىئىنـە-
زەرلەرنى ئەستايىدىل ئېنىقلىشىمىز لازىم. ئاپتونوم رايو-
نىمىزنىڭ ئىدېئولوگىيە ساھەسىدىكى كۈرەشنىڭ ئالاھىـ-
دىلىكىنى كۆزدە تۇتۇپ، ۋەتـەننىڭ بىرلىكىنى قوغـداش،
مىللىي بۆلگۈنچىلىككە قـارشى تۇرۇش كۈرىشىنى ئـۇزاق
مۇددەتلىك ئىستراتېگىيىلىك ۋەزىپە سۈپىتىـدە داۋاملىـق
تۇتۇشىمىز كېرەك ».

4 . « ئۇچ كىتاب » توغرىسىدىكى مۇلاھىزە

1991 ـ يىلى 2 ـ ئايدىكى « ‹ ئۇيغـۇرلار› قاتارلىـق
ئۇچ كىتاب مەسىلىسى توغرىسىدا مۇھاكىمە يىغىنـى»دا
يىغىنغا قاتناشقان مۇتەخەسسىسلەر «ئۇچ كىتاب»نىڭ بۆل-
گۈنچىلىك خاراكتېرىدىكى سىياسىي خاتالىقلىرىنى تەنقىد

قىلىش بىلەن بىللە، شىنجاڭنىڭ يېقىندىن بۇيانقى ئىدېي-
ئولوگىيە ساھەسىدىكى بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرۇش كۆ-
رىشى ئۈستىدە ئەستايىدىل ئويلىنىپ، مۇنداق دەپ قاراش-
تى، «ئۇيغۇرلار» قاتارلىق ئۈچ كىتاب 1986 - يىلىدىن
1989 - يىلىغىچە شىنجاڭدىكى ئىككى نەشرىياتتا نەشر
قىلىنىپ ئاشكارا تارقىتىلغاندىن كېيىن، ئۇنىڭدىكى خاتا
نۇقتىئىنەزەرلەر قىسقا ۋاقىتتا پۈتۈن شىنجاڭغا تارقى-
لىپ، ئېغىر ئاقىۋەتلەرنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. بۇنىڭدىكى
ساۋاقلار ناھايىتى چوڭقۇر، بۇلار ئاساسلىقى تۆۋەندىكى
ئۈچ جەھەتتە ئىپادىلىنىدۇ:

بىرىنچى، «ئۈچ كىتاب» تىكى مەسىلىلەر ئىسلاھات
ئېلىپ بېرىلغان، ئىشىك ئېچىۋېتىلگەندىن بۇيان شىن-
جاڭدىكى ئىدېئولوگىيە ساھەسىدىكى بۆلگۈنچىلىككە قار-
شى تۇرۇش كۈرىشىنىڭ كەسكىنلىكىنى مەركەزلىك ئەكس
ئەتتۈرۈپ بەردى. ئۇ شىنجاڭ ئازاد بولغىنىغا 40 يىل بول-
غان، پارتىيىنىڭ مىللەتلەر سىياسىتى ۋە دىن سىياستى
يولغا قويۇلغىلى، ئىزچىللاشتۇرۇلغىلى 40 يىل بولغان،
ھەر مىللەت خەلقى بىرلىكتە خوجايىن بولغان مىللىي
تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىمۇ يولغا قويۇلغىلى 30 نەچ-
چە يىل بولغان بولسىمۇ، لېكىن كونا جۇڭگودىن قېپقالغان
بۆلگۈنچىلىك خەۋپىنىڭ ياخشى ھەل قىلىنمىغانلىقىنى
يەنە بىر قېتىم چۈشەندۈرۈپ بەردى. شىنجاڭنىڭ 40 يىل-
دىن بۇيانقى مۇقىملىق ۋە تەرەققىيات تارىخى شۇنى ئېنىق
ئىپادىلىمدىكى، بۆلگۈنچىلىك بىلەن بۆلگۈنچىلىككە قارشى
تۇرۇش ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش مەلۇم دائىرىدە ئۇزاق مۇد-

دەت مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ، ھەتتا بەزىدە ناھايىتى كەس-كىن بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ. گەرچە، ھەرقايسى مەزگىللەردە بۆلگۈنچىلىكنىڭ ئىپادىلىنىش شەكىللىرى ئوخشاش بول-مىسىمۇ، مۇھىم نۇقتىسىدىمۇ پەرق بولسىمۇ، لېكىن 20 ـ ئەسىردىن بۇيانقى بارلىق بۆلگۈنچىلىك ھەرىكەتلە-رىنىڭ «پانتۈركىزم» ۋە «پانئىسلامىزم» نى ئۆزىنىڭ مە-نىۋى تۈۋرۈكى قىلىش، جۇڭگونى پارچىلاش، «شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى» قۇرۇشنى نىشان قىلىشتەك بۇ ئورتاق ئالاھىدىلىكى باشتىن ـ ئاخىر ئۆزگەرمىدى. شۇ-ڭا، «ئۇچ كىتاب» «پانتۈركىزم» ۋە «پانئىسلامىزم» نىڭ يېقىنقى ئەسىردە شىنجاڭدا تارقىلىشى ۋە يامرىشىنىڭ مەھسۇلى؛ «ئۇچ كىتاب» نىڭ بارلىققا كېلىشى خەلقئارا ۋە ئىچكى ئارقا كۆرۈنۈشكە ئىگە بولۇپلا قالماستىن، يەنە ئۇ-نىڭ ئالاھىدە تارىخىي مەنبەسى ۋە ئىدىيىۋى نەزەرىيە مەن-بەسى بار؛ «ئۇچ كىتاب» نىڭ بۈگۈنكى كۈندە ئاشكارا نەشر قىلىنىشى ۋە تارقىتىلىشى بولسا، شىنجاڭدا نۆۋەتتە ئىدېئولوگىيە ساھەسىدىكى بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرۇش كۈرىشىنىڭ كەسكىنلىكى ۋە تەخىرسىزلىكىنى گەۋدىلىك ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. شىنجاڭنىڭ بىر ئەسىردىن بۇيان-قى بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرۇش كۈرەش تارىخىغا، «ئۇچ كىتاب» بىلەن تونۇرداش بولغان «شەرقىي تۈركىستان تارىخى» دىكى بۆلگۈنچىلىك ئىدىيە سىستېمىسىنى تەنقىد قىلىشقا بىرلەشتۈرۈپ، «ئۇچ كىتاب» نىڭ بۆلگۈنچى خاراكتېرلىك سىياسىي خاتا نۇقتىئىنەزەرلىرىنى چوڭقۇر تەھلىل قىلىش، ئۇنىڭ تەسىرى ۋە زەھىرىنى تۈگە-

تىش — نۆۋەتتە ۋە بۇنىڭدىن كېيىنكى بىر مەزگىلدە شىنجاڭدا ئىدېئولوگىيە ساھەسىدە بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرۇش كۈرىشىدىكى بىر مۇھىم ۋەزىپە.

ئىككىنچى، «ئۈچ كىتاب» نى تەھلىل قىلىش ۋە تەنقىد قىلىش شىنجاڭ ئازاد بولغاندىن بۇيان ھەر مىللەت كادىرلىرى، ئاممىسى بىلەن بۆلگۈنچى كۈچلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئىدېئولوگىيە ساھەسىدىكى يەنە بىر قېتىملىق چوڭقۇر قاتلاملىق ئىدىيە جەھەتتىكى كۈچ سىنىشىش ھېسابلىنىدۇ. بۇ ئىدېئولوگىيە ساھەسىدىكى بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرۇش كۈرىشىدە ھەر ۋاقىت مېڭىنى سەگەك تۇتۇپ، توغرا دۆلەت قارىشى، مىللەت قارىشى، دىن قارىشى ۋە تارىخ قارىشى بىلەن ئىدېئولوگىيە ساھەسىدىكى كۈرەش بازىسىنى ئىگىلەشتە چىڭ تۇرۇپ، ھەر مىللەت كادىرلىرى ئاممىسىنى دۆلەتنىڭ بىرلىكى، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى قوغداش توغرىسىدىكى نەزەرىيىلەر بىلەن تەربىيىلىگەندىلا، بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرۇش كۈرىشىنىڭ مۇھىم ھالقىسىنى ئىگىلەپ، بەزى تۈپ خاراكتېرلىك مەسىلىلەرنى تەدرىجىي ھەل قىلىپ، بۆلگۈنچىلىكنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ئۈچۈن زۆرۈر بولغان «روھىي تۈۋرۈك» ۋە «ئىدىيىۋى ئاساس» نى تەدرىجىي تازىلىغىلى بولىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. مىللەتلەر مۇناسىۋىتىگە چېتىشلىق بولغان بەزى چوڭ نەزەرىيىۋى مەسىلىلەرنى، مەسىلەن، مىللەتنىڭ شەكىللىنىش مەسىلىسى، جۇڭگو ۋە جۇڭخۇا مىللەتلىرى ئۇقۇمى ۋە ئۇنىڭ مەزمۇنى مەسىلىسى، تارىختىكى دۆلەتنىڭ بىرلىكى ۋە بۆلۈنمە ھا-

لىتى، شۇنداقلا مىللەتلەر ئارىسىدىكى ئۇرۇشلار مەسىلى-
سى، تارىختىكى ۋەتەنپەرۋەرلىك ۋە «خائىنلىق» مەسىلى-
سى، تارىختىن بۇيانقى مىللەتلەر مۇناسىۋىتىنىڭ ئاساسىي
ئېقىمى بىلەن ئاساسىي ئېقىمى بولمىغان مەسىلىلەر قا-
تارلىقلارنى دۆلەتنىڭ بىرلىكىگە ۋە مىللەتلەر ئىتتىپاق-
لىقىغا پايدىلىق بولۇش پرىنسىپى بويىچە، نەزەرىيە بىلەن
ئەمەلىيەت بىرلەشتۈرۈلگەن ئاساستا تېخىمۇ چوڭقۇر تەت-
قىق قىلىپ، «ئۈچ كىتاب» قالايمىقانلاشتۇرۇۋەتكەن نەزە-
رىيە جەھەتتىكى ھەق ـ ناھەقنى قايتىدىن تۈزەش لازىم.
ئۈچىنچى، «ئۈچ كىتاب» تا ئەكس ئەتتۈرۈلگەن مە-
سىلىلەر يەنە ھەر مىللەت ئاممىسى ۋە ھەر مىللەت كادىر-
لىرى، بولۇپمۇ رەھبىرىي كادىرلارنىڭ بۆلگۈنچىلىككە
قارشى تۇرۇش ئېڭىنى ئۆستۈرۈشنىڭ ناھايىتى مۇھىملى-
قىنى ئىپادىلەپ بەردى. ئېغىر بۆلگۈنچىلىك ئىدىيىسىگە
ئىگە بولغان بۇ «ئۈچ كىتاب» نىڭ نەشىردىن چىقىشىدەك
ئەھۋاللارغا ھەر مىللەت كادىرلىرى ۋە ئاممىسى ئىدىيە
جەھەتتە ھوشيار بولۇشى ۋە بۇنىڭغا ئەستايىدىل مۇئامىلە
قىلىشى لازىم. شىنجاڭ ئازاد بولغاندىن كېيىن، گەرچە
ئىدېئولوگىيە ساھەسىدە «پانتۈركىزم»، «پانئىسلامىزم» ۋە
بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرۇش كۈرەشلىرى، مەسىلەن،
20 ـ ئەسىرنىڭ 50 ـ يىللىرىنىڭ ئاخىرىدا قانات يايدۇ-
رۇلغان يەرلىك مىللەتچىلىك ئىدىيىسىگە قارشى تۇرۇش
خىزمىتى، 20 ـ ئەسىرنىڭ 70 ـ يىللىرىنىڭ باشلىرىدا
ئېلىپ بېرىلغان «شەرقىي تۈركىستان ئىنقىلابىي پارتى-
يىسى» ۋە ئۇنىڭ بۆلگۈنچىلىك ئىدىيىسىنى تازىلاش قاتار-

لىقلار ئېلىپ بېرىلغان بولسىمۇ، لېكىن ئەينى ۋاقىتتىكى
شارائىتنىڭ چەكلىمىسى تۈپەيلىدىن بۇنى ياكى مەلۇم
يۈكسەكلىككە كۆتۈرۈپ تونۇمىدۇق، ياكى چەكلىك دائىر-
دىلا چەكلىنىپ، ئىزچىل تۈردە «شەرقىي تۈركىستان تا-
رىخى» ۋەكىللىكىدىكى كونا جۇڭگودىن قېپقالغان بۆلگۈن-
چىلىك پىكىر ئېقىمىنى ئاشكارا تەنقىد قىلىشتەك پۇرسەت
بولمىدى. قىسمەن كادىرلار ۋە ئاممىدا يەنىلا مۇجمەل تو-
نۇشلار مەۋجۇت، «پانتۈركىزم»، «پانئىسلامىزم» چە دۆلەت
قارىشى، مىللەت قارىشى، دىن قارىشى ۋە تارىخ قارىشى يە-
نىلا ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە مەلۇم بازارغا ئىگە.

«ئۈچ كىتاب» نىڭ تەسىرىنى تۈگىتىش ئۈچۈن، ئى-
جابىي تەربىيىنى كۈچەيتىش كېرەك. پۈتۈن ئاپتونوم
رايوندىكى ھەر مىللەت كادىرلىرى، ئاممىسى ۋە ياشلارغا،
بولۇپمۇ ئوقۇغۇچىلارغا پىلانلىق، مەقسەتلىك ھالدا ۋەتەن-
نىڭ بىرلىكىنى قوغداش، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى كۈ-
چەيتىش، بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرۇش بويىچە ئىجابىي
تەربىيە ئېلىپ بېرىش لازىم؛ شىنجاڭنىڭ يەرلىك تارىخى
ۋە ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ تارىخىنى تەتقىق قىلىش ۋە
تەشۋىق قىلىشنى كۈچەيتىپ، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت
خەلقىنى شىنجاڭنىڭ يەرلىك تەرەققىياتى ۋە ئۆز مىللى-
تىنىڭ تەرەققىيات تارىخىنى توغرا ئىگىلەش ئىمكانىيى-
تىگە ئىگە قىلىش لازىم؛ ياش ئوقۇغۇچىلارغا ۋەتەنپەرۋەر-
لىك ۋە شىنجاڭنىڭ تارىخى، شۇنداقلا مىللىتىنىڭ تارىخى
توغرىسىدا ئاساسىي بىلىم تەربىيىسى ئېلىپ بېرىش
لازىم.

20 - ئەسىرنىڭ 90 - يىللىرىدىكى بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرۇش كۈرىشىنىڭ ۋەزىيىتى

20 - ئەسىرنىڭ 90 - يىللىرى چېگرا ئىچى ۋە سىرتىدىكى كۆپ جەھەتتىكى ئامىللارنىڭ تەسىرىدە، شىنجاڭدىكى بۆلگۈنچىلىك ھەرىكەتلىرىدە ئۆرلەش يۈزلىنىشى كۆرۈلدى. چېگرا سىرتىدىن ئېيتقاندا، 20 - ئەسىرنىڭ 80 - يىللىرىنىڭ ئاخىرىدىن 90 - يىللىرىنىڭ باشلىرىغىچە يۈز بەرگەن شەرقىي ياۋروپادىكى جىددىي ئۆزگىرىش، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ پارچىلىنىشى قاتارلىقلار شىنجاڭنىڭ قىسمەن جايلىرىدا كۈنسايىن كۈچىيىۋاتقان چېكىدىن ئاشقان مىللەت ئېڭىغا زور دەرىجىدە تۈرتكە بولدى. بۆلگۈنچى كۈچلەر پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، شىنجاڭمۇ سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ رېسپۇبلىكىلىرىنى ئۈلگە قىلىپ، «مۇستەقىل» لىق قەدىمىنى تېزلىتىشى كېرەك، دەپ جار سالدى. بۇنىڭدىن باشقا، چېگرا سىرتىدىكى بۆلگۈنچى تەشكىلاتلارمۇ شىنجاڭغا قاراتقان سىڭىپ كىرىش ۋە شىنجاڭدا توپىلاڭ كۆتۈرۈشنى پىلانلاش خىزمىتىنى جىددىيلەشتۈردى. چېگرا ئىچىدىن ئېيتقاندا، بىرىنچىدىن، بۆلگۈنچى كۈچلەر قىسمەن رايونلاردا بارلىققا كەلگەن دىنىي ئەسەبىيلىك ۋە چېكىدىن ئاشقان مىللىي

كەيپىياتتىن يەنىمۇ پايدىلىنىشقا باشلىدى، ئىككىنچىدىن، قىسمەن رايونلاردىكى ئاساسىي قاتلام ھاكىمىيەت تەشكىلاتلىرى ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە بۆلگۈنچىلىك تەشۋىقاتى، سىڭىپ كىرىش ۋە دىنىي ئەسەبىيلىكنىڭ چىرىتىشىگە ئۇچرىدى، بۇنىڭ بىلەن ھۆكۈمەتنىڭ تۈرلۈك خىزمەتلىرى ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە تەسىرگە ئۇچرىدى، سىياسەت، فاڭجېنلار ئاساسىي قاتلامدا چوڭقۇر ئىزچىللىشىپ كېتەلمىدى.

1. بۆلگۈنچىلىك ھەرىكەتلىرىنىڭ تەشكىللىك ھەرىكەت ئېلىپ بېرىش مەزگىلىگە قەدەم قويۇشى

20 ـ ئەسىرنىڭ 90 ـ يىللىرىدىكى شىنجاڭدىكى بۆلگۈنچىلىك ھەرىكەتلىرىنىڭ ئىپادىلىنىش شەكلىدىن ئېيتقاندا، بىر يېڭى ئالاھىدىلىك شۇ بولدىكى، تۈرلۈك بۆلگۈنچى تەشكىلاتلار ۋە پارتىيىلەر كۈنسايىن كۆپەيدى، بۆلگۈنچى كۈچلەر تەشكىللىك ھەرىكەت ئېلىپ بېرىش مەزگىلىگە قەدەم قويدى. 20 ـ ئەسىرنىڭ 60 ـ يىللىرىنىڭ ئاخىرىدىن 70 ـ يىللىرىنىڭ باشلىرىغىچە، شىنجاڭدا «شەرقىي تۈركىستان خەلق ئىنقىلابىي پارتىيىسى» بارلىققا كەلگەندىن سىرت، 20 ـ ئەسىرنىڭ 80 ـ يىللىرىنىڭ باشلىرىدا پەقەت ئىككى بۆلگۈنچى پارتىيە، يەنى «شەرقىي تۈركىستان يالقۇن پارتىيىسى» بىلەن «ئوتتۇرا ئاسىيا ئۇيغۇرىستان ياشلار ئۇچقۇن پارتىيىسى»نى قۇرۇش دېلوسىلا پاش قىلىنغانىدى. لېكىن، 20 ـ ئەسىرنىڭ 90 ـ يىللىرىغا كەلگەندە، شىنجاڭدىكى تەشكىللىك، پروگرام-

مىسى بولغان بۆلگۈنچى پارتىيىلەر ۋە بۆلگۈنچى گۇ-
رۇھلارنىڭ پەيدا بولۇش دېلولىرى شىددەت بىلەن كۆپەي-
دى. 1990 ـ يىلىدىن 1995 ـ يىلىغىچە بولغان ئالتە يىل
ئىچىدە، شىنجاڭدىكى جامائەت خەۋپسىزلىكى تارماقلىرى
بۆلگۈنچى پارتىيە تەشكىلاتى قۇرۇش ۋە بۆلگۈنچى گۇ-
رۇھلارنى تەشكىللەش دېلوسىدىن 109 نى پاش قىلدى. بۇ-
نىڭ ئىچىدە، 1995 ـ يىلىلا پۈتۈن شىنجاڭدىكى جامائەت
خەۋپسىزلىكى ئورگانلىرى بۆلگۈنچى تەشكىلات قۇرۇش ۋە
بۆلگۈنچى گۇرۇھ تەشكىللەش دېلوسىدىن 32 نى پاش
قىلدى، بۇ 20 ـ ئەسىرنىڭ 80 ـ يىللىرىدىن بۇيان
شىنجاڭ رايونىدا بۆلگۈنچى تەشكىلاتلار، گۇرۇھلارنى پاش
قىلىش ئەڭ كۆپ بولغان يىل بولۇپ، ئالدىنقى يىلىغا قا-
رىغاندا بىر ھەسسىگە يېقىن كۆپەيگەن.

جامائەت خەۋپسىزلىكى تارماقلىرىمىز بۇ بۆلگۈنچى
تەشكىلاتلار، گۇرۇھلارغا كۆپ قېتىم زەربە بەرگەن بولسى-
مۇ، لېكىن توردىن چۈشۈپ قالغان بىر قىسىم تايانچ
ئۇنسۇرلارنىڭ تەشكىللىشى ئارقىسىدا قايتىدىن بىخلىنىپ
زورايدى. مەسىلەن، 1990 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا پاش قى-
لىنغان «ئىسلام ئىسلاھاتچىلىرى پارتىيىسى» نىڭ توردىن
چۈشۈپ قالغان ئۇنسۇرلىرى ھىممىت تالىپ ۋە ئىدىرىس-
خانلار قالدۇق مۇرىتلىرىنى يېڭىۋاشتىن يىغىپ، يېڭىدىن
ئەزا قوبۇل قىلىپ، «ئىسلام ئىسلاھاتچىلىرى زەربىدارلار
ئەترىتى» نى قۇرغان ھەمدە تېزدىنلا 130 دىن ئارتۇق شاي-
كىغا ئىگە جىنايى گۇرۇھ شەكىللەندۈرۈپ، ئىلگىرى ـ
كېيىن بولۇپ ئۈرۈمچىدىكى «5 ـ فېۋرال» پارتلىتىش دې-

لوسى، شايار ناھىيىلىك يېزا ئىگىلىك بانكىسىدىن 500
مىڭ يۈەن پۇلنى قوراللىق بۇلاشتەك بىر يۈرۈش چوڭ،
قەبىھ دېلولارنى سادىر قىلدى. بەزى بۆلگۈنچى تەش-
كىلاتلار، گۇرۇھلار مەلۇم جايدا بىخلىنىپلا، رايون ئاتلاپ
ھەرىكەت ئېلىپ بېرىپ، تېزدىن زورايدى. مەسىلەن،
1992 - يىلى پاش قىلىنغان «شەرقىي تۈركىستان مىللىي
ئازادلىق تەشكىلاتى» دېلوسىدىكى ئاساسلىق جىنايەتچى
روزى مەمەت، 1988 - يىلى ئۈرۈمچىدە ئۆگىنىش مەزگى-
لىدە ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ ئىككى قېتىم «پارتىيە قۇ-
رۇش يىغىنى» ئېچىپ، 19 ئەزا تەرەققىي قىلدۇرغان،
1990 - يىلى روزى مەمەت يۇرتىغا قايتىپ بارغاندىن كې-
يىن داۋاملىق ئەزا قوبۇل قىلغان، بۇ دېلو قەشقەر، قۇ-
مۇل، ئىلى، بايىنغولىندىن ئىبارەت تۆت ۋىلايەت،
ئوبلاستقا، توققۇز ناھىيە، شەھەرگە چېتىشلىق بولغان،
تەشكىلات ئەزالىرى 160 نەچچە ئادەمگە يەتكەن. 1995 -
يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە، شىنجاڭدىكى جامائەت خەۋپسىزلىكى
تارماقلىرى ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ مۇھىم بۆلگۈنچى
پارتىيە، تەشكىلاتلاردىن بەشنى پاش قىلدى. يەنى 1990 -
يىلى قۇرۇلغان «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام پارتىيىسى»،
1988 - يىلى قۇرۇلغان «تەڭرىتاغ مىللەت قۇتقۇزغۇچى-
لىرى پارتىيىسى»، 1990 - يىلى قۇرۇلغان «شەرقىي تۈر-
كىستان ئىسلام ئىسلاھاتچىلىرى پارتىيىسى»(«ئىسلام
ئىسلاھاتچىلىرى زەربىدارلار ئەترىتى» نى ئىچىگە ئالىدۇ)،
1991 - يىلى قۇرۇلغان «شەرقىي تۈركىستان دېموكراتىك
ئىسلام پارتىيىسى»، 1994 - يىلى قۇرۇلغان «شەرقىي

تۈركىستان ئادالەت پارتىيىسى». بۇنىڭ ئىچىدىكى «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام پارتىيىسى» 1990 - يىلى ئاقتۇ ناھىيىسىنىڭ بارىن يېزىسىدا يۈز بەرگەن بۆلگۈنچىلىك، تېررورلۇق توپىلىڭىنى بىۋاسىتە پىلانلىغان ۋە ئۇنىڭغا تەشكىلاتچىلىق قىلغان. بۇ پارتىيىنىڭ كاتتىۋېشى زەيدىن يۇسۇپ «ئىسلام پادىشاھلىقى» قۇرۇش ئۈچۈن، 10 يىل تېررورلۇق ئۇرۇشى، 10 يىل پارتىزانلىق ئۇرۇشى ۋە 10 يىل مۇنتىزىم ئۇرۇش ئېلىپ بارىمىز، دەپ جار سالغان.

يېقىنقى يىللاردىن بۇيانقى بۆلگۈنچى پارتىيىلەر ۋە گۇرۇھلار، تەشكىلاتلارنىڭ ئەزالىرى ياشلىشىش، ساۋاتلىق بولۇش ۋە تەشكىلىي بىردەك بولۇش يۈزلىنىشىنى ئالدى. بۇنىڭ ئىچىدە، يېرىمىدىن كۆپرەكى يوشۇرۇن ۋە خۇسۇسىي دىنىي مەكتەپلەردە يېتىشتۈرۈلگەن، ئۈچىغا چىققان دىنىي ئەسەبىيلىك ئىدىيىسى بولغان تالىپلاردۇر. شۇنىڭ بىلەن بىللە، بۇ بۆلگۈنچى پارتىيە، گۇرۇھلار ۋە تەشكىلاتلار مەكتەپلەرگە سىڭىپ كىرىشنى جىددىيلەشتۈردى. ئۇلار: «شىنجاڭنىڭ مۇستەقىللىقىنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن چوقۇم بىلىملىك زاتلارنى كۆپرەك قولغا كەلتۈرۈش كېرەك، چوقۇم مەكتەپلەردە كۈچلەرنى تەرەققىي قىلدۇرۇش كېرەك» دەپ جار سالدى. 1994 - يىلى، جەنۇبىي شىنجاڭدىكى بۆلگۈنچى پارتىيە، گۇرۇھلار ۋە تەشكىلاتلار سىياسەت، ئىقتىساد، ھەرىكەت جەھەتتە بىرلىككە كېلىشنى تەدرىجىي ئىشقا ئاشۇرۇش؛ تەشكىلىي خادىملىرىنى ياشلاشتۇرۇش، ساۋاتلىق بولۇش، بىلىم ئەھلىدىن بولۇشتەك تەشكىلاتنى يەنىمۇ كۈچەيتىش نىشانىنى ئوت-

تۇرىغا قويدى.

مۇتلەق كۆپ ساندىكى بۆلگۈنچى پارتىيە ۋە گۇرۇھلار، تەشكىلاتلار زوراۋانلىق، تېررورلۇق ۋاسىتىسى ئارقىلىق شىنجاڭنى پارچىلاش مەقسىتىگە يېتىشنى تەشەببۇس قىلدى. ئۇلار بىۋاسىتە پىلانلىغان ۋە يولغا قويغان تۇرلۇك پارتلىتىش، يوشۇرۇن ئۆلتۈرۈش قاتارلىق تېررورلۇق دې- لولار يىلدىن - يىلغا كۆپىيىشكە باشلىدى. 1990 - يىل- دىن 1995 - يىلىغىچە بۆلگۈنچىلىك، بۇزغۇنچىلىق قى- لىش مەقسىتىدىكى پارتلىتىش ۋە پارتلىتىشنى پىلانلاش دېلوسىدىن جەمئىي 26 سى سادىر بولدى. ئۇلار تېررور- لۇق ۋەقەلىرىنى سادىر قىلىشتا يەنە دۆلەت ئىچى ۋە سىر- تىدىكى ۋەزىيەتكە ماسلىشىشقا دىققەت قىلىپ، بۇ ئارقىلىق تەسىرىنى كېڭەيتمەكچى بولدى. مەسىلەن، بۆلگۈنچى پار- تىيە ۋە گۇرۇھلار شياڭگاڭنى ۋەتەن قوينىغا قايتۇرۇپ كې- لىش ھارپىسىدا، جۇڭگو بىلەن ئەنگلىيە ئوتتۇرىسىدا چو- قۇم ئۇرۇش پارتلايدۇ، بۇنىڭ بىلەن دۇنيادىكى زىددىيەتلەر كەسكىنلىشىپ كېتىدۇ، شۇڭا بۇ مۇستەقىللىقنى قولغا كەلتۈرۈشنىڭ ياخشى پۇرسىتى، دەپ پەرەز قىلىپ، كۆ- پىنچىسى 1996 - يىلى تەييارلىق كۆرۈپ، كۈچ ۋە قورال - ياراغ، ئوق - دورا توپلاپ، 1997 - يىلى زوراۋاندى- لىق، تېررورلۇق ۋاسىتىسى ئارقىلىق «شىنجاڭنىڭ مۇس- تەقىللىقى» نى قولغا كەلتۈرۈش پىلانىنى تۈزۈشكەن. تو- لۇق بولمىغان ستاتىستىكىغا ئاساسلانغاندا، جامائەت خەۋپسىزلىكى ئورگانلىرىمىز 1990 - يىلدىن 1995 - يىلىغىچە پاش قىلىنغان 190 بۆلگۈنچى گۇرۇھ، تەشكىلات-

نىڭ قولىدىن جەمئىي 83 تال ھەر خىل ئۇزۇن ـ قىسقا
قورال (بۇنىڭ ئىچىدە چېگرا سىرتىدىن ئوغرىلىقچە ئېلىپ
كىرىلگىنى 15 تال)، 10 مىڭ پايدىن ئارتۇق ئوق، 41 دانە
پارتلىتىش ئۈسكۈنىسى، 248 دانە گرانات، 83 دانە چايقى-
لىدىغان بومبا، ئىككى توننىدىن ئارتۇق پارتلاتقۇچ دورا،
653 دانە كاپسۇل، 36 دانە پارتلىتىش ۋاقىت بەلگىلىگۈ-
چى، بىر تۈركۈم قورال ياساش قېلىپىنى قولغا چۈشۈر-
گەن. ھۆكۈمەت دېلوغا چېتىشلىق خادىملارنى ناھايىتى
ئېھتىياتچانلىق بىلەن بىر تەرەپ قىلدى. 1996 ـ يىلىنىڭ
ئاخىرىدىكى ستاتىستىكىغا ئاساسلانغاندا، جامائەت خەۋپ-
سىزلىكى ئورگانلىرىمىز 1990 ـ يىلىدىن 1995 ـ يىلى-
غىچە پاش قىلغان 109 بۆلگۈنچى گۇرۇھ، تەشكىلاتنىڭ
ئەزاسى 1831 كىشىگە يەتكەن بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە: ئۆ-
لۈم جازاسى، كېچىكتۈرۈپ ئىجرا قىلىنىدىغان ئۆلۈم
جازاسى بېرىلگەنلەر 10 نەپەر (بۇلارنىڭ ھەممىسى بارىن
يېزىسىدا توپىلاڭ كۆتۈرگەنلەرنىڭ كاتتىۋاشلىرى ۋە
1992 ـ يىلىدىكى «5 ـ فېۋرال» پارتلىتىش دېلوسىنىڭ
تايانچ ئۇنسۇرلىرى، كاتتىۋاشلىرى)؛ قانۇن بويىچە جازا
مۇددىتى كېسىلىپ ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىشكە يوللانغان-
لىرى 263 نەپەر؛ ئەمگەك ئارقىلىق تەربىيە بىلەن ئۆز-
گەرتىلگەنلىرى 121 نەپەر؛ تەكشۈرۈلۈۋاتقان، بىر تەرەپ
قىلىنىش ئالدىدا تۇرۇۋاتقانلىرى 655 نەپەر؛ مەمۇرىي جە-
ھەتتىن بىر تەرەپ قىلىنغانلار ياكى تەنقىدىي تەربىيە بې-
رىلىپ قويۇپ بېرىلگەنلەر، ئەيىبلەش كەچۈرۈم قىلىن-
غانلار 782 نەپەر.

1998 - يىلىنىڭ ئالدى - كەينىدىكى مەزگىل شىنجاڭدىكى بۆلگۈنچى پارتىيە ۋە گۇرۇھلار، تەشكىلاتلارنىڭ ھەرىكەتلىرى ئەڭ ئەۋج ئالغان مەزگىل بولدى. ستاتىستىكىغا ئاساسلانغاندا، شۇ يىلى پۈتۈن شىنجاڭدا بۆلگۈنچى پارتىيە ۋە گۇرۇھلار، تەشكىلاتلاردىن 195 ى پاش قىلىنغان بولۇپ، ئالدىنقى يىلغا قارىغاندا 46 سى كۆپەيگەن، دېلوغا چېتىشلىق خادىملار 1194 كە يەتكەن. بۇ تەشكىلات ۋە گۇرۇھلارنىڭ ئالاھىدىلىكى مۇنداق بولغان: بىرىنچىدىن، توردىن چۈشۈپ قالغان زوراۋان، تېررورچى ئۇنسۇرلار يېڭىۋاشتىن جەم بولۇپ تەشكىللەنگەن، تەشكىلاتلار ۋە گۇرۇھلار ھامان ئۆزئارا گىرەلىشىپ، تور بولۇپ شەكىللەنگەن؛ ئىككىنچىدىن، ئوغرىلىق قىلىش، بۇلاڭچىلىق قىلىش، چامباش ئۆگىنىش، مەبلەغ، قورال توپلاش، پارتلىتىش ئۈسكۈنىلىرىنى ياساش قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسىنى ئىچىگە ئالغان بولۇپ، كۆپىنچىسىدە زوراۋانلىق، تېررورلۇق ھەرىكەتلىرىنى ئېلىپ بېرىش خاھىشى بولغان؛ ئۈچىنچىدىن، بۆلگۈنچىلىك تەشۋىقاتى ھەرىكىتىنى تەشكىللىك ئېلىپ بارغان، «تەبلىغ» ھەرىكىتى ۋە «غازات» تەربىيىسىنى تەشكىلاتنىڭ بارلىق ھەرىكەتلىرىنىڭ ھەرقايسى ھالقىلىرىغىچە سىڭدۈرگەن؛ تۆتىنچىدىن، تەشكىلىي سىستېمىسى تېخىمۇ مۇستەھكەم بولغان، بەزىلىرى «قۇرئان» تۇتقۇزۇپ قەسەم قىلدۇرۇش، رەھىمسىز جازالار ئارقىلىق سىناش قاتارلىق شەكىللەرنى قوللىنىپ ئەزالىرىنى تەرەققىي قىلدۇرغان، ئەزالىرى كۆپىنچى ھاللاردا يەككە ئالاقە قىلىشقان، ھەرىكىتى تېخىمۇ يوشۇرۇن بولغان؛

بەشىنچىدىن، زوراۋانلىق، تېررورلۇق مەشىقلىرى، پارتى-
لىتىش ئۇسكۇنىلىرى، شۇنداقلا زوراۋانلىق، تېررورلۇق
جابدۇقلىرىنى ياساش مەشىقلىرىنى ئېلىپ بارغان تەش-
كىلات، گۇرۇھلارنىڭ سانى ئۇزلۇكسىز كۆپەيگەن.
1998 ـ يىلى، پۈتۈن شىنجاڭ بويىچە چېگرا ئىچى ۋە
سىرتىدىكى دۈشمەن ئۇنسۇرلار قوزغان زوراۋانلىق، تېر-
رورلۇق مەشىق نۇقتىلىرىدىن 27 سى بىتچىت قىلىنىپ،
بىر تۈركۈم ئۆزلىرى ياسىۋالغان پارتلاتقۇچلار، پارتلىتىش
دورىلىرى، قورال ـ ياراغ، ئوق ـ دورا ۋە ياساش ئۇسكۇ-
نىلىرى قولغا چۈشۈرۈلگەن. بۇ تەشكىلاتلار، گۇرۇھلارنىڭ
ئەزالىرىنىڭ تەشكىللىنىشى مۇرەككەپ بولۇپ، ئاساسلىق
تايانچ ئۇنسۇرلىرى دېلو سادىر قىلىپ قېچىپ يۈرگەن
زوراۋان، تېررورچى ئۇنسۇرلار ۋە ئۇچىغا چىققان دىنىي
ئىدىيىدە چىڭ تۇرىدىغان يوشۇرۇن تەربىيىلەنگەن تا-
لىپلاردۇر.
1999 ـ يىلى، پۈتۈن شىنجاڭ بويىچە بۆلگۈنچى پار-
تىيە ۋە گۇرۇھلار، تەشكىلاتلار دېلوسىدىن 76سى پاش قى-
لىندى، بۇ دېلوغا چېتىشلىق ئادەم 1650 ئىدى. ۋەزىيەت-
نىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ، بۆلگۈنچى كۈچلەر تەشكىلات
سىستېمىسىنى يەنىمۇ كۈچەيتمەكچى بولۇشتى. شۇ يىل-
لىرى جەنۇبىي شىنجاڭدا مۇھىم زوراۋانلىق، تېررورلۇق
بۆلگۈنچى تەشكىلاتىدىن ئىككىسى پاش قىلىندى، بۇنىڭ
بىرى، قەشقەر ۋىلايىتىدىكى مەتىمىن خېلىل باشچىلى-
قىدىكى «قېرىنداشلار جەمئىيىتى» بولۇپ، بۇ دېلوغا چې-
تىشلىق ئادەم 34 ئىدى، بۇنىڭ ئىچىدىكى قىسمەن كى-

شىلەر چەت ئەلدىكى تېررورلۇق مەشىق لاگېرىدا مەشىق قوبۇل قىلغانلار ئىدى، ئۇلار قەشقەر ۋىلايىتىگە قاراشلىق يەكەن ناھىيىسى، قەشقەر شەھىرى، قەشقەر كونىشەھەر ناھىيىسى ئەتراپىدا مەخسۇس يوشۇرۇن ئۆلتۈرۈش قاتارلىق تېررورلۇق ھەرىكەتلىرىنى ئېلىپ بارغان؛ يەنە بىرى، خوتەن ۋىلايىتىدىكى «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام ئازادلىق پارتىيىسى» («كۆرەش گۇرۇھى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ) ئىدى. ئۇلار چېگرا سىرتىدىكى ھەسەن مەخسۇم باشچىلىقىدىكى تېررورلۇق تەشكىلاتى «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام ھەرىكىتى»نىڭ قوماندانلىقىدا، زوراۋانلىق، تېررورلۇق ۋاسىتىلىرى ئارقىلىق «شەرقىي تۈركىستان»نى ئازاد قىلىپ، «ئىسلام دۆلىتى» قۇرماقچى بولغان. بۇ پارتىيىنىڭ خوتەن ۋىلايىتىدە 16 تارماق ئاپپاراتى بولۇپ، دېلوغا چېتىشلىق ئادەم 600دىن ئارتۇق ئىدى.

2. بۆلگۈنچىلىك قىلىش خاراكتېرىدىكى قالايمىقانچىلىق تۇغدۇرۇش ۋەقەلىرىنىڭ دەرىجىسىنىڭ ئېشىشى

1990 ـ يىلىدىن 1999 ـ يىلىغىچە بولغان 10 يىلدا، شىنجاڭدا بىرقەدەر چوڭ تەسىر كۆرسەتكەن بۆلگۈنچىلىك خاراكتېرىدىكى سىياسىي قالايمىقانچىلىق ھەرىكىتىدىن تۆتى يۈز بەردى، بۇنىڭ ئىككىسى جەنۇبىي شىنجاڭدىكى خوتەن ۋىلايىتىدە، ئىككىسى شىمالىي شىنجاڭدىكى ئىلى ۋىلايىتىدە يۈز بەردى. بۇنىڭ ئىچىدە، ئىلى ۋىلايىتىنىڭ غۇلجا ناھىيىسىدە 1997 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى يۈز بەرگەن «5 ـ فېۋرال» ۋەقەسىنىڭ بۆلگۈن-

چىلىك قىلىش، قالايمىقانچىلىق تۇغدۇرۇش خاراكتېرى ئەڭ ئېغىر بولدى، 1995 - يىلى 8 - ئايدا غۇلجا شەھىرىدە يۈز بەرگەن قانۇنسىز نامايىش قىلىش ۋەقەسىنى «5 - فېۋرال» قالايمىقانچىلىق تۇغدۇرۇش ۋەقەسىنىڭ «مۇقەددىمىسى» دېيىشكە بولاتتى.

ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستى شىنجاڭدا مۇھىم ئورۇنغا ئىگە، 20 - ئەسىرنىڭ 90 - يىللىرىدىن بۇيان، يوشۇرۇنغان بۆلگۈنچى كۈچلەر بۇ جايدا ھەرىكىتىنى جىددىيلەشتۈردى. ئۇلار ئەڭ دەسلەپتە ئۇيغۇرلارنىڭ ئەل ئىچى كۆڭۈل ئېچىش شەكلى بولغان مەشرەپتىن پايدىلىنىپ، تەشكىلىي جەھەتتىن ئالاقە باغلاپ، مەشرەپ ئېلىپ بارىدىغان مۇقىم ھەرىكەت سورۇنىدىن 200 نى قۇرغان، بۇنىڭغا قاتناشقۇچىلار 4000 ئادەمدىن ئېشىپ كەتكەن. يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ 1995 - يىلى 4 - ئاينىڭ 30 - كۈنى رايون ھالقىغان «ئىلى ياشلار مەشرەپ كومىتېتى» نى قۇرۇپ، باش «غازىي»، مۇئاۋىن باش قوماندان قاتارلىق تەشكىللىگۈچىلەرنى، ئاپپاراتلارنى سايلاپ چىققان ۋە تەسىس قىلغان، «مەشرەپ» شەكلىدىن پايدىلىنىپ، يوشۇرۇن ھالدا دىنىي ئەسەبىيلىكنى قۇتراتقان، ھەتتا ئۆشرە - زاكات يىغقان؛ شۇنىڭ بىلەن بىللە، مىللەت مۇناسىۋىتىگە ئارازلىق سالغان، ئاساسىي قاتلامنىڭ مەمۇرىي ۋە ئامانلىق باشقۇرۇش ئىشلىرىغا قول تىققان. شۇ جايدىكى خەلق ھۆكۈمىتى «ئىلى ياشلار مەشرەپ كومىتېتى»نىڭ ھەرىكىتى ئەل ئىچى كۆڭۈل ئېچىش دائىرىسىدىن خېلىلا ھالقىپ كەتتى، ئىجتىمائىي تەرتىپكە ۋە مۇقىملىققا زىيان يەتكۈز-

دى دەپ قاراپ، 1995 ـ يىلى 5 ـ ئايدا بۇ كومىتېتنىڭ بارلىق ھەرىكەتلىرىنى توختىتىشنى ئۇقتۇرغان؛ 8 ـ ئاي ـ نىڭ 13 ـ كۈنى، يەرلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى ئابدۇخېلىل باشچىلىقىدىكى بىرقانچە جاھىل ئۇنسۇرنى چاقىرتىپ سوراق قىلغان. «ئىلى ياشلار مەشرەپ كومىتې ـ تى» بۇنى باھانە قىلىپ، « 14 ـ ئاۋغۇست» قانۇنسىز ناما ـ يىش قىلىش ۋەقەسىنى سادىر قىلغان. نامايىشقا قاتناش ـ قۇچىلار 200 نەچچە ئادەمدىن 800 نەچچە ئادەمگە كۆپەي ـ گەن. نامايىش قىلىپ بولۇپ تارقالغاندىن كېيىن، 300 دەك ئادەم ئىلى ئوبلاستلىق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ئالدىغا كېلىپ جىم ئولتۇرۇۋالغان. ۋەقە تىنچىتىلغاندىن كېيىن، «ئىلى ياشلار مەشرەپ كومىتېتى» ۋە « 14 ـ ئاۋغۇست» قانۇنسىز نامايىشنى تەشكىللىگۈچىلەردىن بولۇپ 28 ئادەم تۇتۇپ تۇرۇلغان، بۇنىڭ ئىچىدە بەش ئادەم قانۇن بويىچە تۇتۇپ تۇرۇلۇپ تەكشۈرۈلگەن، 14 ئادەمگە تەنقىدىي تەربى ـ يە بېرىلگەن، توققۇز ئادەم بىر تەرەپ قىلىنغۇچە كېپىلگە بېرىلگەن.

شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئاساسلىقى جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ كورلا شەھىرىدە ھەرىكەت ئېلىپ بېرىۋاتقان بۆلگۈنچى تەشكىلات «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام ئاللا پارتىيىسى» (تۆۋەندە «ئاللا پارتىيىسى» دەپ ئاتىلىدۇ) ئىلىنىڭ ئىش ـ لىرىغا قول تىقىشقا باشلىغان. 1995 ـ يىلىدىن كېيىن، «ئاللا پارتىيىسى» ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ ئۆزىنىڭ 20 نەچچە جەنۇبىي شىنجاڭلىق ئەزاسىنى تەپسىر ئېيتىش نا ـ مى بىلەن ئىلىغا بۆلگۈنچىلىك قىلىش ۋە «غازات» تەشۋى ـ

قاتى ئېلىپ بېرىش، ئەزا قوبۇل قىلىش ۋە تەشكىلات قۇ-
رۇشقا ئەۋەتكەن. 1996 - يىلى 1 - ئايدا، «ئاللا پارتىيە-
سى» ئۈرۈمچىدىكى بىرقانچە تايانچىلىرىنى غۇلجىغا ئەۋە-
تىپ، جامائەت خەۋپسىزلىكى تارماقلىرى تەرىپىدىن قويۇپ
بېرىلگەن «ئىلى مەشرەپ كومىتېتى» نىڭ مۇئاۋىن باش
قوماندانى ئابدۇخېلىل قاتارلىقلار بىلەن مەخپىي ئۇچرىد-
شىپ، بۆلگۈنچىلىك ھەرىكىتى ئېلىپ بېرىش پىلانىنى يە-
نىمۇ ئىلگىرىلەپ تۈزگەن، ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ
غۇلجا شەھىرى، غۇلجا ناھىيىسىنىڭ يېزا - كەنتلىرىدە
ئالتە مەخپىي مەشىق نۇقتىسى قۇرۇپ، تايانچ خادىملارنى
يېپىق ھالەتتە زوراۋانلىق، تېررورلۇق مەشقى قىلدۇرۇپ،
ھەرىكەت ئېلىپ بېرىشقا پۇرسەت كۈتۈشكەن. 1997 - يى-
لى 2 - ئاينىڭ 5 - كۈنى، قەمەرىيە باھار بايرىمىنىڭ 2 -
كۈنى «ئاللا پارتىيىسى» نىڭ پىلانلىشى ۋە قوماندانلىق
قىلىشى بىلەن «5 - فېۋرال» قالايمىقانچىلىق تۇغدۇرۇش
ۋەقەسى غۇلجا شەھىرىدە يۈز بەرگەن. قالايمىقانچىلىق سا-
دىر قىلغۇچىلار «قۇرئاننى قورال قىلىپ كاپىرلارغا قارشى
قەتئىي كۈرەش قىلايلى» دەپ يېزىلغان لوزۇنكىلارنى كۆ-
تۈرۈپ، «خەنزۇلارنى قوغلاپ چىقىرايلى»، «ئىسلام پادى-
شاھلىقى قۇرايلى» دېگەن شوئارلارنى توۋلاپ، قانۇنسىز نا-
مايىش قىلغان، ئاخىرىدا بۇ ئۇرۇش، چېقىش، ئوت قو-
يۇش، ئادەم ئۆلتۈرۈشتەك بۆلگۈنچىلىك قىلىش قالايمى-
قانچىلىقىغا ئايلانغان، ھەتتا بىگۇناھ ئاممىنىڭ ئۆيلىرىگە
كىرىپ ئادەم ئۆلتۈرۈپ قاتىللىق قىلىشقان. 2 - ئاينىڭ
7 - كۈنى قالايمىقانچىلىق تۇغدۇرۇش ۋەقەسى ئاساسىي

جەھەتتىن تىنچىتىلغان. ستاتىستىكىغا ئاساسلانغاندا، 2 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنىدىن 2 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنىگىچە، جەمئىي يەتتە بىگۇناھ ئاما پاجىئەلىك ئۆلتۈرۈلگەن، بۇ-
نىڭ ئىچىدە ئاتا ـ ئانىسى ۋە 10 ياشلىق بالىسى بولۇپ بىر ئائىلە كىشىلىرى ئۆلتۈرۈلگەن؛ 198 نەپەر ئاما يا-
رىلانغان، بۇنىڭ ئىچىدە 50 ئادەم ئېغىر يارىلانغان، يەنە بىرقانچە ئادەم يوقاپ كەتكەن؛ شۇ جايدىكى جامائەت خەۋپ-
سىزلىكى كادىر، ساقچىلىرىدىن 30 ئادەم يارىلانغان، بۇ-
نىڭ ئىچىدە 14 ئادەم ئېغىر يارىلانغان؛ جەمئىي 39 دانە ئاپتوموبىل (ج خ ئورۇنلىرىنىڭ ئاپتوموبىللىرىمۇ بۇنىڭ ئىچىدە) چېقىۋېتىلگەن، ئوت قويۇۋېتىلگەن، ئىككى ئې-
غىز ئۆي كۆيدۈرۈۋېتىلگەن.

ئىلى «5 ـ فېۋرال» ۋەقەسى شىنجاڭ ئازاد بولغاندىن كېيىن يۈز بەرگەن تەشكىللىك، پىلانلىق، داۋاملاشقان ۋاقتى ئۇزۇن بولغان، خاراكتېرى ئەڭ قەبىھ بولغان، خەلقنىڭ ھاياتى ۋە مال ـ مۈلكى ئەڭ زور زىيانغا ئۇچرى-
غان بىر قېتىملىق بۆلگۈنچىلىك خاراكتېرىدىكى قالايمى-
قانچىلىق تۇغدۇرۇش ۋەقەسى بولۇپ، يەرلىكنىڭ ئىجتىما-
ئىي مۇقىملىقىغا ئېغىر دەرىجىدە زىيان يەتكۈزدى.

20 ـ ئەسىرنىڭ 90 ـ يىللىرى يۈز بەرگەن يەنە ئىككى قېتىملىق بۆلگۈنچىلىك خاراكتېرىدىكى قالايمى-
قانچىلىق تۇغدۇرۇش ۋەقەسى جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ خوتەن ۋىلايىتىدە يۈز بەردى. خوتەن شەھىرىنىڭ بەيتۇللا مەسچى-
تى خوتەن ۋىلايەتلىك مەمۇرىي مەھكىمىنىڭ ئارقا تەرىپى-
گە جايلاشقان بولۇپ، 1994 ـ يىلى كېڭەيتىپ سې-

لىنغاندىن كېيىن، بۇ مەسچىتنىڭ خاتىپى تەپسىر ئېيى-
تىشتىن پايدىلىنىپ، «غازات تارىخى» نى تەشۋىق قىلىپ،
دىنىي ئەسەبىيلىكنى قوزغىغان. 1995 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ
6 ـ كۈنى، خوتەن شەھەرلىك دىن ئىشلىرى باشقۇرۇش
ئىدارىسى بىلەن بىرلىك سەپ تارماقلىرى بۇ مەسچىتنىڭ
خاتىپىنى ئالماشتۇرۇشنى قارار قىلغان. ئاز ساندىكى بۆل-
گۈنچى ئۇنسۇرلار پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ئىغۋا توقۇپ ۋە
قوزغىتىپ، 400 دىن ئارتۇق ئەمەلىي ئەھۋالنى
بىلمەيدىغان دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئاممىنى باشلاپ،
«غازات» قىلىش شوئارىنى توۋلاپ، ج ك پ خوتەن ۋىلايەت-
لىك كومىتېتىنىڭ قورۇسىغا يوپۇرۇلۇپ كىرگەن. ئامما
ئارىسىغا كىرىۋالغان ئاز ساندىكى بۆلگۈنچى ئۇنسۇرلار
قالايمىقانچىلىقتىن پايدىلىنىپ قول سېلىپ، ئۇرۇش،
چېقىش، بۇلاشتەك قالايمىقانچىلىق سادىر قىلغان،
قىسمەن قالايمىقانچىلىق چىقارغۇچىلار ئىلگىرى ـ كېيىن
بولۇپ ۋىلايەتلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى باشقارمىسى ۋە
ۋىلايەتلىك مەمۇرىي مەھكىمىنىڭ قورۇسىغا ھۇجۇم قىل-
غان. قالايمىقانچىلىقتا جامائەت خەۋپسىزلىكى ، قوراللىق
ساقچى خادىملىرىدىن بولۇپ 67 ئادەم يارىلاندى. نەسىھەت
قىلىش ئۈنۈم بەرمىگەن ئەھۋال ئاستىدا، جامائەت خەۋپ-
سىزلىكى تارماقلىرى ۋە قوراللىق ساقچى قىسىملىرى
كەسكىن تەدبىر قوللىنىپ ئۇرۇش، چېقىش، بۇلاش بىلەن
شۇغۇللانغان باش جىنايەتچىنى قولغا ئالغان، بۇنىڭ بىلەن
ۋەقە تىنچىتىلغان. ۋەقەدىن كېيىن سەككىز ئادەم قانۇن
بويىچە بىر تەرەپ قىلىنغان.

1999 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى، خوتەن ۋىلايە-
تىنىڭ لوپ ناھىيىسىدە زوراۋانلىق، تېررورلۇق جىنايىتى
ئۆتكۈزگەن بىر ئۇنسۇر ئوچۇق سوت قىلىنىپ، ئۇنىڭغا
ئۆلۈم جازاسى بېرىلدى. بۆلگۈنچى كۈچلەرنىڭ پىلانلىشى
ۋە قۇتراتقۇلۇق قىلىشى بىلەن، بىر توپ ئامما جەسەتنى
بۇلاپ ئېلىپ كېتىپ، بىر مەسچىتكە كۆتۈرۈپ باردى،
قۇتراتقۇلۇق قىلىنغان ۋە ئەتراپتا قاراپ تۇرغان ئامما
2000 دىن كۆپرەككە يەتتى. جامائەت خەۋپسىزلىكى تار-
ماقلىرى، قوراللىق ساقچى قىسىملىرى ھەرىكەتكە كېلىپ
جەسەتنى قايتۇرۇپ كېلىپ، بېكىتىلگەن مەسچىتتە نامى-
زىنى چۈشۈرۈپ، يەرلىكىدە قويغۇزدى.

3. « شەرقىي تۈركىستان » تېررورچىلىقىغا قارشى تۇرۇش ۋە زەربە بېرىش كۈرەشلىرى

ماتېرىياللاردىن ئېنىقلىنىشىچە، بۈگۈنكى دۇنيادا
تېررورلۇق (تېررورىزم)نىڭ بېكىتىلىش تۈرى ۋە تەبىرى
150 خىلدىن ئاشىدىكەن. بۇنداق بولۇشىدىكى سەۋەب شۇ-
كى، تېررورلۇقنىڭ ھەممىسىنىڭ ئۆزىگە خاس ۋۇجۇدقا
كېلىش ۋە تەرەققىي قىلىش ئارقا كۆرۈنۈشى، مەۋجۇت بو-
لۇپ تۇرۇش ئىجتىمائىي ئاساسى بولۇپ، ھەممىسى ئۆز-
گىچە ئالاھىدىلىكىنى شەكىللەندۈرگەن. شۇڭا، دۇنيا مىق-
ياسىدىن ئېيتقاندا، تېررورلۇقنى بېكىتىشنىڭ بىرلا
پرىنسىپال تەبىرى بولۇشى كېرەك. ئۇنىڭ كونكرېت مەز-
مۇنىنى ھەرقايسى ئەللەر تامامەن ئۆز دۆلىتىدىكى تېررور-
لۇقنىڭ ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن يەنىمۇ ئىنچىكىلەشتۈر-

سە بولىدۇ.

تېررورلۇق 19 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا بارلىققا كەلگەن، دەسلەپكى چاغلاردا تېررورلۇق يوشۇ-رۇن ئۆلتۈرۈشنى ئاساس قىلغان بولۇپ، ئۇنىڭ بېكىتىد-لىشى ئاساسىي جەھەتتىن ھۆكۈمەتنىڭ مۇھىم خادىملىد-رى، ئوفىتسېرلار، رازۋېدكىچىلار ۋە خائىنلارغا ئوخشاش خەۋپى بىرقەدەر زور بولغان دۈشمەن شەخسلەرنى يوشۇرۇن ئۆلتۈرۈش ئارقىلىق ئىجتىمائىي ئىنقىلاب ئېلىپ بېرىش-تىكى بىر خىل سىياسىي تەشەببۇستىن ئىبارەت ئىدى. بۇ خىل سىياسىي تەشەببۇس 19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى رۇسىيىدە ئەڭ ئومۇملاشقان بىر خىل ئىنقىلاب شەكلى بولۇپ، ئەينى ۋاقىتتىكى «ئەل رايى پارتىيىسى» (1879 ـ يىلى « نارودنىكلار »دىن پار-چىلىنىپ چىقىپ قۇرۇلغان) ۋە «ھۆكۈمەتسىزلەر» يوشۇ-رۇن ئۆلتۈرۈشنى ئاساس قىلغان تېررورلۇقنى يولغا قويۇ-غانىدى. بۈگۈنكى كۈندە تېررورلۇقنىڭ مەزمۇنى تەرەققىي قىلىپ ۋە كېڭىيىپ، ئۆز دۈشمىنى بولغان يەككىلەرنى يوشۇرۇن ئۆلتۈرۈشتىن ئوت قويۇش، پارتلىتىش، قىر-غىنچىلىق قىلىش، زەھەر سېلىش، تۇتقۇن قىلىشقا كې-ڭەيدى؛ شەخسلەرگە ۋەھىمە سېلىشتىن جەمئىيەتتە ۋەھد-مە تۇغدۇرۇشقا تەرەققىي قىلدى. يۇقىرىقى تەھلىللەر ئار-قىلىق، تېررورلۇققا پرىنسىپال تەبىر بەرگىلى بولىدۇ، يەنى: كۆزلىگەن سىياسىي مەقسەتكە يېتىش ئۈچۈن، بىد-گۇناھلارغا قارىتا ئېلىپ بېرىلغان تەشكىللىك زوراۋانلىق ھەرىكىتىدۇر.

تېررورلۇق بۈگۈنكى دۇنيادىكى بىر چوڭ ئاپەت بو-لۇپ، خەلقئارا جەمئىيەتنىڭ تىنچلىقى، بىخەتەرلىكى ۋە تەرتىپىگە، بولۇپمۇ مۇناسىۋەتلىك دۆلەتلەرنىڭ مۇقىملى-قى، بىخەتەرلىكى ۋە تەرەققىياتىغا نىسبەتەن ئېغىر تەھدىت پەيدا قىلىدۇ. ئۇزاقتىن بۇيان، بولۇپمۇ 20 - ئەسىرنىڭ 90 - يىللىرىدىن بۇيان، جۇڭگو چېگراسى ئىچى ۋە سىر-تىدىكى «شەرقىي تۈركىستان» بۆلگۈنچى كۈچلىرى ئۆزلى-رىنىڭ شىنجاڭنى پارچىلاپ، ئاتالمىش «شەرقىي تۈركىس-تان دۆلىتى» ياكى «ئىسلام پادىشاھلىقى» قۇرۇش مەقسى-تىنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن، شىنجاڭدا ۋە مۇناسىۋەتلىك دۆلەتلەردە بىر قاتار زوراۋانلىق، تېررورلۇق ۋەقەلىرىنى پىلانلىدى ۋە ئۇنى ئېلىپ بېرىشقا تەشكىللاتچىلىق قىلدى. تېررورلۇقنىڭ پرىنسىپال تەبىرىگە ئاساسەن، «شەرقىي تۈركىستان» بۆلگۈنچى كۈچلىرىنى سېپى ئۆزىدىن تېر-رورچى كۈچلەر دەپ بېكىتىشكە بولىدۇ. ئۇنىڭ تېررورلۇق ھەرىكىتى تۆۋەندىكى مۇھىم ئامىللارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ:

(1) بىگۇناھ ئامما ئۈچۈن ئېيتقاندا، ئۇ ھەر مىللەت خەلق ئاممىسىنىڭ ھاياتى ۋە مال - مۈلكىنىڭ بىخەتەر-لىكى، شۇنداقلا ئىجتىمائىي مۇقىملىققا ئېغىر زىيان يەتكۈزىدۇ.

(2) ئۇ شىنجاڭنى پارچىلاپ، «شەرقىي تۈركىستان دۆلىتى» ياكى «ئىسلام پادىشاھلىقى» قۇرۇشنى سىياسىي مەقسەت قىلىدۇ.

(3) ئۇ بۆلگۈنچى پارتىيە ۋە گۇرۇھلارنىڭ تەشكىللىك ئېلىپ بارغان جىنايى ھەرىكىتى.

(4) ئۇ پارتىلىتىش، يوشۇرۇن ئۆلتۈرۈش، ئوت قويۇش، زەھەر سېلىشتەك بىر قاتار زوراۋانلىق، تېررورلۇق ۋاستىلىرىنى قوللىنىدۇ.

(5) ئۇ ئۆچمەنلىكنى قۇترىتىپ، زوراۋانلىقنى تەرغىب قىلىدۇ؛ ياكى دىنىدىن پايدىلىنىپ يات دىندىكىلەر ئۈستىدىن «غازات» قىلىشنى تەرغىب قىلىدۇ؛ جەمئىيەتتە تېررورلۇق كەيپىياتىنى پەيدا قىلىدۇ.

«شەرقىي تۈركىستان» تېررورچىلىقىنى يەنە بىرقانچە نۇقتىدىن چۈشەندۈرۈشكە توغرا كېلىدۇ. بىرىنچىدىن، دۆلىتىمىزنىڭ نۆۋەتتىكى ئىچكى ئەھۋالىدىن ئېيتقاندا، تېررورلۇقنىڭ پرىنسىپال تەبىرىگە ئۇيغۇن كېلىدىغىنى ئاساسلىقى شىنجاڭدىكى «شەرقىي تۈركىستان» كۈچلىرىدۇر. جۇڭگونىڭ باشقا جايلىرىدا ئاندا ـ ساندا يۈز بەرگەن پارچە ـ پۇرات، تەشكىلسىز زوراۋانلىق ھەرىكەتلىرى يەككە دېلولار بولۇپ، كۆپىنچىلىرى جىنايى ئىشلار جىنايىتىدىنلا ئىبارەت، تېررورلۇق كاتېگورىيىسىگە كىرمەيدۇ. ئىككىنچىدىن، «شەرقىي تۈركىستان» بۆلگۈنچىلىكى بىلەن «شەرقىي تۈركىستان» تېررورچىلىقىنىڭ مۇناسىۋىتى مەقسەت بىلەن ۋاستە ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتتۇر. بۆلگۈنچىلىك قىلىش مەقسەت، تېررورلۇق ۋاستە. تېررورلۇق دۈشمەن كۈچلەرنىڭ شىنجاڭنى پارچىلاپ، «شەرقىي تۈركىستان دۆلىتى» قۇرۇش ئۈچۈن قوللانغان ۋاستىسى، تېررورلۇقنىڭ ۋاستىلىرى ۋەزىيەتنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ ئۆزگىرىشى مۇمكىن، لېكىن ئۇنىڭ شىنجاڭنى پارچىلاشتەك مەقسىتى ئۆزگەرمەيدۇ. ئۈچىن-

چىدىن، «شەرقىي تۈركىستان» تېررورچىلىقىنىڭ شەكىل-
لىنىشى ۋە تەرەققىي قىلىشىدا چېگرا ئىچى ۋە سىرتىدىن
ئىبارەت ئىككى ئامىل بار. 20 - ئەسىرنىڭ 90 - يىللى-
رىغا قەدەم قويغاندىن كېيىن، خەلقئارا تېررورلۇقنىڭ
سىڭىپ كىرىشى ۋە تەسىر كۆرسىتىشى ئارقىسىدا، «شەر-
قىي تۈركىستان» كۈچلىرى زوراۋانلىق، تېررورلۇق ئاسا-
سىي ۋاستە قىلىنغان بۆلگۈنچىلىك، بۇزغۇنچىلىق ھەرى-
كەتلىرىنى ئېلىپ بېرىشقا باشلىدى.

جۇڭگو گوۋۇيۈەن ئاخبارات ئىشخانىسى ئېلان قىلغان
ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، 1990 - يىلدىن 2001 -
يىلغىچە، چېگرا ئىچى ۋە سىرتىدىكى «شەرقىي تۈركىس-
تان» تېررورچى كۈچلىرى جۇڭگو شىنجاڭ چېگراسى ئى-
چىدە ئاز دېگەندە 200 قېتىمدىن ئارتۇق تېررورلۇق،
زوراۋانلىق ۋەقەسى پەيدا قىلىپ، ھەر مىللەت ئاممىسى،
ئاساسىي قاتلام كادىرلىرى، دىنىي زاتلاردىن بولۇپ 162
ئادەمنىڭ ئۆلۈشىنى، 440 نەچچە ئادەمنىڭ يارىلىنىشىنى
كەلتۈرۈپ چىقارغان. ئۇلارنىڭ تېررورلۇق ھەرىكەتلىرىنى
ئاساسلىقى تۆۋەندىكىدەك بىرقانچە تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ:

(1) پارتلىتىش. بۇنىڭ ئىچىدە، ئۆلۈم - يېتىم پەيدا
قىلغان زور، قەبىھ دېلولاردىن: 1991 - يىلى 2 - ئاينىڭ
28 - كۈنىدىكى كۇچا ناھىيىلىك يولۇچى توشۇش بېكى-
تىدىكى سىنئالغۇ قويۇش زالىنى پارتلىتىش دېلوسى؛
1992 - يىلى 2 - ئاينىڭ 5 - كۈنىدىكى ئۈرۈمچى شە-
ھىرىدىكى ئاممىۋى قاتناش ئاپتوموبىللىرىنى پارتلىتىش
دېلوسى؛ 1993 - يىلى 6 - ئاينىڭ 17 - كۈنىدىكى قەش-

قەر شەھەرلىك يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى شىركىتىنىڭ ئىشخانا بىناسىنى پارتلىتىش دېلوسى؛ 1997 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنىدىكى ئۈرۈمچى شەھىرىنىڭ ئاممىۋى قاتناش ئاپتوموبىللىرىنى پارتلىتىش بىر يۈرۈش دېلوسى. بۇنىڭ ئىچىدە، 1997 ـ يىلى ئۈرۈمچىدە يۈز بەرگەن «25 ـ فېۋرال» ئاممىۋى قاتناش ئاپتوموبىللىرىنى پارتلىتىش بىر يۈرۈش دېلوسى ئاقىۋىتى ئەڭ ئېغىر بولغان قەبىھ دېلودۇر.

1997 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى، دەل بېيجىڭدا يولداش دېڭ شياۋپىڭغا تەزىيە بىلدۈرۈش يىغىنى ئۆتكۈزۈلگەن كۈنى، چۈشتىن كېيىن سائەت ئالتە يېرىم ئەتراپىدا، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ مەركىزي شەھىرى ئۈرۈمچىدە ئاممىۋى قاتناش ئاپتوموبىلىنى پارتلىتىش دېلوسى يۈز بەردى. بەش مىنۇتقا يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىدە، شەھەر مەركىزىدىكى ئۈچ ئاساسلىق كوچىدا ئارقا ـ ئارقىدىن ئۈچ قېتىم ئاممىۋى قاتناش ئاپتوموبىلى پارتلىدى. بۇ ۋەقەدە ئۈچ ئادەم نەق مەيداندا ئۆلدى، ئالتە نەپەر ئېغىر يارىدار قۇتقۇزۇش ئۈنۈم بەرمەي ئۆلدى، قالغان 68 نەپەر يارىدارنىڭ 28 ى ئېغىر يارىلاندى. يارىلانغان، ئۆلگەنلەر ئىچىدە خەنزۇ، ئۇيغۇر، خۇيزۇ، قىرغىز قاتارلىق تۆت مىللەتتىن بولغان ھەر خىل كەسىپتىكىلەر بولۇپ، نۇرغۇنلىرى ئاياللار، بالىلار ۋە ياشانغانلار ئىدى. پارتلىتىش دېلوسى يۈز بەرگەندىن كېيىن، مۇناسىۋەتلىك تارماقلار ھەرقايسى يوللاردا قاتناۋاتقان ئاممىۋى قاتناش ئاپتوموبىللىرىنى دەرھال تەكشۈرۈشنى ئۇقتۇرۇش قىلدى،

تەكشۈرۈش ئارقىلىق يەنە ئىككى ئاپتوموبىلدىن كاشىلا
كۆرۈلۈش سەۋەبىدىن پارتلىماي قالغان پارتلىتىش ئۈسكۈ-
نىسى تېپىلدى.

(2) يوشۇرۇن ئۆلتۈرۈش. تېرروررچى ئۇنسۇرلار دائىم
يوشۇرۇن ئۆلتۈرۈش ۋەقەسى تۇغدۇرۇش ئارقىلىق تەسى-
رىنى كېڭەيتىدۇ ۋە قالايمىقانچىلىق پەيدا قىلىدۇ. ستا-
تىستىكىغا ئاساسلانغاندا، 1993 - يىلىدىن 2001 - يىلى-
غىچە تەسىرى زور بولغان يوشۇرۇن ئۆلتۈرۈش تېررورلۇق
ۋەقەسىدىن 10 ى يۈز بەرگەن. 1996 - يىلى 4 - ئاينىڭ
29 - كۈنى، ئاقسۇ ۋىلايىتىنىڭ كۇچا ناھىيىسى ئالاقاغا
يېزىسىدا يۈز بەرگەن بىر يۈرۈش يوشۇرۇن ئۆلتۈرۈش دې-
لوسىنى مىسالغا ئېلىپ كۆرەيلى، 4 - ئاينىڭ 29 - كۈنى
مۇسۇلمانلارنىڭ ئەنئەنىۋى قۇربان ھېيتى ئىدى. شۇ كۈنى
ئەتىگەن سائەت ئالتىلەردە، ياسىن موللامەت باشچىلىقىدى-
كى تولۇق قوراللانغان ئون نەچچە تېررورچى ئۇنسۇر ئاي-
رىم - ئايرىم ھالدا شۇ يېزىنىڭ قۇناس كەنتى ئاھالىسى
قاۋۇل توقا (ئەر، 78 ياش، مەملىكەتلىك ئەمگەك نەمۇنى-
چىسى، 6 - نۆۋەتلىك مەملىكەتلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ
ئەزاسى، ئاپتونوم رايونلۇق خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ ۋەكىلى)
نىڭ ئۆيى قاتارلىق تۆت ئائىلىگە بېسىپ كىرىپ، پارتلى-
تىش، ئېتىۋېتىش، پىچاق تىقىش قاتارلىق ۋاسىتىلەرنى
قوللىنىپ قانلىق تېررورلۇق، يوشۇرۇن ئۆلتۈرۈش ۋەقە-
سىنى پەيدا قىلغان. تېررورچى ئۇنسۇرلار قاۋۇل توقىنىڭ
ئۆيىگە ئىككى دانە گرانات تاشلاپ، قاۋۇل توقا ۋە ئۇنىڭ
ئايالىنى ئېغىر يارىلاندۇرغان؛ قاۋۇل توقىنىڭ ئىنىسىغا

يەتتە پىچاق تىقىپ ئۆلتۈرۈۋەتكەن، ئۇنىڭ ئايالىنى ئېتىپ ئۆلتۈرگەن؛ قاۋۇل توقنىنىڭ ئوغلىغا توققۇز پىچاق، ئۇنىڭ ئايالىغا سەككىز پىچاق تىققاندىن كېيىن، ئىككىلىسىنى ئېتىپ ئۆلتۈرۈۋەتكەن؛ كەنت كادىرى جارۇپ مەمتىمىنگە پىچاق تىقىپ ئېغىر يارىلاندۇرغان. دېلو يۈز بەرگەندىن كېيىن، جامائەت خەۋپسىزلىكى تارماقلىرى دەرھال تور يېيىپ تېررورچىلارنى تۇتۇشقا كىرىشكەن، 5 - ئاينىڭ 2 - كۈنى كەچتە، بۇ تېررورچىلار گۇرۇھى تاشيول ئۈس- تىدە توسۇۋېلىنغان، تېررورچىلارنىڭ بىرى ئېتىپ ئۆل- تۈرۈلگەندىن سىرت، قالغان سەككىزى ئۆزىنى پارتلىتىپ ئۆلۈۋالغان. تەكشۈرۈشكە ئاساسلانغاندا، توققۇز نەپەر تېر- رورچىنىڭ ھەممىسىدە بىر تۇتاش قورال - ياراغ ۋە كىيىم - كېچەك سەپلەنگەن بولۇپ، ئۇلار بىردەك ئۆزىنى پارتلىتىش ئۈسكۈنىسى ۋە قۇتقۇزۇش دورىلىرىنى يېنىدا ئېلىپ يۈر- گەن. بۇنىڭدىن ئۇلارنىڭ يوشۇرۇن ئۆلتۈرۈشتەك تېررور- لۇق، بۇزغۇنچىلىق ھەرىكەتلىرىنى ئېلىپ بارىدىغان مەخ- سۇس قوشۇن ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

(3) زەھەر سېلىش، ئوت قويۇش. بۇ خىلدىكى تېر- رورلۇق دېلولىرىنىڭ تىپىكرەكلىرىدىن ئۈچى بار. 1998 - يىلى 1 - ئاينىڭ 30 - كۈنىدىن 2 - ئاينىڭ 18 - كۈنىگىچە، قەشقەر شەھىرىدە بىر يۈرۈش زەھەر سې- لىش دېلوسى يۈز بەردى، تېررورچى ئۇنسۇرلار سۇغا زەھەر سېلىش ئارقىلىق تۆت ئادەمنىڭ زەھەرلىنىشى، بىر ئا- دەمنىڭ ئۆلۈشى ھەمدە مىڭلىغان چارۋىلارنىڭ ئۆلۈشى يا- كى زەھەرلىنىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. شۇ يىلى 5 -

ئاينىڭ 23 ـ كۈنى ھەپتە ئاخىرى ئىدى، چېگرا سىرتىدى ـ
كى تېررورچىلارنىڭ پىلانلىشى ۋە قوماندانلىق قىلىشى
بىلەن، ئۈرۈمچىدىكى سودا سارايلىرى، توپ سېتىش بازار ـ
لىرى، بازارلار، مېھمانسارايلار قاتارلىق ئادەملەر بىرقەدەر
توپلاشقان جايلارغا ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ ئۆزى ئوت
ئالىدىغان 40 نەچچە دانە خىمىيىلىك ئۇسكۇنە قويۇلۇپ،
15 قېتىم ئوت قويۇش دېلوسى سادىر بولدى، ئۇلار «ئۈ ـ
رۈمچىنى ئوت دېڭىزىغا ئايلاندۇرىمىز» دەپ جار سېلىش ـ
قان. ئوت ۋاقتىدا ئۆچۈرۈۋېلىنغانلىقتىن تېررورچى ئۇن ـ
سۇرلارنىڭ سۇيىقەستى ئەمەلگە ئاشمىغان. 1998 ـ يىلى
3 ـ ئاينىڭ ئاخىرى، تېررورچى ئۇنسۇرلار جەنۇبىي شىن ـ
جاڭنىڭ قاغىلىق ناھىيىسى تەۋەسىدىكى 219 دۆلەت يولى
لىنىيىسىنىڭ 36 كىلومېتىرلىق يېرىدە تەبىئىي گاز تۇ ـ
رۇبىسىغا ئوت قويۇۋەتكەن، بۇنىڭ بىلەن تۇرۇبا پارتلاپ،
ئوت ئۇچ سائەتكىچە كۆيۈپ، بۇنىڭدىن نەچچە مىليون
يۈەنلىك بىۋاسىتە ئىقتىسادىي زىيان كېلىپ چىققان.

(4) ھۆكۈمەت ئورگانلىرى ۋە ج خ ساقچىخانىلىرىغا
ھۇجۇم قىلىش. مەسىلەن، 1996 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 27 ـ
كۈنى، ئالتە نەپەر تېررورچى ئۇنسۇر قەشقەر ۋىلايىتى قا ـ
غىلىق ناھىيىسىنىڭ جاڭگىلىئەسكى يېزىلىق خەلق ھۆ ـ
كۈمىتىگە ھۇجۇم قىلىپ، مۇئاۋىن يېزا باشلىقى ۋە بىر
نەپەر نۆۋەتچى تۇرۇۋاتقان ساقچىخانا كادىرىنى ئۆلتۈرگەن ـ
دىن كېيىن، بۇ يېزىنىڭ 1 ـ كەنتىگە باستۇرۇپ كىرىپ،
ئۈچ نەپەر ئامانلىق قوغدىغۇچى خادىم ۋە بىر نەپەر سۇ
باشقۇرغۇچى خادىمنى تۇتقۇن قىلىپ، چۆللۈككە ئاپىرىپ

ئۆلتۈرۈۋەتكەن. 1999 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنى، تېرروررچى ئۇنسۇرلار قەشقەر ۋىلايىتى پوسكام ناھىيىسىـ نىڭ سەيلى يېزىلىق ساقچىخانىسىغا ھۇجۇم قىلىپ، ئىكـ كى ئادەمنى ئۆلتۈرگەن ۋە ئىككى ئادەمنى يارىلاندۇرغان، 10 ئېغىز ئۆيگە، بىر ئاپتوموبىلغا، ئۈچ موتسىكلىتقا ئوت قويۇۋەتكەن.

(5) قالايمىقانچىلىق تۇغدۇرۇش ئارقىلىق تېرروررلۇق كەيپىياتى پەيدا قىلىش. بۇنىڭ ئىچىدە، 1997 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى غۇلجىدا يۈز بەرگەن بۆلگۈنچىلىك خاراكتېرىدىكى قالايمىقانچىلىق تۇغدۇرۇش ۋەقەسىنى سادىر قىلغان تېرروررچى ئۇنسۇرلارنىڭ جىنايى قىلمىشى ئەڭ گەۋدىلىك. تېرروررچى ئۇنسۇرلار ئۇرۇش، چېقىش، بۇلاش ئېلىپ بېرىش قالايمىقانچىلىقىدىن پايدىلىنىپ، ھېيت ئۆتكۈزۈۋاتقان ئىككى دېھقان ئائىلىسىگە بۆسۈپ كىرىپ، ئىككى ئۆيدىكى ئالتە جاننىڭ ھەممىسىنى ئېغىر يارىلاندۇرغان؛ توخۇچى كەنتىدە تېرروررچى ئۇنسۇرلار تۈن نىسپىدىن پايدىلىنىپ يول بويىدىكى بىر دېھقان ئائىلىـ سىگە باستۇرۇپ كىرىپ، بۇ ئائىلىدىكى چوڭ ـ كىچىك ئۈچ جاننىڭ ھەممىسىنى ئۆلتۈرۈۋەتكەن؛ 50 نەچچە ياشـ لىق ئۈچ چاقلىق ھارۋىكەش كۆپكۈندۈزدە تېرروررچى ئۇنـ سۇرلار تەرىپىدىن تاش ۋە كالتەك بىلەن ئۇرۇپ ئۆلتۈرۈلـ گەن؛ بىر توپ زوراۋانلار غۇلجا شەھىرى قارادۆڭ يېزىلىق مەدەنىيەت پونكىتىنىڭ كاتىپى جياڭ جاۋمىڭغا پىچاق تىـ قىپ ئۆلتۈرگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ جەسىتىنى ئوت قوـ يۇلغان قەغەز دۆۋىسى ئىچىگە تاشلاپ كۆيدۈرۈۋەتكەن.

زوراۋانلار ھەدەپ تېررورلۇق كەيپىياتى پەيدا قىلىپ: بىر خەنزۇنى ئۆلتۈرسەك، 1000 خەنزۇ قورقۇپ قېچىپ كېـ-تىدۇ، دەپ جار سالغان.
بۇنىڭدىن باشقا، ئاتالمىش «كۆۋرۈكنى بۇزۇش» (بۇ ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىرى ۋە ئىلغار زاتلارنى يوشۇرۇن ئۆلتۈرۈش ئارقىلىق، ھۆكۈمەت بىلەن ئاز سانلىق مىللەتـ-لەر ئاممىسى ئوتتۇرىسىدىكى «كۆۋرۈك» نى بۇزۇپ تاشلاشنى كۆرسىتىدۇ) ۋە «ئۇيغۇر خائىنلار» (بۇ دېلونى پاش قىلىشقا ياردەم بەرگەن ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىـ-رىنى كۆرسىتىدۇ) نى يوقىتىش ھەرىكىتى ئېلىپ بېرىپ، ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىرى، ئىلغار زاتلار ۋە ئامما ئاـ-رىسىدا يوشۇرۇن ئۆلتۈرۈش ۋەقەسى توغدۇرۇپ، تېررور-لۇق ۋەقەلىرىنى سادىر قىلدى. 1998 ـ يىلىدىن باشلاپ، «شەرقىي تۈركىستان» تېررورچى كۈچلىرىنىڭ شىنجاڭـ-دىكى ھەرىكىتىدە مەلۇم ئۆزگىرىشلەر بولدى، چېگرا ئىچى ۋە سىرتىدىكى «شەرقىي تۈركىستان» تېررورچى تەشكىلاتـ-لىرى ئۆز ئارا ئالاقىنى كۈچەيتىپ، چېگرا سىرتىدىكى تەشكىلاتلار تېررورلۇق ھەرىكەتلىرىگە بىۋاسىتە قوماندانـ-لىق قىلىدىغان، چېگرا سىرتىدا مەشىق قىلدۇرۇلغان تېرروچى ئۇنسۇرلارنى چېگرا ئىچىگە كىرگۈزۈپ، چېگرا ئىچىدە تەشكىلات قۇرۇپ ۋە ئەزا تەرەققىي قىلدۇرۇپ، تېررورلۇق ھەرىكەتلىرىنى ئېلىپ بارىدىغان بولدى. 1998 ـ يىلىدىلا، چېگرا سىرتىدىكى «شەرقىي تۈركىسـ-تان» تېررورلۇق تەشكىلاتلىرى 100 دىن ئارتۇق تۈرلۈك خادىملارنى ئەۋەتىپ، ئۇلارنىڭ شىنجاڭدا ئالاقە باغلاپ ۋە

ئەزا كۆپەيتىپ، يەنىمۇ ھەرىكەت ئېلىپ بېرىشنى كۈتۈپ
تۇرۇشنى بۇيرۇغان. بولۇپمۇ چېگرا سىرتىدىكى «ئوتتۇرا
ئاسىيا ئۇيغۇرلار ئىتتىپاقى»، بىر تەرەپتىن ئىلى ۋىلايە-
تىدىكى تۈرلۈك تېررورلۇق تەشكىلاتلىرىنىڭ «لەخمە
كولاپ، ئاكوپ ياساپ، ئاشلىق ساقلاپ»، ئۇرۇش تەييارلى-
قىنى ياخشى ئىشلىشىگە مەخپىي بۇيرۇق قىلسا، يەنە بىر
تەرەپتىن چېگرا سىرتىدىن ئىسراپىل باشچىلىقىدىكى
تېررورلۇق تەشكىلاتى كاتتىۋاشلىرىنى ئەۋەتىپ، غۇلجا
ناھىيىسىدە «يەتتە كىشىلىك يىغىن» ئېچىپ، ئىچكى -
تاشقى جەھەتتە ماسلىشىپ، 6 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنى ئى-
لىدا تېررورلۇق توپىلىڭى كۆتۈرۈشكە مەخپىي كېلىش-
كەن. شىنجاڭدىكى جامائەت خەۋپسىزلىكى تارماقلىرى بۇ
يىغىننى ۋاقتىدا پاش قىلغاچقا ئۇلارنىڭ تېررورلۇق قى-
لىش، توپىلاڭ كۆتۈرۈش سۇيىقەستى ئەمەلگە ئاشمىغان.
جەنۇبىي شىنجاڭ رايونىدا، ھەسەن مەخسۇم باشچىلىقىدى-
كى چېگرا سىرتىدىكى «شەرقىي تۈركىستان» تېررورلۇق
تەشكىلاتى بولغان «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام ھەرىكىتى»
ئوسمان ھىمىتنى «شىنجاڭنىڭ باش قوماندانى» قىلىپ
تەيىنلەپ، ئۇنى شىنجاڭغا ئەۋەتىپ، ئىلگىرى ـ ئاخىر بو-
لۇپ قەشقەر، خوتەن، ئاقسۇ، ئۈرۈمچى قاتارلىق جايلاردا
شۆبە ئاپپاراتلىرىنى ۋە 15 يەردە تېررورلۇق ھەرىكىتى
مەشىق نۇقتىلىرىنى قۇرۇپ، 100 دىن ئارتۇق تېررورچى
تايانچ ئۇنسۇرلىرىنى مەشىق قىلدۇرۇپ، بىر تۈركۈم پارت-
لىتىش ئۈسكۈنىلىرىنى ياسىغان. پەقەت ئۈرۈمچىنىڭ ئۆ-
زىدىلا 23 دانە پارتلىتىش ئۈسكۈنىسى، 301 يەشىك (ئالتە

تونىدىن ئارتۇق) پارتلىتىش بومبىسى ياسايدىغان خىمى-
يىلىك خام ماتېرىيال قولغا چۈشۈرۈلگەن، يەنە 52 يەشىك
ئايرىم - ئايرىم ھالدا قەشقەر، خوتەن، ئاقسۇ قاتارلىق
جايلارغا توشۇلغان. چېگرا سىرتىدىكى «شەرقىي تۈركىس-
تان» تېررورلۇق تەشكىلاتلىرى يەنە شىنجاڭغا ئۈزلۈكسىز
تۈردە يوشۇرۇن قورال يۆتكىگەن، 1998 - يىلى 4 - ئاي-
نىڭ 6 - كۈنى، ئىلى ۋىلايىتىنىڭ قورغاس پورتىدا چېگ-
رىدىن كىرگەن ماللار ئارىسىغا قورال يوشۇرۇنغانلىق
ئەھۋالى بايقالغان، بۇنىڭ ئىچىدىن بىر دانە AK74 تىپلىق
ئاپتومات، ئالتە دانە تاپانچا، 18 مىڭ پاي ئوق، 110 دانە
قول مىناسى، ئارمىيىدە ئىشلىتىلىدىغان بىر تۈركۈم
كاپسۇل ۋە پارتلىتىش دورىلىرى چىققان. 6 - ئاينىڭ 2 -
كۈنى، جەنۇبىي شىنجاڭدىكى تورغات پورتىدا چېگرا سىر-
تىدىن كىرگۈزۈلگەن ماللار ئارىسىدىن 47 رېئاكتىپ
سنارەد بايقالغان. 6 - ئاينىڭ 24 - كۈنى، تارباغاتاي ۋىلا-
يىتىنىڭ باقتۇ پورتىدا چېگرىدىن كىرگۈزۈلگەن ماللار
ئارىسىدىن ئارمىيىدە ئىشلىتىدىغان بىئوخىمىيىلىك زە-
ھەرلىك سۈيۈقلۇقتىن 68 دانە، زەھەرلىك سۈيۈقلۇق
پۈركۈگۈچتىن ئىككى يۈرۈش بايقالدى.

«شەرقىي تۈركىستان» كۈچلىرىنىڭ زوراۋانلىق، تېررورلۇق جىنايىتىنى ئۈزلۈكسىز سادىر قىلىنىشىغا قارىتا، شىنجاڭدىكى جامائەت خەۋپسىزلىكى تارماقلىرى 1997 - يىلىدىن باشلاپ كۈچنى مەركەزلەشتۈرۈپ چېگرا ئىچىدىكى تېررورلۇق ھەرىكەتلىرىگە قاتتىق زەربە بېرىش-كە باشلىدى. تۆت يىل تىرىشچانلىق كۆرسىتىش ئارقى-

لىق، 2000 ـ يىلىغا كەلگەندە «شەرقىي تۈركىستان» تېررورلۇق كۈچلىرىنىڭ شىنجاڭدىكى ھەرىكىتى ئاساسىي جەھەتتىن تىزگىنلەندى، تۈرلۈك زوراۋانلىق، تېررورلۇق جىنايەتلىرى كۆرۈنەرلىك ھالدا ئازايدى، ئىجتىمائىي مۇقىملىق ۋەزىيىتىدە كۆرۈنەرلىك ياخشىلىنىش بولدى.

4. «شەرقىي تۈركىستان» تېررورلۇق كۈچلىرىنىڭ «11 ـ سېنتەبىر» ۋەقەسىدىن كېيىنكى ھەرىكەت يۆنىلىشى

2001 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 11 ـ كۈنى، خەلقئارا تېررورچى كۈچلىرى يولۇچىلار ئايروپىلانىنى بۇلاپ ئامېرىكىنىڭ دۇنيا سودا مەركىزى بىناسىغا سوقۇش شەكلى ئارقىلىق، پەۋقۇلئاددە زور زوراۋانلىق، تېررورلۇق ۋەقەسىنى پەيدا قىلىپ، ئامېرىكىغا زور ھاياتىي خەۋپ ۋە مال ـ مۈلۈك زىيان كەلتۈردى. «11 ـ سېنتەبىر» تېررورلۇق ۋەقەسى يۈز بەرگەندىن كېيىن، خەلقئارا جەمئىيەتنىڭ تېررورلۇققا ئورتاق زەربە بېرىشتەك چوڭ ئارقا كۆرۈنۈش ئارقىسىدا، بىن لادىن باشچىلىقىدىكى خەلقئارا تېررورچى كۈچلەر بىلەن زىچ ئالاقىسى بولغان «شەرقىي تۈركىستان» تېررورچى كۈچلىرىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش ۋە ھەرىكەت ئېلىپ بېرىش ماكانى زور دەرىجىدە كىچىكلىتىلدى.

بىر تەرەپتىن، جۇڭگو ھۆكۈمىتى خەلقئارا جەمئىيەتنىڭ تېررورلۇققا قارشى تۇرۇش ھەمكارلىقىنى ئۈزلۈكسىز كۈچەيتىشىدەك چوڭ ئارقا كۆرۈنۈش ئاستىدا، تۈرلۈك شەكىللەر ئارقىلىق، «شەرقىي تۈركىستان» تېررورچى كۈچلىرىنىڭ جىنايى پاكىتلىرىنى دەلىل ـ ئىسپاتلار

ئارقىلىق پاش قىلىپ، خەلقئارا جەمئىيەتكە «شەرقىي تۈركىستان» تېررورچى كۈچلىرىنىڭ ھەقىقىي ئەپت ـ بەشىرىسىنى يەنىمۇ ئېچىپ بەردى. بولۇپمۇ، 2002 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنى جۇڭگو گوۋۇيۈەن ئاخبارات ئىشخانىسى « ‹شەرقىي تۈركىستان › تېررورچى كۈچلىرى جىنايى جاۋابكارلىقتىن قۇتۇلالمايدۇ» دېگەن ماقالىنى ئېلان قىلىپ، نەق پاكىتلار ئارقىلىق «شەرقىي تۈركىستان» تېررورچىلىقىنىڭ ماھىيىتىنى ئېچىپ بېرىش بىلەن بىللە، يەنە «شەرقىي تۈركىستان» تېررورچى كۈچلىرىنىڭ خەلقئارا تېررورچى كۈچلەر بىلەن بولغان زىچ ئالاقىسى ۋە قاتناشقان تېررورلۇق ھەرىكەتلىرى، شۇنداقلا كەلتۈرۈپ چىقارغان زىيىنىنى ئېچىپ بەردى. ماقالە ئېلان قىلىنىشى بىلەن خەلقئارا جەمئىيەتتە زور غۇلغۇلا قوزغىدى، 1 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنى، ئامېرىكا دۆلەت ئىشلىرى مەھكىمىسىنىڭ باياناتچىسى بوۋچېر مۇنۇلارنى بىلدۈردى: «جۇڭگو بىلەن ئامېرىكا تېررورلۇق، زوراۋانلىق ھەرىكىتىنىڭ زىيانكەشلىكىگە ئۇچرىغۇچىلار، ئىككىلىسى خەلقئارا تېررورلۇقنىڭ تەھدىتىگە ئۇچرىماقتا. بىز جۇڭگو بىلەن بولغان تېررورلۇققا قارشى تۇرۇش جەھەتتىكى ھەمكارلىقنى قەدىرلەيمىز، بىز شىنجاڭدا ياكى جۇڭگونىڭ باشقا جايلىرىدا تېررورلۇق، زوراۋانلىق ھەرىكەتلىرىنىڭ يۈز بېرىشىگە قارشى تۇرىمىز».

يەنە بىر تەرەپتىن، جۇڭگو «شەرقىي تۈركىستان» تېررورلۇق جىنايىتىگە زەربە بېرىشنى خەلقئارا تېررورلۇققا قارشى تۇرۇش كۈرىشى ئىزىغا كىرگۈزدى. بىرىنچى،

«شاڭخەي ھەمكارلىق تەشكىلاتى» مېخانىزمىغا تايىنىپ
«شەرقىي تۈركىستان» چىلارنىڭ تېررورلۇق ھەرىكىتىنى
يەنىمۇ تىزگىنلىدى. 1996 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈ-
نى، جۇڭگو، رۇسىيە، قازاقىستان، قىرغىزىستان، تاجى-
كىستانلارنىڭ رەھبەرلىرى جۇڭگونىڭ شاڭخەي شەھىرىدە
يىغىن ئېچىپ، «چېگرا رايونلاردا ھەربىي ئىشلار ساھەسى-
دىكى ئۆزئارا ئىشىنىشنى كۈچەيتىش كېلىشىمى» نى
ئىمزالاپ، جۇڭگونىڭ شىنجاڭ رايونىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان
ئوتتۇرا ئاسىيا رايونلىرىنىڭ مۇقىملىقى ۋە بىخەتەرلىكى-
نى قوغداش مەقسەت قىلىنغان مېخانىزم(SCO) نى ئور-
ناتتى. ئۇنىڭدىن كېيىن، رايونلار بىخەتەرلىكى ۋەزىيىتى-
نىڭ تەرەققىي قىلىشى، ئۆزگىرىشى ۋە تېررورلۇققا قارشى
تۇرۇش ۋەزىيىتىنىڭ ئېھتىياجىغا ئاساسەن، ھەمكارلى-
شىش ساھەلىرى يەنىمۇ كېڭەيدى. 2001 ـ يىلى 6 ـ
ئايدا، شاڭخەيدە چاقىرىلغان 6 ـ نۆۋەتلىك رەھبەرلەر يى-
غىنىدا، ئۆزبېكىستان بۇ رايون خاراكتېرلىك تەشكىلاتقا
رەسمىي ئەزا دۆلەت بولدى، ئالتە دۆلەت رەھبەرلىرى
« ‹شاڭخەي ھەمكارلىق تەشكىلاتى › قۇرۇلغانلىقى توغرى-
سىدا بايانات» ۋە «تېررورلۇق، بۆلگۈنچىلىك ۋە ئېكستىرى-
مىزمگە زەربە بېرىش شاڭخەي ئەھدىنامىسى» نى ئىمزالى-
دى. بۇ تېررورلۇق، بۆلگۈنچىلىك ۋە ئېكستىرىمىزمدىن
ئىبارەت ئۈچ خىل كۈچكە زەربە بېرىشنىڭ ئالتە دۆلەت
رەھبەرلىرىنىڭ ئۈچرىششىدىكى ئاساسلىق مۇھاكىمە تې-
مىسىغا، شۇنداقلا «شاڭخەي ھەمكارلىق تەشكىلاتى» نىڭ
مۇھىم مەزمۇنىغا ئايلانغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

ئالتە دۆلەت بۇ ساھەدىكى ھوقۇقى ۋە مەجبۇرىيىتىنى بەل-
گىلەپ، ھەمكارلىقنى كۈچەيتىپ، بىر دەك تەدبىر قوللى-
نىپ، مۇشۇ رايونلارنىڭ بىخەتەرلىكىگە بۇزغۇنچىلىق قىل-
غان تۆرلۈك كۈچلەرگە زەربە بېرىدۇ. «شاڭخەي ھەمكارلىق
تەشكىلاتى» نىڭ قۇرۇلۇشى خەلقئارادا رايونلار ئارا ھەم-
كارلىشىپ تېررورلۇققا قارشى تۇرۇش جەھەتتە ياخشى
ئۈلگە بولدى. ئىككىنچى، ئامېرىكىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان
دۇنيادىكى كۆپ سانلىق دۆلەتلەر دۆلىتىمىزنىڭ «شەرقىي
تۈركىستان» تېررورچىلىقىغا زەربە بېرىش كۈرىشىنى
ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە قوللىدى. 2002 ـ يىلى 1 ـ
ئاينىڭ 21 ـ كۈنى جۇڭگو گوۋۇيۈەن ئاخبارات ئىشخانىسى
« «شەرقىي تۈركىستان » تېررورچى كۈچلىرى جىنايى
جاۋابكارلىقتىن قۇتۇلالمايدۇ» دېگەن ماقالىنى ئېلان قىل-
غاندىن كېيىن، جۇڭگونىڭ شىنجاڭ رايونىدا «شەرقىي تۈر-
كىستان» تېررورچىلىقىغا قارشى تۇرۇش كۈرىشى خېلى
كۆپ دۆلەتلەرنىڭ ھېسداشلىقى ۋە قوللىشىغا ئېرىشتى. 8
ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنى، ئامېرىكا دۆلەت ئىشلىرى مەھكى-
مىسىنىڭ دائىمىي ئىشلارغا مەسئۇل مۇئاۋىن دۆلەت ئىش-
لىرى كاتىپى ئامىدىچ بېيجىڭدا مۇنۇلارنى جاكارلىدى: ئا-
مېرىكا «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام ھەرىكىتى» تەشكىلا-
تىنى ئامېرىكا زەربە بېرىدىغان تېررورلۇق تەشكىلاتلىرى
تىزىملىكىگە كىرگۈزدى. ئامېرىكا دۆلەت ئىشلىرى
مەھكىمىسىنىڭ باياناتچىسىمۇ مۇنۇلارنى ئېلان قىلدى: ئا-
مېرىكا «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام ھەرىكىتى» تەشكىلا-
تىنىڭ ئامېرىكىدىكى مال ـ مۈلكىنى توڭلىتىدۇ. ئارقى-

دىنلا، بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتىنىڭ خەۋپسىزلىك كېڭىشى تېررورلۇققا قارشى تۇرۇش كومىتېتى «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام ھەرىكىتى» تەشكىلاتىنى جازالىنىدىغان تەشكىلاتلار تىزىملىكىگە كىرگۈزۈشنى قارار قىلدى. بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى ۋە كۆپ ساندىكى دۆلەتلەرنىڭ «شەرقىي تۈركىستان» تېررورلۇقىنى تېررورلۇق تەشكىلاتى دەپ بېكىتىشى «شەرقىي تۈركىستان» تېررورلۇقىنىڭ يامرىشىنى يەنىمۇ تىزگىنلەشكە پايدىلىق بولدى، جۇڭگونىڭ «شەرقىي تۈركىستان» تېررورلۇق ھەرىكىتىگە زەربە بېرىشتە خەلقئارانىڭ تېخىمۇ كۆپ قوللىشىنى قولغا كەلتۈرۈشىگە پايدىلىق بولدى.

«شەرقىي تۈركىستان» بۆلگۈنچىلىكى ۋە «شەرقىي تۈركىستان» تېررورچىلىقى بىرلىكتە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدىغان ۋە ئۆزئارا بېقىنىدىغان ئوخشاش بىر شەيئىنىڭ ئىككى تەرىپى بولۇپ، «شەرقىي تۈركىستان» بۆلگۈنچى تەشكىلاتلىرىنىڭ ھەممىسىلا زوراۋانلىق، تېررورلۇق ۋاستىسىنى قوللىنىشنى تەشەببۇس قىلىپ كەتمەيدۇ، لېكىن زوراۋانلىق، تېررورلۇق ۋاستىسىنى قوللانغان «شەرقىي تۈركىستان» تەشكىلاتلىرىنىڭ ھەممىسى شىنجاڭنى پارچىلاشنى تەشەببۇس قىلىدۇ. كېيىنكىسى «شەرقىي تۈركىستان» بۆلگۈنچى تەشكىلاتىدا يېتەكچى ئورۇننى ئىگىلەيدۇ. «11 ـ سېنتەبىر» تېررورلۇق ۋەقەسىدىن كېيىن، خەلقئارا ۋەزىيەتنىڭ ئۆزگىرىشى «شەرقىي تۈركىستان» بۆلگۈنچى تەشكىلاتىنىڭ ئىچكى قىسمىنىڭ قالايمىقانلىشىشى ۋە ئۇنىڭ يەنىمۇ پارچىلىنىشىنى كەلتۈرۈپ

چىقاردى، خەلقئارا تېررورلۇققا قارشى كۈرەشنىڭ بېسىمى ئاستىدا، ئۇلار ئىچىدىكى «مۆتىدىل» كۈچلەر كۈچە-يىشكە باشلىدى. ئۇلار «شىنجاڭ مۇستەقىللىقى»نىڭ تەج-رىبىلىرىدىن ئىبرەت ئېلىپ، «كىشىلىك ھوقۇق» ۋە «مىللەتنىڭ ئۆز تەقدىرىنى ئۆزى بەلگىلەش ھوقۇقى»نى قولغا كەلتۈرۈش بايرىقىنى كۆتۈرۈپ چىقىپ، «زورلۇق كۈچ ئىشلەتمەسلىك شەكلى»نى قوللىنىپ، شىنجاڭنى پارچىلاش، «شەرقىي تۈركىستان دۆلىتى» قۇرۇش مەقسى-تىگە يېتىشنى تەشەببۇس قىلدى؛ ئەسلىدە يېتەكچى ئو-رۇننى ئىگىلىگەن «زورلۇق كۈچ تەرەپدارلىرى»نىڭ كۈچى ئاجىزلىدى، لېكىن ئۇلار يەنىلا خەلقئارا تېررورچى كۈچ-لەرگە ۋە ئۇچىغا چىققان دىنىي كۈچلەرگە تايىنىپ، ئاتال-مىش «قوراللىق كۈرەش» تىن ئىبارەت زوراۋانلىق، تېر-رورلۇق ۋاسىتىسىدىن پايدىلىنىپ شىنجاڭنى پارچىلاپ، مۇستەقىل «ئىسلام دۆلىتى» قۇرۇشتا چىڭ تۇردى. نۆۋەت-تە، تېررورلۇق خەلقئارا جەمئىيەت ۋە ئىنسانلارنىڭ «ئور-تاق دۈشمىنى» گە ئايلاندى، زوراۋانلىق، تېررورلۇق ۋاسى-تىسىنى قوللىنىش بىلەن نامى چىققان «شەرقىي تۈركىس-تان» بۆلگۈنچى تەشكىلاتى ئېغىر ئەھۋالدا قالدى. ئۇلار تاكتىكىسىنى تەڭشەپ، ئۇسۇللىرىنى ئۆزگەرتىشكە مەج-بۇر بولدى، ئۇلارنىڭ ھەرىكىتىدە بەزى يېڭى يۈزلىنىشلەر بارلىققا كەلدى:

(1) كۈچىنىڭ بارچە ئۆزلىرىنىڭ زوراۋانلار، تېر-رورچىلار دېگەن نامىنى يۇيۇشقا ئۇرۇندى، شۇنىڭ بىلەن بىللە جۇڭگو ھۆكۈمىتىگە تېررورلۇقنى يولغا قويىدى، دەپ

تۆھمەت چاپلىدى. ئۇلار بىر تەرەپتىن ئۆزلىرىنىڭ
زوراۋانلىق، تېرروررلۇق جىنايىتىنى كۆچىنىڭ بارىچە ئاق -
لىسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئۆزلىرىنىڭ ئېلىپ بېرىۋاتقان
ھەرىكىتىنى «ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي مۇستەقىللىق ھەرد -
كىتى»، «كىشىلىك ھوقۇق ۋە مىللەتنىڭ ئۆز تەقدىرىنى
ئۆزى بەلگىلەش ھوقۇقىنى قولغا كەلتۈرۈش» ھەرىكىتى
دەپ ئاقلىدى؛ شۇنىڭ بىلەن بىللە، خەلقئارادا جۇڭگو ھۆ -
كۈمىتىگە بەتنام چاپلاپ، زوراۋانلىق، تېرروررلۇق جىنايە -
تىنى جۇڭگو ھۆكۈمىتىگە ئارتىپ قويماقچى بولدى.
2001 - يىلى 9 - ئاينىڭ 28 - كۈنى، «شەرقىي تۈركىستان
ئۇچۇر مەركىزى» نىڭ باياناتچىسى: جۇڭگو كوممۇنىستىك
پارتىيىسى ھۆكۈمىتى تېرروررلۇق ۋاستىسىدىن پايدىلى -
نىپ، شىنجاڭنىڭ مۇستەقىللىقىنى قولغا كەلتۈرۈشكە
تىرىشىۋاتقان ئۇيغۇرلارنى باستۇرماقتا، دەپ جۆيلۈدى.
10 - ئاينىڭ 6 - كۈنى يەنە: ئامېرىكا ھۆكۈمىتى تېررور -
چىلارغا زەربە بېرىشكە تۇتۇش قىلغاندا، جۇڭگو تەرەپمۇ
شىنجاڭنىڭ جەنۇبىي قىسمىدا تېرروررلۇققا قارشى تۇرۇش
ھەرىكىتىنى ئېلىپ باردى، لېكىن ئۇلارنىڭ ھەرىكىتى
«دۆلەت تېرروررلۇقى» غا ئوخشاپ كېتىدۇ، دەپ ۋالاقلىدى.
«شەرقىي تۈركىستان» كۈچلىرى ئاق - قارىنى ئاستىن -
ئۈستۈن قىلىپ، خەلقئارا جامائەتچىلىكنى ئالداپ، تېر -
رورلۇق جىنايى جاۋابكارلىقىدىن قۇتۇلماقچى بولۇۋاتىدۇ.
(2) ئىچكى جەھەتتىن ماسلىشىشنى تېزلىتىپ، «قا -
چاق ھۆكۈمەت» قۇرۇشنى پىلانلىدى. نۆۋەتتە، چېگرا ئىچى
ۋە سىرتىدىكى «شەرقىي تۈركىستان» تەشكىلاتلىرى ئىچ -

كى جەھەتتە بىرلىشىش قەدىمىنى تېزلىتىپ، «بىرلىككە
كەلگەن تەشكىلات قۇرۇش، ئورتاق داھىي سايلاپ چىقىش،
بىرتۇتاش ھەرىكەت پروگراممىسى تۈزۈش، بىردەك ھەرد-
كەت ئېلىپ بېرىش» نىشانىنى ئىشقا ئاشۇرۇشنى ئوتتۇ-
رىغا قويدى ھەمدە 2003 ـ يىلى دۇنياۋى «شەرقىي تۈر-
كىستان» تەشكىلاتى بىرلەشمە يىغىنى چاقىرىپ، «شەرقىي
تۈركىستان قاچاق ھۆكۈمىتى» قۇرۇش توغرىسىدا جار
سالدى. «شەرقىي تۈركىستان» بۆلگۈنچىلىكى بارلىققا
كەلگەندىن بۇيان، ئۇ ئەزەلدىن شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت
خەلقىگە ۋەكىللىك قىلغان ئەمەس ھەم ھەرگىز ۋەكىللىك
قىلالمايدۇ؛ بۆلگۈنچى ھاكىمىيەت قۇرۇش بىر ئوچۇم بۆل-
گۈنچى ئۇنسۇرلارنىڭ دەۋر ئېقىمىغا قارشى ئېلىپ بارغان
ھەرىكىتى، شىنجاڭ ئەزەلدىن جۇڭگونىڭ بىر ئۆلكىسى ۋە
ئۆلكە دەرىجىلىك ئاپتونوم رايونى، ئەزەلدىن «مۇستەقىل
ھۆكۈمەت» دېگەن ئۇقۇم بارلىققا كېلىپ باققان ئەمەس،
«مۇستەقىل ھۆكۈمەت» قۇرۇلۇپمۇ باقمىغان. «مۇستەقىل
ھۆكۈمەت» بولمىغان يەردە «قاچاق ھۆكۈمەت» تىن قانداق-
مۇ سۆز ئاچقىلى بولسۇن؟ بۇنىڭدىن شۇنى كۆرۈۋالغىلى
بولىدۇكى، ئاتالمىش «قاچاق ھۆكۈمەت» ئەمەلىيەتتە «شەر-
قىي تۈركىستان» كۈچلىرىنىڭ نۆۋەتتىكى خەلقئارا تېر-
رورلۇققا قارشى تۇرۇشتەك چوڭ مۇھىتتا ئاق ـ قارىنى
ئاستىن ـ ئۈستۈن قىلىپ، خەلقئارا جامائەتچىلىكنى
ئالداش ئۈچۈن قوللانغان يەنە بىر نەيرەڭدىن ئىبارەت.

(3) زوراۋانلىق، تېررورلۇق ۋاستىسىدىن پايدىلى-
نىشتا داۋاملىق چىڭ تۇردى. بۇ ئاساسلىقى بىر قىسىم

«شەرقىي تۈركىستان» تېررورلۇق تەشكىلاتلىرىنىڭ چېگرا ئىچى ۋە سىرتىدا يېڭى تېررورلۇق ھەرىكىتى لاگېرى ۋە تېررورچىلارنى يېتىشتۈرۈش بازىسى قۇرۇشقا ئۇرۇنۇپ، يېڭى زوراۋانلىق، تېررورلۇق قوشۇنى قۇرۇشقا تۇتۇش قىلىشىدا ئىپادىلىنىدۇ. تالىبان ھاكىمىيىتى يىمىرىلگەندىن كېيىن، «شەرقىي تۈركىستان» تېررورلۇق تەشكىلاتىنىڭ ئافغانىستاندىكى كۆپ قىسىم تېررورلۇق ھەرىكەت لاگېرى بىتچىت قىلىندى. بۇنداق ۋەزىيەتتە، ئۇلار شىنجاڭغا قوشنا بولغان ئوتتۇرا ئاسىيا رايونلىرىدا ھەرىكەت ئېلىپ بېرىپ، شۇ جايلاردا شىنجاڭغا قارىتا تېررورلۇق ھەرىكەتلىرىنى ئېلىپ بارىدىغان «ئالغا ئىلگىرىلەش بازىسى» قۇرۇشنى پىلانلىماقتا؛ شۇنىڭ بىلەن بىللە، شۇ جايلاردىكى ياش، ئوتتۇرا ياش ئۇيغۇر يىگىتلىرىنى، بولۇپمۇ چېچېنىيە ۋە ئافغانىستان ئۇرۇشلىرىغا قاتناشقان «پېشقەدەم ئەسكەرلەر» نى قوبۇل قىلىپ، زوراۋانلىق، تېررورلۇق گۇرۇھى قۇرماقچى بولدى. شىنجاڭ تەۋەسىدىكى «شەرقىي تۈركىستان» تېررورچى كۈچلىرى گەرچە ئېغىر زەربىگە ئۇچراپ ئۇچەككە كىرىش ھالىتىگە چۈشۈپ قالغان بولسىمۇ، لېكىن يوشۇرۇن ھەرىكىتىنى توختاتقىنى يوق. ئۇلار خۇپىيانە ھالدا تەشكىلات تەرەققىي قىلدۇرماقتا، 2001 ـ يىلى قەشقەر ۋىلايەتلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى پاش قىلغان «ئىسلام قېرىنداشلار جەمئىيىتى» قاتارلىق بىرقانچە تېررورلۇق گۇرۇھلىرى تەشكىلاتى دېلوسىغا چېتىشلىق خادىملار 300 گە يەتكەن. ئاڭلاشلارغا قارىغاندا، «شەرقىي تۈركىستان» تېررورچى

كۆچلىرى ھەتتا: ئايروپىلاننى بۇلاپ چاڭجياڭ دەرياسى
سەنشيا سۇ ئامبىرىغا سوقۇپ، خەلقئارادا زور تەسىر قوز-
غايدىغان تېررورلۇق زەربە بېرىش ۋەقەسىنى تۇغدۇرىدىغان-
لىقى توغرىسىدا جار سالغان.

(4) ئاتالمىش «شىنجاڭ مەسىلىسىنى سىياسىي يول
بىلەن ھەل قىلىش» بايرىقىنى كۆتۈرۈۋېلىپ ھەرىكەت ئې-
لىپ بېرىش «شەرقىي تۈركىستان» بۆلگۈنچى كۈچلىرىنىڭ
«شىنجاڭ مەسىلىسىنى خەلقئارالاشتۇرۇش» مەقسىتىدە
كۆرسەتكەن نەيرىڭى. 2001 - يىلى 9 - ئاينىڭ 18 - كۈ-
نى، گېرمانىيىدىكى «شەرقىي تۈركىستان ئۇچۇر مەركى-
زى» نىڭ باياناتچىسى: «بېيجىڭنىڭ ‹شىنجاڭ مەسىلىسى›
نى ھەل قىلىش سەمىمىيىتى بولىدىغان بولسا، بۇنىڭ
بىردىنبىر چارىسى سىياسىي يول بىلەن ھەل قىلىشتۇر،
ياۋروپا پارلامېنتىنىڭ نازارەتچىلىكىدە شىنجاڭدىكى ئۇي-
غۇرلارنى شىنجاڭنى ساقلاپ قېلىش ياكى مۇستەقىل دۆلەت
قۇرۇشنى تاللاش توغرىسىدا ئومۇمىي خەلق ئاۋاز بېرىپ،
ئۆزلىرىنىڭ تەقدىرىنى بەلگىلەشكە قويسا بولىدۇ» دەپ
جار سالغان. دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغىنى شۇكى، «شەر-
قىي تۈركىستان» بۆلگۈنچى تەشكىلاتىنىڭ ۋەكىللىرىدىن
بىرى بولغان ئەركىن ئالىپتېكىن «دېموكراتىك كۈرەش
ئېلىپ بېرىش» يولىدا مېڭىش توغرىسىدا جار سالغان. يە-
نە بەزىلەر بولسا: شياڭگاڭ، ئاۋمېندا قوللانغان ئۇسۇلنى
قوللىنىپ، شىنجاڭغا تولۇق ئاپتونومىيە بېرىلىشى كې-
رەك، دېگەن.

ئاتالمىش «سىياسىي يول بىلەن ھەل قىلىش»، ئەمە-

لىيەتتە «شەرقىي تۈركىستان» بۆلگۈنچى كۈچلىرىنىڭ يې-
ڭى ۋەزىيەتتە شىنجاڭنى پارچىلاش ئۈچۈن قوللانغان يەنە
بىر خىل ۋاستىسى. تارىخ تەرەققىي قىلىپ بۈگۈنكى
كۈنگە كەلگەندە شۇنى تولۇق ئىسپاتلىدىكى، بىرلىككە كې-
لىش ۋە قوشۇلۇش تارىخ تەرەققىياتىنىڭ ئېقىمى؛ جۇڭگو-
نىڭ تەرەققىي قىلىپ بۈگۈنكى كۈنگە كېلىشىمۇ بىرلىككە
كېلىش ۋە قوشۇلۇشنىڭ نەتىجىسى؛ جۇڭگونىڭ كەلگۈسى-
دىكى تەرەققىياتىدىمۇ پەقەتلا بىرلىككە كېلىش ۋە قوشۇ-
لۇشتىن ئىبارەت مۇشۇ تارىخ ئېقىمىغا ئۇيغۇنلىشىشقا،
جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ كۆپ مەنبەلىك بىر گەۋدە بولۇش
ئاساسىدا دۆلەتنىڭ بىرلىكى ۋە قوشۇلۇشىنى ئۈزلۈكسىز
مۇستەھكەملەش ۋە راۋاجلاندۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ. شىن-
جاڭ جۇڭگو زېمىنىنىڭ تەركىبىي قىسمى بولۇشى، ئۇي-
غۇرلارنىڭ جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ بىر ئەزاسى بولۇشى
نۇرغۇن ئەسىر مەۋجۇت بولۇپ ۋە داۋاملىشىپ كەلدى،
شىنجاڭنىڭ ئۆلكە بولۇپ قۇرۇلۇشىمۇ يۈز نەچچە يىللىق
تارىخقا ئىگە بولۇپ قالدى، شىنجاڭنىڭ تەۋەلىك مەسىلى-
سى ۋە ئورنى توغرىسىدا ھېچقانداق گۇمان يوق. شۇڭا،
«شىنجاڭ مەسىلىسى» نى ئوتتۇرىغا قويۇش ھېچقانداق
ئىسپات ۋە ئاساسقا ئىگە ئەمەس، ئۇنداق بولۇشىمۇ مۇمكىن
ئەمەس. بۇنىڭدىن باشقا، شىياڭگاڭ ۋە ئاۋمېن مەسىلىسى
يېقىنقى زاماندا غەربتىكى كۈچلۈك دۆلەتلەرنىڭ جۇڭگوغا
تاجاۋۇز قىلىشىنىڭ مەھسۇلى، ئۇنىڭ شىنجاڭنىڭ تارىخى
ۋە رېئاللىقى بىلەن ھېچقانداق سېلىشتۇرغۇچىلىكى يوق.
« سىياسىي يول بىلەن ھەل قىلىش » شەكلىنى ئوتتۇرىغا

قويۇشمۇ پەقەت «ئويۇن» شەكلىدىكى بىر خىل تەپەككۇر
ئۇسۇلىدىنلا ئىبارەت، دۆلەتنىڭ ئۆزىنىڭ ئالتىدىن بىر
قىسىم زېمىنىغا بولغان ئىگىلىك هوقۇقىغا مۇناسىۋەتلىك
بۇنداق چوڭ ھەق چوڭ ناھەق مەسىلىسىدە مۇشۇنداق
ساختا دېموكراتىيە شەكلى بىلەن قارار چىقىرىشى قانداق-
-مۇ مۇمكىن بولسۇن؟ ئاخىرىدا شۇنى چۈشەندۈرۈپ ئۆتۈش
زۆرۈركى، شىنجاڭ مەيلى تارىختا ياكى بۈگۈنكى كۈندە
بولسۇن ئەزەلدىنلا بىرلا مىللەت ئولتۇراقلاشقان جاي ئە-
مەس، بەلكى كۆپ مىللەت توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان، ھەر
خىل مەدەنىيەت بىرلىكتە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان جاي.

نۆۋەتتە، خەلقئارا تېررورلۇققا قارشى تۇرۇش چوڭ
مۇھىتىنىڭ بېسىمى ئاستىدا، «شەرقىي تۈركىستان»
بۆلگۈنچى كۈچلىرىنىڭ بۆلگۈنچىلىك قىلىش ئۇسۇلى ۋە
ۋاسىتىسىدە بەزى ئۆزگىرىشلەر بولدى، بۇنىڭدىن كېيىنـ-
كى بىر مەزگىلدە يەنىمۇ ئۆزگىرىش بولۇشى مۇمكىن.
شۇڭا، شىنجاڭنىڭ كەلگۈسىدىكى بۆلگۈنچىلىككە، تېر-
رورلۇققا قارشى تۇرۇش كۈرىشىدە تېخىمۇ مۇرەككەپ ۋە-
زىيەت بارلىققا كېلىشى مۇمكىن. بۆلگۈنچىلىك بىلەن
بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرۇش ئوتتۇرىسىدىكى ئىدېئولو-
گىيە ۋە تەشۋىقات ساھەسىدىكى كۈرەش، سىڭىپ كىرىش
بىلەن سىڭىپ كىرىشكە قارشى تۇرۇش ئوتتۇرىسىدىكى
كۈرەش، «شىنجاڭ مەسىلىسى»نى خەلقئارالاشتۇرۇش، سى-
ياسىيلاشتۇرۇشنى قولغا كەلتۈرۈش بىلەن ئۇنىڭغا قارشى
تۇرۇش ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش، مىللىي ئاڭ، ئەنئەنىۋى
مەدەنىيەت بىلەن دىنىي يېتەكچىلىك ئوتتۇرىسىدىكى كۈ-

رەش، شۇنداقلا تېررورلۇق بىلەن تېررورلۇقـقا قارشى تـۇ-
رۇش ئۇتتۇرىسىدىكى كۈرەشلەر تېخىمۇ كەسكىنلىشىشى
مۇمكىن. بۇنىڭغا جۇڭگونىڭ بىر ئىدىئومىنى نەقىل كەل-
تۈرۈش مۇۋاپىق كېلىدۇ، يەنى: «دەرەخ جىم تۇراي دېسى-
مۇ، شامال جىم تۇرغۇزمايدۇ».

شىنجاڭنىڭ مۇقىملىق ئىشلىرى ئۈستىدە ئويلىغانلىرىمىز

21 ـ ئەسىرگە قەدەم تاشلىغان پەيتتە، شىنجاڭ مۇقىم بولۇۋاتقان ۋە تەرەققىي قىلىۋاتقان ياخشى ۋەزىيەتتە، ئۆتكەن كۆنلەرنى ئەستايىدىل ئەسلەپ، تەجرىبىلەرنى توغرا خۇلاسىلەپ، تۈرلۈك خىزمەتلەرنى يەنىمۇ مۇكەممەللەشتۈرۈش ھەر مىللەت خەلقىنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ، ئورتاق كۈرەش قىلىپ، 21 ـ ئەسىردە شىنجاڭنىڭ ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي تەرەققىياتىدا يېڭى ۋەزىيەت يارىتىشتا ناھايىتى مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

(1) مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىنى يەنىمۇ ئەتراپلىق، توغرا يولغا قويۇش لازىم. بۇ ئاساسلىقى ئۈچ مەزمۇننى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: بىرىنچى، مەركەزنىڭ يەرلىكنىڭ تۈرلۈك خىزمەتلىرىگە رەھبەرلىك قىلىش نوپۇزىنى قوغداش، پارتىيە مەركىزىي كومىتېتىنىڭ تۈرلۈك فاڭجېن، سىياسەتلىرىنى قەتئىي تەۋرەنمەي ئىزچىللاشتۇرۇش ۋە ئىجرا قىلىش لازىم، بۇ فاڭجېن، سىياسەتلەر، تۈپ نېگىزىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ھەممىسى شىنجاڭغا ئۇيغۇن كېلىدۇ. ئىككىنچى، مەركەزنىڭ تۈرلۈك فاڭجېن، سىياسەتلىرىنى شىنجاڭنىڭ ئەمەلىيىتىگە بىرلەشتۈرۈپ

ئىزچىللاشتۇرۇش ۋە ئىجرا قىلىش لازىم. شىنجاڭ چېگرا رايون، كۆپ مىللەت ئولتۇراقلاشقان رايون، مىللىي ئاپتونومىيە يولغا قويۇلغان رايون، ئاساسىي قانۇندا بەلگىلەنگەن مىللىي ئاپتونومىيە هوقۇقىغا ئىگە. شۇڭا، مەركەزنىڭ لۇشيەن، فاڭجېن، سىياسەتلىرىنى ئىزچىللاشتۇرۇشنى شىنجاڭنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالى بىلەن بىرلەشتۈرۈشتە چىڭ تۇرۇش، بۇ ئالدىنقى شەرت ئاستىدا مىللىي تېررىتورىيە-لىك ئاپتونومىيە هوقۇقىدىن توغرا پايدىلىنىش لازىم. ئۈچىنچى، مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىنى يەنىمۇ ئەمەلىيلەشتۈرۈش ۋە ئەتراپلىق ئىزچىللاشتۇرۇش لازىم. يولداش جۇ ئېنلەي 1957 - يىلىلا مۇنداق دەپ كۆرسەتكە-نىدى: «مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە مىللىي ئاپ-تونومىيە بىلەن تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىنىڭ توغرا بىرلەشتۈرۈلۈشى بولۇشى، ئىقتىسادىي ئامىل بىلەن سى-ياسىي ئامىلنىڭ توغرا بىرلەشتۈرۈلۈشى بولۇشى، توپلى-شىپ ئولتۇراقلاشقان مىللەت ئاپتونومىيە هوقۇقىدىن بەھرىمەن بولۇپلا قالماي، باشقا ئارىلىشىپ ئولتۇراقلاشقان مىللەتلەرمۇ ئاپتونومىيە هوقۇقىدىن بەھرىمەن بولۇشى لازىم.» بۇ نۇقتىئىنەزەر يىراقنى كۆزلەپ ئوتتۇرىغا قو-يۇلغان بولۇپ، ئىسلاھات ئېلىپ بېرىلغان، ئىشىك ئېچى-ۋېتىلگەن يېڭى ۋەزىيەتتە، مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتو-نومىيىنى دەۋر بىلەن تەڭ ئىلگىرىلەپ ئەتراپلىق تونۇشى-مىزدا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە ئەمەلىيەتتە ئۆزئارا مۇناسىۋەتلىك بولغان ئىككى مەزمۇننى ئۆز ئىچىگە ئالغان، يەنى مىللىي ئاپتو-

نومىيە بىلەن تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە. شىنجاڭنىڭ
نۆۋەتتىكى كونكرېت ۋەزىيىتىدە، مىللىي تېررىتورىيىلىك
ئاپتونومىيىنى يەنىمۇ ئەتراپلىق ۋە توغرا يولغا قويۇش
لازىم، مىللىي ئاپتونومىيىنى ئىجرا قىلىش بىلەن بىللە،
تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىنى يولغا قويۇشقا سەل قارى-
ماسلىق لازىم.

(2) مىللەتلەر مۇناسىۋىتىنى شىنجاڭنىڭ ئىجتىما-
ئىي مۇقىملىقىنى قوغداشتىكى بىرىنچى ئورۇندىكى چوڭ
ئىش قاتارىدا تۇتۇش لازىم. بۇ ئاساسلىقى مۇنداق تۆت
مەزمۇننى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: بىرىنچى، مىللەتلەر ئىتتى-
پاقلىقىنى مىللەتلەر مۇناسىۋىتىدە مۇھىمنىڭ مۇھىمى
قىلىش لازىم. شىنجاڭ كۆپ مىللەت توپلىشىپ ئول-
تۇراقلاشقان رايون، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى يەنىمۇ
ياخشىلاش شىنجاڭنىڭ كەلگۈسى ئىجتىمائىي مۇقىملىقى
ۋە تەرەققىياتىغا مۇناسىۋەتلىك بولغان بىرىنچى دەرىجىلىك
چوڭ ئىش، ھەرقايسى مىللەتلەر ئۆزئارا ئىشىنىش، ئۆز-
ئارا ھۆرمەتلەش، ئۆزئارا قوللاش، ئۆزئارا ئۆگىنىش ۋە
ئۆزئارا چۈشىنىشتەك ئىناق مۇھىت ۋە كەيپىياتنى تىرى-
شىپ ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈش لازىم. ئىككىنچى، مىللەتلەر
سىياسىتىنى ئىجرا قىلىش سەۋىيىسىنى يەنىمۇ ئۆستۈ-
رۈش، تۈرلۈك مىللەتلەر ئىشلىرىنى باشقۇرۇشنى قانۇن
بويىچە كۈچەيتىش لازىم. قاتتىق مەنىدىن ئېلىپ ئېيت-
قاندا، شىنجاڭنىڭ تۈرلۈك خىزمەتلىرى ئوخشاش بولمىغان
دەرىجىدە مىللەتلەر مۇناسىۋىتىگە چېتىلىدۇ. شۇڭا، ئىش-
نى باشقۇرۇش خىزمىتىدىن باشلاپ، ھەر مىللەت كادىرلى-

ـرى قوشۇنىنىڭ ساپاسىنى يەنىمۇ ئۆستۈرۈش مىللەتلەر سىياسىتىنى ئىجرا قىلىش سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈشنىڭ ئاچقۇچى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ھەر مىللەت ئاممىسىغا قا ـ نۇن، قائىدە ـ نىزامغا ئاڭلىق رىئايە قىلىش، قانۇنغا خىلاپ، قانۇنسىز ئىشلارنى قىلماسلىق توغرىسىدا تەربىيە بېرىش ۋە ئۇلارنى بۇ جەھەتتە چەكلەپ تۇرۇش لازىم. قانۇن ئېڭى ۋە پۇقرالىق ئېڭىنى يەنىمۇ تەشەببۇس قىلىش، ھەر مىللەت ئاممىسى پۇقرالىق ئېڭىنى بىرىنچى ئاڭ قىلىپ، ئۆزىنىڭ جۇڭگو پۇقراسى ئىكەنلىكىنى ھەر ۋاقىت ئەستە تۇتۇشى، «ئاساسىي قانۇن» ۋە باشقا قائىدە ـ نىزاملارغا رىئايە قىلىشى شەرت. ئۇچىنچى، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ دۆلەت مەنپەئەتى بىلەن ئۆز مىللىتىنىڭ تۈپ مەنپەئىتى ـ نىڭ بىردەكلىكىگە بولغان تونۇشىنى يەنىمۇ ئۆستۈرۈش لازىم. مىللەتلەرنىڭ ئورتاق گۈللىنىشىنى ئىلگىرى سۈ ـ رۈش بىزنىڭ مىللەتلەر سىياسىتىدىكى تۈپ مەيدانىمىز، شۇنداقلا مىللەتلەر خىزمىتىمىزنىڭ ئاخىرقى مەقسىتى. مىللەتلەرنىڭ گۈللىنىشىنى ئىلگىرى سۈرۈش داۋامىدا، دۆلەت مەنپەئەتى بىلەن مىللەتلەرنىڭ تۈپ مەنپەئىتىنىڭ بىردەكلىكى توغرىسىدا تەربىيە ئېلىپ بېرىشقا ئەھمىيەت بېرىش لازىم. شىنجاڭ جۇڭگونىڭ بىر قىسمى، جۇڭگونىڭ روناق تېپىپ گۈللەنگەنلىكى شىنجاڭنىڭ روناق تېپىپ گۈللەنگەنلىكىدۇر؛ شىنجاڭ يەنە كېلىپ ھەر مىللەت خەل ـ قى بىرلىكتە ھايات كەچۈرۈپ كېلىۋاتقان جاي، شىنجاڭ ـ نىڭ مۇقىم بولۇشى ۋە ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي ئىشلى ـ رىنىڭ تەرەققىي قىلىشى مۇشۇ تېررىتورىيىدە تۇرمۇش

كەچۈرۈۋاتقان ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ تەرەققىي قىلىشىـ
دۇر، مۇشۇ مەنىدىن چىقىش قىلىپ، دۆلەت مەنپەئىتى،
مىللىي ئاپتونومىيىلىك جايلارنىڭ مەنپەئىتى ۋە ھەر مىلـ
لەت ئاممىسىنىڭ مەنپەئىتىنى ئورگانىك بىرلەشتۈرۈپ،
بىرتۇتاش ئويلىشىش، تەڭ ئېتىبار بېرىش لازىم. تۆتىنـ
چى، نېمە مەسىلە بولسا شۇ مەسىلىنى ھەل قىلىش؛ قانداق
مەسىلە بولسا شۇنداق مەسىلە قاتارىدا ھەل قىلىش، بۇلار
نىڭ ھەممىسىنى مىللەتلەر مەسىلىسى قىلىۋالماسلىق
لازىم. ئوخشاش بولمىغان مىللەت ئەزالىرى ئوتتۇرىسىدىـ
كى مۇناسىۋەت ئالدى بىلەن بىرلىككە كەلگەن، كۆپ مىلـ
لەتلىك دۆلەت ئىچىدىكى پۇقرا بىلەن پۇقرا ئوتتۇرىسىدىـ
كى مۇناسىۋەت بولۇشى، ھەرگىز مىللەت بىلەن مىللەت
ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت بولماسلىقى لازىم. شۇڭا،
ئوخشاش بولمىغان مىللەت ئەزالىرى ئوتتۇرىسىدىكى مەـ
سىلىلەرگە چېتىشلىق مەسىلىلەرنى بىر تەرەپ قىلغاندا،
دىققەتنى كۆپرەك ھالدا ئۇلارنىڭ پۇقرالىق سالاھىيىتىگە
قارىتىش، پۇقرا بىلەن قانۇننىڭ مۇناسىۋىتىگە ئەھمىيەت
بېرىش لازىم.

(3) دىننى سوتسىيالىستىك جەمئىيەتكە ئۇيغۇنلىدـ
شىشقا يەنىمۇ يېتەكلەش لازىم. شىنجاڭنىڭ نۆۋەتتىكى
بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرۇش كۈرىشىدە بۆلگۈنچى كۈچـ
لەر دىندىن پايدىلىنىپ بۆلگۈنچىلىك ياكى زوراۋانلىق،
تېررورلۇق ھەرىكەتلىرىنى ئېلىپ بېرىش ھادىسىسى بىرـ
قەدەر گەۋدىلىك بولماقتا. مەسىلەن، قىسمەن دىنغا ئېتىـ
قاد قىلىدىغان ئاممىنىڭ دىنغا ئىخلاس باغلاشتەك پسىخىـ

كىسىدىن پايدىلىنىپ، مۇسۇلمانلار «ئىسلام خەلىپىلىكى»
قۇرۇشقا قۇترىتىش؛ «قۇرئان كەرىم» نىڭ ئۇ يەر - بۇ يەر -
لىرىدىن ئۈزۈپ ئالغان سۆزلەرنى بۇرمىلاپ ۋە ئۆزگەر -
تىپ، «غازات» قىلىشقا قايمۇقتۇرۇش ۋە « يات دىندىكى -
لەر» نى چەتكە قېقىش، ئۇلارغا ھۇجۇم قىلىش، ۋەھا -
كازالار. بۇنىڭغا قارىتا، دۈشمەنگە قارشى كۈرەش تاكتى -
كىسىنى يەنىمۇ كۈچەيتىپ، خەلقنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى
دىنغا ئېتىقاد قىلىش مەسىلىسى بىلەن بۆلگۈنچى كۈچلەر -
نىڭ دىندىن پايدىلىنىپ ئېلىپ بارغان بۆلگۈنچىلىك ۋە
زوراۋانلىق، تېررورلۇق ھەرىكەتلىرىنى قاتتىق پەرقلەندۈ -
رۈپ، شىنجاڭدىكى بۆلگۈنچى كۈچلەرنى ئەڭ زور دەرىجىدە
يېتىم قالدۇرۇپ، زەربە بېرىش دائىرىسىنى كىچىكلى -
تىش، قانۇنلۇق دىنىي ئېتىقادلارنى قوغداش بىلەن بىللە،
دىننى نىقاب قىلىپ ئېلىپ بېرىلغان بۆلگۈنچىلىك،
زوراۋانلىق، تېررورلۇق ھەرىكەتلىرىنى ۋاقتىدا پاش قى -
لىش ۋە ئۇنىڭغا قاتتىق زەربە بېرىش لازىم. نۆۋەتتىكى
شىنجاڭنىڭ ئىجتىمائىي مۇقىملىقىنى قوغداش خىزمى -
تىدە، دىن بىر خىل ئۆزگىرىشچان ئامىل بولۇپ، ھەم
بۆلگۈنچى كۈچلەر ئۇنىڭدىن پايدىلىنىپ، ئۇنى بۆلگۈنچى -
لىك ۋە زوراۋانلىق، تېررورلۇق ھەرىكەتلىرىگە نىقاب قى -
لىۋېلىشى مۇمكىن؛ ھەم دىننى يېتەكلەش ئارقىلىق، ئۇنى
ئىجتىمائىي مۇقىملىقنى قوغداشتىكى ئاكتىپ ئامىلغا
ئايلاندۇرۇش مۇمكىن. شۇڭا، بۆلگۈنچى كۈچلەرنىڭ دىندىن
پايدىلىنىش، دىننى نىقاب قىلىۋېلىشتەك ماھىيىتىنى
قانداق قىلىپ ئۇنۇملۇك ئېچىپ تاشلاش، دىنغا ئېتىقاد

قىلىدىغان ئاممىنى قانداق يېتەكلەپ ۋە تەربىيىلەپ، ئۇلارنى بۆلگۈنچىلىك تەشۋىقاتىنىڭ ئاسارىتىدىن قۇتۇلدۇرۇش — كەڭ مۇسۇلمان ئاممىسىنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ شىنجاڭنىڭ ئىجتىمائىي مۇقىملىق كۈرىشىگە پائال ئاتلاندۇرۇشنىڭ ئاچقۇچى.

(4) شىنجاڭدا بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرۇش ۋە زوراۋانلىققا، تېررورلۇققا قارشى تۇرۇش كۈرىشىنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىكلىكى ۋە مۇرەككەپلىكىنى تولۇق تونۇش لازىم. شەك - شۈبھىسىزكى، كەلگۈسى 21 - ئەسىردە شىنجاڭنىڭ ئىجتىمائىي ۋە ئىقتىسادىي تەرەققىياتىنىڭ ئومۇمىي ۋەزىيىتى ياخشى ۋە مەنزىلى گۈزەل بولىدۇ، ئاز ساندىكى بۆلگۈنچى كۈچلەرنىڭ بۆلگۈنچىلىك ۋە زوراۋانلىق، تېررورلۇق ھەرىكەتلىرى ھەرگىزمۇ ۋۇجۇدقا چىقالمايدۇ. نۆۋەتتە، شىنجاڭنىڭ جەمئىيىتى مۇقىم، يەرلىك ھۆكۈمەتلەر تامامەن ۋەزىيەتنى ئىگىلەش ئىقتىدارىغا ۋە ئەمەلىي كۈچىگە ئىگە؛ يەنە بىر تەرەپتىن، خەلق مۇقىم بولۇشنى ئۈمىد قىلىدۇ، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت ئاممىسىنىڭ جەمئىيەتنىڭ مۇقىم بولۇشىنى، ئىقتىسادنىڭ تېز تەرەققىي قىلىشىنى ئۈمىد قىلىش ئىستىكى ناھايىتى كۈچلۈك، مالىمانچىلىققا، بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرۇش، زوراۋانلىققا، تېررورلۇق ھەرىكەتلىرىگە قارشى تۇرۇش پوزىتسىيىسى ناھايىتى قەتئىي، ئۇلار شىنجاڭنىڭ بىرلىكىنى، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ۋە ئىجتىمائىي مۇقىملىقىنى قوغداشتىكى ئاساسىي كۈچ. مەركەزنىڭ بىرتۇتاش رەھبەرلىكى ۋە پۈتۈن مەملىكەت خەلقىنىڭ قوللىشى ئارقىسىدا،

كەلگۈسىدە شىنجاڭدا ئومۇمىي ۋەزىيەت مۇقىم، ئىناق بولىدۇ، بۇ ئاساسىي ئېقىم. لېكىن، بۇنىڭ بىلەن بىللە شۇنىمۇ كۆرۈشىمىز كېرەككى، ئاز ساندىكى «شەرقىي تۈركىستان» كۈچلىرى تارىخ سەھنىسىدىن چېكىنىپ چىقىشنى خالىمايدۇ. بۇنىڭدىن كېيىنكى بىر مەزگىلدە، ئومۇمىي ۋەزىيەت مۇقىم بولۇش، چېگرا رايون بىرلىككە كېلىش ئالدىنقى شەرتى ئاستىدا، شىنجاڭنىڭ قىسمەن رايونلىرىدا زوراۋانلىق، تېررورلۇق ۋەقەلىرى يەنە كۆرۈلۈشى مۇمكىن، ھەتتا ئېچكى جايلارغا تەسىر كۆرسىتىشى مۇمكىن. شۇڭا، شىنجاڭدا بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرۇش ۋە زوراۋانلىققا، تېررورلۇققا قارشى تۇرۇش كۈرىشىنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىكلىكى ۋە مۇرەككەپلىكىنى تولۇق تونۇشىمىز، كۆرۈلۈش ئېھتىماللىقى بولغان جىددىي، مۇرەككەپ ئەھۋاللارغا تولۇق تەييارلىق كۆرۈشىمىز، كۆرۈلۈش ئېھتىماللىقى بولغان زوراۋانلىق، تېررورلۇق ھەرىكەتلىرىگە نىسبەتەن يەنىلا «قاتتىق زەربە بېرىش» تەك يۇقىرى بېسىم ھالىتىنى ساقلاپ، كۈرەشنىڭ تەشەببۇسكارلىق ھوقۇقىنى چىڭ ئىگىلىشىمىز لازىم. شىنجاڭدا بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرۇش ۋە زوراۋانلىق، تېررورلۇققا قارشى تۇرۇش كۈرىشىنى ئېلىپ بېرىش ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئورتاق مەجبۇرىيىتى، شىنجاڭنىڭ كەلگۈسى ئىجتىمائىي مۇقىملىقى ۋە ئۇزاق مۇددەت ئامان - ئېسەن بولۇشىنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن ھەر مىللەت خەلقىنىڭ بىر نىيەت - بىر مەقسەتتە ئورتاق تىرىشچانلىق كۆرسىتىشىگە تايىنىش لازىم. شۇڭا، ھەر مىللەت كادىر-

لىرى، ئاممىنىڭ بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرۇش ۋە تېررورلۇققا قارشى تۇرۇش كۈرىشىدىكى ئاكتىپلىقىنى تولۇق قوزغاپ ۋە جارى قىلدۇرۇپ، ھەر مىللەت خەلقى شىنجاڭنىڭ مۇقىملىقىنى قوغداشقا ئاڭلىق قاتنىشىش ۋە بىرلىكتە قوغداشتەك ياخشى ۋەزىيەتنى تىرىشىپ ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈش — نۆۋەتتە ۋە بۇنىڭدىن كېيىن بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرۇش ۋە تېررورلۇققا قارشى تۇرۇش كۈرىشىدە ئۈزلۈكسىز غەلىبىنى قولغا كەلتۈرۈشكە كاپالەتلىك قىلىشنىڭ مۇھىم شەرتى.

(5) ئىككى مۇناسىۋەتنى توغرا تونۇش ۋە ياخشى بىر تەرەپ قىلىش لازىم. بىرىنچى، بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرۇش بىلەن تېررورلۇققا قارشى تۇرۇشنىڭ مۇناسىۋىتى. تېررورلۇق ۋاسىتە، بۆلگۈنچىلىك مەقسەت. 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن باشلاپ، چېگرا سىرتىدىكى «پانئىسلامىزم»، «پانتۈركىزم» سىڭىپ كىرگەن، بۆلگۈنچىلىك ئۈزلۈكسىز ئەۋج ئالغاندىن بۇيان، ئوخشاش بولمىغان مەزگىلدە ۋە ئوخشاش بولمىغان شارائىتتا «شەرقىي تۈركىستان» كۈچلىرى تۈرلۈك ۋاسىتىلەرنى قوللىنىپ بۆلگۈنچىلىك ئېلىپ باردى، جۈملىدىن مەكتەپ ئېچىش نامى بىلەن «پانئىسلامىزم»، «پانتۈركىزم» ۋە بۆلگۈنچىلىك ئىدىيىسىنى تارقاتتى؛ بەزى ئىشلارنى باھانە قىلىپ مىللىي ئۆچمەنلىككە قۇتراتتى؛ دىندىن پايدىلىنىپ ئاممىنى زورلۇق كۈچ بىلەن «غازات» قىلىشقا قايمۇقتۇرۇپ، «ئىسلام دۆلىتى» قۇرماقچى بولدى؛ قۇرۇلۇپ باقمىغان، ئويدۇرۇپ چىقىرىلغان «شەرقىي تۈركىستان دۆلىتى»نى بۆلگۈنچىلىك

قىلىشنىڭ بايرىقى قىلىپ، قۇراللىق بۆلگۈنچىلىك توپ-
لىڭىغا تەشكىلاتچىلىق قىلدى؛ بۆلگۈنچى پارتىيە تەش-
كىلاتلىرىنى مەخپىي تەرەققىي قىلدۇردى؛ دىنىي ئەسەبىي-
لىككە ۋە «خەنزۇلارغا قارشى تۇرۇش، خەنزۇلارنى چەتكە
قېقىش» قا قۇتراتتى؛ ئاممىۋى قالايمىقانچىلىقنى تەشكىل-
لىدى؛ زوراۋانلىق، تېررورلۇق ۋەقەلىرىنى تۇغدۇردى ۋە
باشقىلار. «شىنجاڭ مەسىلىسى» تۈپ نېگىزىدىن ئالغاندا،
يەنىلا بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرۇش مەسىلىسى، تېررور-
لۇق — «شەرقىي تۈركىستان» بۆلگۈنچى كۈچلىرىنىڭ
ئىجتىمائىي مۇقىملىققا بۇزغۇنچىلىق قىلىش ئارقىلىق،
جەمئىيەت ۋە خەلقئارادا تەسىر پەيدا قىلىشىدىكى ۋاستە.
شۇڭا، كەلگۈسىدە شىنجاڭنىڭ مۇقىملىق ۋە تەرەققىياتىنى
قوغداشتا، تېررورلۇققا قارشى تۇرۇشنى بۆلگۈنچىلىككە
قارشى تۇرۇش كۈرىشىنىڭ ئومۇمىي پىلانىغا كىرگۈزۈش،
تېررورلۇق ھەرىكەتلىرىگە زەربە بېرىشتە چىڭ تۇرۇش بى-
لەن بىللە، ئىستراتېگىيىلىك يۈكسەكلىكتە تۇرۇپ، جەم-
ئىيەتتىكى ھەرقايسى تەرەپ كۈچلىرىنى سەپەرۋەر قىلىپ،
مۇقىملىقنى قوغداش، بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرۇش بو-
يىچە «ئۇنىۋېرسال تۈزەش» ئېلىپ بېرىپ، شىنجاڭ جەم-
ئىيىتىنىڭ ئۇزاق مۇددەت ئامان - ئېسەن بولۇشىنى ئىش-
قا ئاشۇرۇش لازىم. ئىككىنچى، مۇقىملىق بىلەن تەرەققى-
ياتنىڭ مۇناسىۋىتى. مۇقىملىق بىلەن تەرەققىيات مەلۇم
دەرىجىدە سىياسىي بىلەن ئىقتىسادنىڭ مۇناسىۋىتىنى
ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرەلەيدۇ، لېكىن ئىككىسىنى باراۋەر
قىلىپ قويۇشقا بولمايدۇ. مۇقىملىق تەرەققىيات ئۈچۈن

شەرت ـ شارائىت يارىتىپ بېرىدۇ، لېكىن مۇقىم بولغاد-
لىق تەرەققىي قىلغانغا باراۋەر ئەمەس. تەرەققىيات مەق-
سەت، لېكىن ئىقتىسادنىڭ تەرەققىي قىلىشى مۇقىملىقنى
بىردىنبىر شەرت قىلمايدۇ، يەنى تەرەققىياتنى چەكلەپ
تۇرىدىغان ئامىللار ناھايىتى كۆپ بولۇپ، مۇقىملىق ئامى-
لى بىلەنلا چەكلىنىپ قالمايدۇ. رايونلار ئىجتىمائىي، ئىق-
تىسادىينىڭ تەرەققىياتى يەرلىكنىڭ ئىجتىمائىي خىزمىتى
ۋە مىللەتلەر خىزمىتىنى ئىلگىرى سۈرۈشنىڭ ئاساسى،
لېكىن ئىقتىساد تەرەققىي قىلسىلا مىللەتلەر مەسىلىسى
تۈگەيدۇ، ئىجتىمائىي مۇقىملىق ئىشقا ئاشىدۇ، دەپ قاراش
بىر خىل ئازدۇرۇشتۇر. چەت ئەللەرنىڭ نۆۋەتتىكى ئەمە-
لىي ئەھۋالى ۋە ئالىملارنىڭ تەتقىقات نەتىجىسى شۇكى:
ئايرىمچىلىق ياكى مىللىي توقۇنۇش ھەرقايسى ئەل جەم-
ئىيەتلىرىنىڭ «زامانىۋىلىشىشى» غا ئەگىشىپ يوقىلىپ
كەتمەيدۇ، لېكىن ئىقتىسادنىڭ تەرەققىي قىلىشى ۋە دۆ-
لەتنىڭ گۈللىنىشى شۇ ئەللەرنىڭ زوراۋانلىق توقۇنۇشى
سەۋىيىسىنى تۆۋەنلىتىدۇ. شىنجاڭنى ئېلىپ ئېيتساق،
بىز مۇنۇلارنى ئىنچىكىلىك بىلەن تەتقىق قىلىشىمىز
لازىم: قايسى ئىقتىسادىي ئامىللار مۇقىملىققا تەسىر كۆر-
سىتىۋاتىدۇ، ئەكسىچە، شىنجاڭنىڭ ئىجتىمائىي، ئىقتى-
سادىي تەرەققىياتىنى چەكلەپ تۇرۇۋاتقان ئامىللار زادى
قايسىلار، قايسىسى ئاساسلىق ئامىل.
شىنجاڭنىڭ ئىچكىرى ئۆلكىلەر بىلەن بولغان ئىق-
تىسادىي جەھەتتىكى پەرقى ئوبيېكتىپ مەۋجۇت، نۆۋەتتە،
شىنجاڭنىڭ ئۆزىنىڭ تىرىشچانلىق كۆرسىتىشى ۋە مەر-

كەزنىڭ، شۇنداقلا ئىچكىرى ئۆلكىلەرنىڭ سىلىنمىسىنىڭ
ئۇزلۇكسىز كۆپىيىشى بىلەن، بۇ پەرق تەدرىجىي كىچىك-
لىمەكتە، لېكىن قىسقا مۇددەت ئىچىدە ئىچكىرى ئۆلكى-
لەرنىڭ ئومۇمىي سەۋىيىسىگە يېتىشىۋالىمەن دېيىش ئە-
مەلىيەتكە ئۇيغۇن ئەمەس. شۇڭا، دۆلەتنىڭ كەلگۈسىدىكى
شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىغا بولغان ئۇزۇن مۇد-
دەتلىك سىلىنما سىلىشى ۋە قىسقا مۇددەتلىك سىلىنما
سىلىشىدىن مۇۋاپىق نىسبەتنى تېپىپ چىقىشقا دىققەت
قىلىش، قىسقا مۇددەت ئىچىدە شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت
خەلقىنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسىنى كۆرۈنەرلىك ھالدا ئۆس-
تۇرۇشنى تولۇق ئويلىشىش لازىم. ئىقتىسادنىڭ تەرەققىي
قىلىشى، خەلقنىڭ باياشات تۇرمۇشقا ئېرىشىشى ئىجتىما-
ئىي مۇقىملىقنىڭ ئاساسى، دۆلەتنىڭ مۇقىم بولۇشى ۋە
كىشىلەرنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇشنىڭ ئالدىنقى شەرتى. نۆ-
ۋەتتە، شىنجاڭنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭ رايونىدىكى بىرقەدەر
مەركەزلەشكەن نامرات رايونلار(قەشقەر، خوتەن، قىزىلسۇ
قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستى) بۆلگۈنچىلىك ۋە زوراۋانلىق،
تېررورلۇق ھەرىكەتلىرى بىرقەدەر كۆپ كۆرۈلىدىغان
رايونلار ھېسابلىنىدۇ، شىنجاڭنى مۇقىم قىلىش ئۈچۈن،
ئالدى بىلەن جەنۇبىي شىنجاڭنى مۇقىم قىلىش لازىم، جە-
نۇبىي شىنجاڭنى تۈپتىن مۇقىم قىلىش ئۈچۈن، شۇ جاي-
دىكى تېخىلا نامرات ھالەتتە تۇرغان قىسمەن ئاممىنى تېز-
دىن نامراتلىقتىن قۇتۇلدۇرۇش لازىم.

پايدىلانغان ئاساسلىق كىتابلار:

1. ئاساسلىق تارىخي ماتېرىياللار

«تاغ ـ ئېزىملار قوۇرئى»
«تارىشا پوۇتوۇك يىلنامىسى»
«زوۇچيوۇمىڭ تەپسىرى»
«موۇتيەنزى تەزكىرىسى»
«دوۋلەت ئەربابلىرى ھەققىدە بايان»
«تارىخنامە»
«خەننامە»
«كېيىنكى خەننامە»
«ئوۇچ پادىشاھلىق تەزكىرىسى»
«جىننامە»
«شىمالىي سوۇلالىلەر تارىخى»
«جوۇنامە»
«سوۇينامە»
«كونا تاڭنامە»
«يېڭى تاڭنامە»
«تاڭ سوۇلالىسىگە دائىر موۇھىم خاتىرىلەر»
«تاڭ سوۇلالىسىنىڭ پەرمان ـ بوۇيرۇقلىرى توپلىمى»
«ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومومىي ئوۋرنەكلەر»
«قانوۇنلار قاموۇسى»
«كىتابلار جەۋھىرى»

«يېڭى بەش دەۋر تارىخى»
«كونا بەش دەۋر تارىخى»
«لياۋ تارىخى»
«سۇڭنامە»
«جىننامە»
«تاڭغۇتنامە»
«تاڭغۇت خاتىرىسى»
فاشيەن (دارما پاترا): «بۇددىزم ئەللىرىگە ساياھەت»
شۈەنزاڭ، بيەنجى : «ئۇلۇغ تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت خاتىرىسى»
لى دېيۇ: «لى ۋېنراۋ ئەسەرلىرى توپلىمى»
ۋېي يۈەن: «زەپەرنامە»
«شىنجاڭنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى»

2. دۆلەت ئىچىدىكى ماقالە، ئەسەرلەر

ۋاڭ بىڭخۇا: «شىنجاڭدىكى قەدىمىي جەسەتلەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2002 ـ يىلى نەشرى.

تيەن گۇاڭجىن، گو سۇشىن: «ئوردوس برونزا قورال ـ لىرى»، مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى نەشرىياتى، 1986 ـ يىلى نەشرى.

ۋاڭ ياۋ: «تىبەت مېتال ـ تاشلار خاتىرىسى»، مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى نەشرىياتى، 1982 ـ يىلى نەشرى.

ۋاڭ ياۋ، چېن جيەن: «تىبەت بامبۇك پۈتۈكلەر خاتى ـ رىسى»، مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى نەشرىياتى، 1986 ـ يىلى نەشرى.

شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئارخېئو-
لوگىيە ئورنى تۈزگەن: «شىنجاڭ ئارخېئولوگىيىسىنىڭ 30
يىلى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1983 ـ يىلى نەشرى.

جۇڭگو مىللەتلىرىنىڭ قەدىمىي يېزىقلىرىنى تەتقىق
قىلىش ئورنى تۈزگەن: «جۇڭگو مىللەتلىرىنىڭ قەدىمىي
يېزىقلىرى»، بېيجىڭ، 1982 ـ يىلى نەشرى.

جۇڭگو مىللەتلىرىنىڭ قەدىمىي يېزىقلىرىنى تەتقىق
قىلىش ئورنى تۈزگەن: «جۇڭگو مىللەتلىرىنىڭ قەدىمىي
يېزىقلىرى رەسىملىك توپلىمى»، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەن-
لەر نەشرىياتى، 1990 ـ يىلى نەشرى.

«شىنجاڭنىڭ ئومۇمىي تەزكىرىسى»، 76 ـ بۆلىكى،
«تىل ـ يېزىق تەزكىرىسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى،
2000 ـ يىلى نەشرى.

گېڭ شىمىن: «ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمىي مەدەنىيىتى ۋە
ۋەسىقىلىرى توغرىسىدا ئومۇمىي بايان»، شىنجاڭ خەلق
نەشرىياتى، 1983 ـ يىلى نەشرى.

جى شيەنلىن: «دۇنخۇاڭ ـ تۇرپان توخرى تىلى تەتقى-
قاتىغا كىرىش»، تەيۋەن شىنۋېنفېڭ نەشرىيات شىركىتى،
1983 ـ يىلى نەشرى.

نيۇ رۇجى: «ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمىي يېزىقلىرى، قەدى-
مىي ۋەسىقىلىرىگە كىرىش»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى،
1997 ـ يىلى نەشرى.

يۇ تەيشەننىڭ باش مۇھەررىرلىكىدە تۈزۈلگەن: «غەر-
بىي يۇرت مەدەنىيەت تارىخى»، جۇڭگو دوستلۇق نەشرىياتى
شىركىتى، 1996 ـ يىلى نەشرى.

لىن مېيسۇن: «غەربىي يۇرت مەدەنىيىتى»، شەرق نەشرىياتى، 1995 ـ يىلى نەشرى.

لىن مېيسۇن: «قەدىمىي يولدىكى غەرب شاملى»، سەنلىيەن كىتابخانىسى، 2000 ـ يىلى نەشرى.

خۇ جېنخۇا، خۇاڭ رۇنخۇا: «قوچودىكى ئارىلاش خەتلەر»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984 ـ يىلى نەشرى.

ۋاڭ سۇ: «دۇنخۇاڭ تۇرپان ۋەسىقىلىرى»، مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى نەشرىياتى، 2002 ـ يىلى نەشرى.

نيۇ رۇجى: «ئۇيغۇرلار ئىچىدە تارقالغان بۇددا دىنى ۋەسىقىلىرى»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2000 ـ يىلى نەشرى.

خۇاڭ لىيې: «جۇڭگو قەدىمىي مىللەتلەر تارىخى تەتقىقاتى»، خەلق نەشرىياتى، 1987 ـ يىلى نەشرى.

گاۋ يوڭجيۇ: «غەربىي يۇرتتىكى قەدىمىي مىللەتلەرنىڭ دىنىي ئېتىقادى توغرىسىدا ئومۇمىي بايان»، ئالىي مائارىپ نەشرىياتى، 1997 ـ يىلى نەشرى.

روڭ شىنجياڭ: «ئوتتۇرا ئەسىردىكى جۇڭگو مەدەنىيىتى ۋە سىرتتىن قوبۇل قىلىنغان مەدەنىيەت»، سەنلىيەن كىتابخانىسى، 2001 ـ يىلى نەشرى.

جى شيەنلىننىڭ باش مۇھەررىرلىكىدە تۈزۈلگەن: «دۇنخۇاڭشۇناسلىق چوڭ لۇغىتى»، شاڭخەي لۇغەت نەشرىياتى، 1998 ـ يىلى نەشرى.

جياڭ بوچىن: «دۇنخۇاڭ دىنىي سەنئەت ۋە ئەدەپ ـ نەغمە مەدەنىيىتى»، ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى، 1996 ـ يىلى نەشرى.

«كۆسەن بۇددا دىنى مەدەنىيىتى ئەسەرلىرى توپلىمى»، شىنجاڭ گۈزەل - سەنئەت، فوتو سۈرەت نەشرىياتى، 1993 - يىلى نەشرى.

لىن ۋۇشۇ: «پېرسىيە ئاتەش دىنى ۋە قەدىمىي جۇڭگو»، تەيۋەن شىنۋېنفېڭ نەشرىيات شىركىتى، 1995 - يىلى نەشرى.

گوڭ فاڭجېن، ئەن كېجيا: «زوروئاستېر دىنى تارىخى»، شاڭخەي ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى نەشرىياتى، 1998 - يىلى نەشرى.

لىن ۋۇشۇ: «مانى دىنى ۋە ئۇنىڭ شەرققە سىڭىشى»، جۇڭخۇا كىتابلار نەشرىياتى، 1987 - يىلى نەشرى.

«جۇڭگو شىنجاڭ رايونى ئىسلام دىنى تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000 - يىلى نەشرى.

گوڭ شۆزېڭنىڭ باش مۇھەررىرلىكىدە تۈزۈلگەن: «دىنىي مەسىلە توغرىسىدا ئومۇمىي بايان»، سىچۈەن خەلق نەشرىياتى، 1999 - يىلى نەشرى.

جۇ جىڭباۋ: «يىپەك يولىدىكى مۇزىكا مەدەنىيىتى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1987 - يىلى نەشرى.

دۇ ياشيۇڭ، جۇ جى: «يىپەك يولىدىكى مۇزىكا مەدەنىيىتى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1997 - يىلى نەشرى.

يۇ تەيشەننىڭ باش مۇھەررىرلىكىدە تۈزۈلگەن: «غەربىي يۇرت ئومۇمىي تارىخى»، جۇڭجۇ قەدىمىي كىتابلار نەشرىياتى، 1996 - يىلى نەشرى.

«شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى» 1 - قىسمىدىن 3 - قىسمىغىچە، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1980 - يىلى

نەشرى.

ۋاڭ جىلەي: «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىدىن ئوچېركلار»، خۇنەن مائارىپ نەشرىياتى، 1986 ـ يىلى نەشرى.

لىن گەننىڭ باش مۇھەررىرلىكىدە تۈزۈلگەن: «ھۇنلارنىڭ تارىخىغا دائىر ماقالىلەردىن تاللانما»، جۇڭخۇا كىتابخانىسى، 1983 ـ يىلى نەشرى.

مېڭ فەنرېن: «كرورانىنىڭ يېڭى تارىخى»، جۇڭگو نۇر گېزىتى نەشرىياتى، يېڭى زېلاندىيە خوراند نەشرىيات چەكلىك شىركىتى، 1990 ـ يىلى نەشرى.

جۇ ۋېيجۇ: «تېلېلار ۋە جۇرجانلار»، شاڭخەي خەلق نەشرىياتى، 1983 ـ يىلى نەشرى.

ۋاڭ سۇ: «قوچو تارىخى. ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزۈش بۆلىكى»، مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى نەشرىياتى، 1998 ـ يىلى نەشرى.

جاڭ گۇاڭدا، روڭ شىنجياڭ: «ئۇدۇن تارىخىغا دائىر پايدىلىنىش ماتېرىياللىرى»، شاڭخەي كىتابخانىسى، 1993 ـ يىلى نەشرى.

شۆ زوڭجېڭ: «تۈرك تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1991 ـ يىلى نەشرى.

لىيۇ جىشياۋ: «ئۇيغۇرلار تارىخى»، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى، 1994 ـ يىلى نەشرى.

خەن رۇلىننىڭ باش مۇھەررىرلىكىدە تۈزۈلگەن: «يۈەن سۇلالىسى تارىخى»، خەلق نەشرىياتى، 1986 ـ يىلى نەشرى.

ۋېي لياڭتاۋ: «قاراخانىيلار سۇلالىسى تارىخىدىن ئومۇمىي بايان»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1986 ـ يىلى

نەشرى.

ۋېي لياڭتاۋ: «يەكەن خانلىقى تارىخى تېزىسى»، خېيلۇڭجياڭ مائارىپ نەشرىياتى، 1994 - يىلى نەشرى.

جاقاپ مىرزىقان: «قازاق مىللىتى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1989 - يىلى نەشرى.

جۇڭغار تارىخىنى يېزىش گۇرۇپپىسى: «جۇڭغار تارىخى»، خەلق نەشرىياتى ، 1985 - يىلى نەشرى.

فەن جىپىڭ: «ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بۈيۈك خانلىقلار ۋە چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى شىنجاڭ»، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى، 1991 - يىلى نەشرى.

جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى يېقىنقى زامان تارىخى تەتقىقات ئورنى تۈزگەن: «چاررۇسىيىنىڭ جۇڭگوغا تاجاۋۇز قىلىش تارىخى»، 3 - توم، خەلق نەشرىياتى، 1979 - يىلى نەشرى.

چاررۇسىيىنىڭ جۇڭگونىڭ غەربىي شىمالى چېگرا رايونىغا تاجاۋۇز قىلىش تارىخىنى يېزىش گۇرۇپپىسى: «چاررۇسىيىنىڭ جۇڭگونىڭ غەربىي شىمالى چېگرا رايونىغا تاجاۋۇز قىلىش تارىخى»، خەلق نەشرىياتى، 1979 - يىلى نەشرى.

چېن خۇيشېڭ، چېن چاۋ: «مىنگو دەۋرىدىكى شىنجاڭ تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1999 - يىلى نەشرى.

ياڭ زېڭشىن: «ئىستىغپار ھۆجرىسىدا يېزىلغان مەكتۇپلار»، «ئىستىغپار ھۆجرىسىدا يېزىلغان مەكتۇپلار 2 - تومى»، «ئىستىغپار ھۆجرىسىدا يېزىلغان مەكتۇپلار 3 - تومى»، شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى: «پاد-

ئىسلامىزم، پانتۈركىزم تەتقىقاتى»، 1994 ـ يىلى نەشرى.

«شىنجاڭ ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا دائىر چوڭ ئىشلار خاتىرىسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1994 ـ يىلى نەشرى.

«ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى تارىخى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1998 ـ يىلى نەشرى.

«شىنجاڭنىڭ تىنچ يول بىلەن ئازاد بولۇشى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1990 ـ يىلى نەشرى.

تاۋ سىيۆ: «تاۋ سىيۆنىڭ ئۆز تەرجىمىھالى»، خۇنەن خەلق نەشرىياتى، 1987 ـ يىلى نەشرى.

جاڭ جىجۇڭ: «ئۈرۈمچى سۆھبىتىدىن شىنجاڭنىڭ تىنچ يول بىلەن ئازاد بولۇشىغىچە»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1987 ـ يىلى نەشرى.

بۇرھان شەھىدى: «شىنجاڭنىڭ 50 يىلى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1984 ـ يىلى نەشرى.

«ۋاڭ ئېنماۋ ماقالىلىرى» 1 ـ ، 2 ـ قىسمى، مەركىزي ھۆججەت ـ ماتېرىياللار نەشرىياتى، 1997 ـ يىلى نەشرى.

ئابلەت ئابدۇرېشىت، خەن شۆچىنىڭ باش مۇھەررىرلىكىدە تۈزۈلگەن: «شىنجاڭنىڭ قۇرۇلۇش ئىشلىرىنىڭ 40 يىلى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1995 ـ يىلى نەشرى.

ج ك پ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق كومىتېتى بەنگۇڭتىڭى، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى بەنگۇڭتىڭى تۈزگەن: «شىنجاڭنىڭ شانلىق 50 يىلى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1999 ـ يىلى نەشرى.

ۋاڭ شىئېننىڭ باش مۇھەررىرلىكىدە تۈزۈلگەن: «ھا -
زىرقى زامان جۇڭگودىكى مىللەتلەر مەسىلىسى»، مىللەت-
لەر نەشرىياتى، 2002 - يىلى نەشرى.
شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مىللەتلەر - دىن
ئىشلىرى كومىتېتى تۈزگەن: «يېڭى دەۋردىكى مىللەتلەر
ۋە دىن سىياسىتىگە دائىر قائىدە - نىزاملاردىن تاللانما»،
شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1999 - يىلى نەشرى.
جاڭ ئېرجۇ: «جۇڭگو مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتو -
نومىيە تارىخى پروگراممىسى»، مىللەتلەر نەشرىياتى،
1995 - يىلى نەشرى.
«ھازىرقى زامان جۇڭگودىكى مىللەتلەر خىزمىتى»
(1 - قىسمى)، ھازىرقى زامان جۇڭگو نەشرىياتى، 1993 -
يىلى نەشرى.
دۆلەتلىك مىللەتلەر ئىشلىرى كومىتېتى سىياسەت
تەتقىقات ئىشخانىسى تۈزگەن: « جۇڭگو كوممۇنىستىك پار -
تىيىسىنىڭ ئاساسلىق رەھبەرلىرىنىڭ مىللەتلەر مەسى -
لىسى توغرىسىدىكى بايانلىرى»، مىللەتلەر نەشرىياتى،
1994 - يىلى نەشرى.
جۇڭگو ئاز سانلىق مىللەتلەر ئاپتونومىيىلىك جايلى -
رىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى مەجمۇئەسى: «يەنجى خۇيزۇ ئاپ -
تونوم ناھىيىسىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى»، شىنجاڭ خەلق
نەشرىياتى، 1986 - يىلى نەشرى.
جۇڭگو ئاز سانلىق مىللەتلەر ئاپتونومىيىلىك جايلى -
رىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى مەجمۇئەسى: «ئىلى قازاق ئاپتو -
نوم ئوبلاستىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى»، شىنجاڭ خەلق نەش -

ـرىياتى، 1985 ـ يىلى نەشرى.

شىنجاڭ يەرلىك تەزكىرە تەھرىر ھەيئىتى: «شىنجاڭ يىلنامىسى»(1985 ~ 2002)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1986 ~ 2003 ـ يىللىرى.

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ستاتىستىكا ئىدارىسى تۈزگەن: «شىنجاڭنىڭ ستاتىستىكا يىلنامىسى 1998»، جۇڭگو ستاتىستىكا نەشرىياتى.

«جۇش ئۇرۇپ راۋاجلىنىۋاتقان شىنجاڭ سانائىتى ــ جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ 1995 ـ يىلدىكى ساناەتنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش ماتېرىياللىرى توپلىمى (شىنجاڭ قىسمى)»، جۇڭگو ستاتىستىكا نەشرىياتى، 1996 ـ يىلى 1 ـ نەشرى.

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق پارتىيە كومىتېتى تەشۋىقات بۆلۈمى بىلەن شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ستاتىستىكا ئىدارىسى تۈزگەن: «شىنجاڭنىڭ 40 يىلى (1955 ~ 1995)»، جۇڭگو ستاتىستىكا نەشرىياتى نەشر قىلغان.

شىنجاڭ پارتىيە تارىخى كومىتېتى، پارتىيە مەكتىپى: «جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ شىنجاڭ تارىخىغا دائىر چوڭ ئىشلار خاتىرىسى» (1 ـ قىسىم)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1993 ـ يىلى نەشرى.

شىنجاڭ پارتىيە تارىخى تەتقىقات ئىشخانىسى: «ئىسلاھات ـ ئېچىۋېتىش شىنجاڭدا»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1998 ـ يىلى نەشرى.

جاۋ يۈجېڭ: «شىنجاڭدا ئەسكەر تۇرغۇزۇپ بوز يەر

ئۆزلەشتۈرۈش»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1991 ـ يىلى نەشرى.

ياڭ فارېن، ياڭ جېنخۇا: «شىنجاڭ ئىشلەپچىقىرىش ـ قۇرۇلۇش بىڭتۇەنىنىڭ ئىسلاھاتى ۋە تەرەققىياتى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1995 ـ يىلى نەشرى.

«جۇڭگونىڭ ھازىرقى زامانىدىكى شىنجاڭ»، ھازىرقى زامان جۇڭگو نەشرىياتى، 1991 ـ يىلى نەشرى.

ۋاڭ شۇەنچيەن: «21 ـ ئەسىرگە قەدەم قويغان شىنجاڭ»(سىياسىي توم)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1999 ـ يىلى نەشرى.

جاڭ شىگلياڭ: «جۇڭگو بىلەن غەربنىڭ مۇناسىۋىتىگە ئائىت تارىخىي ماتېرىياللار»، 2 ـ قىسمى، جۇڭخۇا كىتابخانىسى ، 1978 ـ يىلى نەشرى.

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق سىياسىي كېڭەش تارىخ ماتېرىياللىرى تەتقىقات كومىتېتى: «شىنجاڭنىڭ تارىخ ماتېرىياللار توپلىمى»، 1~ 20 ـ توپلام، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى.

3. چەت ئەل ماقالە، ئەسەرلىرى(تەرجىمە ئەسەر، ئەسلىي ئەسەر)

كىلىنكىت، لىن ۋۇشۇ تەرجىمە قىلغان، تولۇقلانغان ۋە تۈزىتىلگەن نۇسخىسى: «قەدىمىي مانى دىنى سەنئىتى»، تەيۋەن جياۋشېڭ نەشرىياتى، 1995 ـ يىلى نەشرى.

كىلىنكىت ، لىن ۋۇشۇ تەرجىمە قىلغان، تولۇقلانغان ۋە تۈزىتىلگەن نۇسخىسى: «دا· گامدىن بۇرۇنقى ئوتتۇرا

ئاسىيا ۋە شەرقىي ئاسىيادىكى خرىستىئان دىنى»، تەيۋەن جياۋشېڭ نەشرىياتى، 1995 ـ يىلى نەشرى.
كىلىنكىت ، جاۋ زوگىمىن تەرجىمە قىلغان: «قەدىمىي يىپەك يولىدىكى مەدەنىيەت»، شىنجاڭ گۈزەل ـ سەنئەت، فوتو سۈرەت نەشرىياتى، 1994 ـ يىلى نەشرى.
خانېداتورو، گېڭ شىمىن تەرجىمىسى: «غەربىي يۇرت مەدەنىيەت تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1981 ـ يىلى نەشرى.
زۇ رۇشەن تەرجىمە قىلغان: «قوچو ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ تۇرمۇشى»، تۇرپان يەرلىك تەزكىرە تەھرىر ئىشخانىسى 1989 ـ يىلى تەھرىرلەپ باسقان.
W· باتخوۋلد: «تۈركىستان — بۈيۈك موڭغۇللىنىڭ تاجاۋۇزى»، لوندون، 1968 ـ يىلى نەشرى.
ياسىي كېنكى: «غەربىي ئۇيغۇرىيە تارىخى ئۈستىدە تەتقىقات»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1985 ـ يىلى نەشرى.
(رۇسىيە) زىلاتكىن: «جۇڭغار خانلىقى تارىخى»، موسكۋا ئىلىم ـ پەن نەشرىياتى، 1964 ـ يىلى نەشرى.
(ياپونىيە) «ياماموتو دوكتورنىڭ تارىخ ئەسلىمىلىرى · ياپونىيە تارىخى مەجمۇئەسى»، توكيو، 1972 ـ يىلى نەشرى.
(ياپونىيە) سائېتو: «18 ـ ئەسىردىن 19 ـ ئەسىرگىچە بولغان شىنجاڭنىڭ ئىجتىمائىي تارىخى ئۈستىدە تەتقىقات»، (خەنزۇچە تەرجىمىسى)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1983 ـ يىلى نەشرى.
(رۇسىيە) «17 ـ ئەسىردىكى رۇسىيە ـ جۇڭگو مۇناسىۋەتى»، موسكۋا 1969 ـ يىلى نەشرى.

L· بېنسون «ئىلى قوزغىلىڭى»، ئىنگلىزچە نەشرى، لوندون، 1990 ـ يىلى نەشرى.

(رۇسىيە) «كوممۇنىستلار (بولشېۋىكلار) بىلەن بىر ـ لىشىش، كوممۇنىستىك ئىنتېرناتسىئونال ۋە جۇڭگو ھۆججەتلەر توپلىمى»، 2 ـ توم (1926 ~ 1927)، موسكۋا، 1996 ـ يىلى نەشرى.

(رۇسىيە) H·A· خېيفېتس: «سوۋېت ئىتتىپاقى دىپ ـ لوماتىيىسى ۋە شەرق مىللەتلىرى (1921 ~ 1927)»، موسكۋا، 1968 ـ يىلى نەشرى.

(رۇسىيە) A·P· مىرووۋچكايا: «30 ـ يىللاردىن 40 ـ يىللارغىچە بولغان مەزگىلدىكى گومىنداڭ ئىستراتېگىيە ـ سىدىكى سوۋېت ئىتتىپاقى»، موسكۋا، 1990 ـ يىلى نەشرى.

(رۇسىيە) B· بارمىن : «1941 ـ يىلىدىن 1949 ـ يىلىغىچە بولغان مەزگىلدىكى سوۋېت ـ جۇڭگو مۇناسىۋە ـ تىدىكى شىنجاڭ»، بورنېر، 1999 ـ يىلى نەشرى.

يۇ · مى · گالىنوۋىچ: «ئىككى مارشال: ستالىن بىلەن جياڭ جيېشى»، خەنزۇچە تەرجىمىسى، سىچۇەن نەشرىيا ـ تى، 1999 ـ يىلى نەشرى.

(ئەنگلىيە) W·D·A · فوربېس: «شىنجاڭ مىلىتا ـ رىستلىرى بىلەن مۇسۇلمانلار(1911 ـ يىلىدىن 1949 ـ يىلىغىچە بولغان مىنگودىكى شىنجاڭنىڭ سىياسىي تارى ـ خى)»، كامبرىج ئۇنىۋېرسىتېتى، 1986 ـ يىلى نەشرى.

4. ئارخىپ ماتېرىياللىرى

روسىيە هازىرقى زامان تارىخي هۆججەتلىرىنى ساقلاش ۋە تەتقىق قىلىش مەركىزى، 62 ـ تۇپلام، 2 ـ كاتالوگ، 2209 ـ جىلد. 514 ـ تۇپلام، 1 ـ كاتالوگ، 27 ـ جىلد. 56 ـ جىلد. 62 ـ تۇپلام، 2 ـ كاتالوگ، 8 ـ جىلد.

روسىيە دىپلوماتىيە تارىخي هۆججەتلىرىنى ساقلاش ۋە رەتلەش مەركىزى، 495 ـ تۇپلام، 154 ـ كاتالوگ، 457 ـ جىلد. 17 ـ تۇپلام (سىياسىي بيۇرو ئالاھىدە ئارخىپى)، 162 ـ كاتالوگ، 1 ـ جىلد، 16 ـ جىلد. 62 ـ تۇپلام، 2 ـ كاتالوگ، 3037 ـ جىلد.

روسىيە فېدېراتسىيىسى تاشقى سىياسەت ئارخىپخانىسى، جۇڭگو مەسىلىلىرىدىن مەسلىھەت بېرىش ئورنى، 32 ـ a ـ كاتالوگ، 299 ـ كىچىك ساندۇق، 11 ـ ئارخىپ. روسىيە فېدېراتسىيىسى دۆلەتلىك ئارخىپخانىسى، 9401 ـ تۇپلام(π · Л .بېرىيا مەخسۇس خاتىرىلىرى)، 2 ـ كاتالوگ، 146 ـ ئارخىپ.

روسىيە فېدېراتسىيىسى دۆلەت ئارخىپخانىسى،C 9401 ـ تۇپلام، (B·M· مولوتوف مەخسۇس خاتىرىلىرى)، 2 ـ كاتالوگ، 104 ـ ئارخىپ.

روسىيە فېدېراتسىيىسى دۆلەتلىك ئارخىپخانىسى، 9491 C/Y ـ P ـ تۇپلام، 2 ـ كاتالوگ، 137 ـ ئارخىپ، · B·N ستالىن مەخسۇس خاتىرىلىرىدىن ئېلىنىدى. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئارخىپخانىدا ساقلانغان ئارخىپلار.

يېڭى جۇڭگو دەۋرىدىكى بۆلگۈنچىلىك ۋە بۆلگۈنچىلىككە قارشى كۈرەش

ئاپتورى : لى شېڭ
تەرجىمە قىلغۇچى : غالىب ياسىن
مەسئۇل مۇھەررىرى : مۇختار مامۇت
مەسئۇل كوررېكتورى : رەناگۈل ئابلىمىت
نەشر قىلىپ تارقاتقۇچى : شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى
ئادرېسى : ئۈرۈمچى شەھىرى جەنۇبىي ئازادلىق يولى 348 ـ نومۇر
تېلېفون : 0991—2827472
پوچتا نومۇرى : 830001
ساتقۇچى : شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق شىنخۇا كىتابخانىسى
باسقۇچى : شىنجاڭ شىنخۇا 2 ـ باسما زاۋۇتى
فورماتى : 787×1092 مىللىمېتىر ، 1/32
باسما تاۋىقى : 5
نەشرى : 2007 ـ يىلى 10 ـ ئاي 1 ـ نەشرى
بېسىلىشى : 2009 ـ يىلى 2 ـ ئاي 2 ـ بېسىلىشى
تىرازى : 5001—22550
كىتاب نومۇرى : ISBN 978—7—228—11239—5
باھاسى : 7.10 يۈەن